A Comparative Study of Mental Health Among Urban and Rural Minority College Students.

Dr. Umakant S. Gaikwad
HOD Psychology Arts and Science College,
Chincholi (li) Tq Kannad Dist Aurangabad.

Mailare Sachinkumar Sopanrao
Research student, Dept. Of Psychology,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

ABSTRACT:-

The purpose of the study was to find out the mean difference between Urban and Rural Minority college students in Mental Health. For this investigation a comparative study was conducted. The Research tools used were a Mental Health Battery (MHB) by Dr.Arun Kumar Singh and Dr.Alpana Sen gupta (2005) to measure the Mental Health of the Minority college students. For this study following Statistical techniques were used, Mean, Standard Division, t-test. The present study was conducted on 100 student of Minority college students. The sample compared 25 boys and 25 girls students from Urban and 25 boys and 25 girls students from Rural. Finding of the study reveals the significant difference between Mental Health of Urban Minority college students and Rural Minority college students.

KEYWORDS: Mental health, Urban, Rural, Minority college students.

INTRODUCTION:-

Like so many other things in our society, good mental health is inequitably distributed. Surveys have repeatedly shown that mental health problems are more common in minority populations. This mental health inequity has been greatly exacerbated during the past year as the losses and dislocations of the COVID-19 pandemic have fallen much more harshly on blacks, indigenous people, and people of color.Mental health is currently a prevalent issue for college students across the United States with the problem increasing in recent years Approximately 40% of students suffer from anxiety, and 36% suffer from depression (American College Health Association, 2016; Mistler et al., 2013). These two issues appear to be the top mental health issues for students on college campuses, even though these numbers may be low because of lack of reporting. As students rise to meet the standards set for them by institutions of higher learning, family, peers, and often themselves, they may struggle to meet these expectations causing high stress that may lead to mental health issues. The failure college students experience can be a factor in why depression and anxiety arise, and can result in a vicious cycle of anxiety, self-doubt, and failure which may affect mental health (Mahmoud, et al., 2012; Mistler et al., 2013). When students feel as if they have lost the battle with maintaining grades, a social life, or both, their mental health issues rise again and the cycle continues unless help is sought (Mahmoud et al., 2012). The depression and anxiety associated with this cycle may lead to detrimental actions such as suicidal ideations or contemplations. Suicide is the

second-leading cause of death among college students, indicating the significance of mental health needs in this population (American College Health Association, 2016; Mahmoud et al., 2012).

MENTAL HEALTH :-

"Mental Health as defined by Kornhauser (1968) can notate those behaviors, perceptions and feelings that determine a person's overall level of personal effectiveness, success, happiness and excellence of functioning as a person." Mental Health is a state of mind characterized by emotional well being, relative freedom from anxiety, disabling symptoms, capacity to establish construction relations,and coping with the ordinary demands and stresses of life.

Minority Students and Mental Health Even though all college students experience some stress and some psychological needs, minority students are more susceptible to stress and psychological needs than non- minority students (Smith, et al., 2014). The same stressors all college students endure seem to elicit more psychological distress for minority students versus majority students; meaning minority students score higher on binge drinking scales, suicidal tendencies, loneliness and depression (Smith et al., 2014). Along with the everyday pressures that all students experience, minority students are also experiencing higher stress dealing with actual or perceived racism and/or discrimination at their colleges (Cokley, et al., 2013). Minority college students may feel out of place and sometimes discriminated against in a predominantly-white college setting. Questions of belonging to the school and society around them are a large stressor in their lives. Cokley, et al.` (2013) found that stress and imposter feelings might lead to psychological distress and mental health issues at a faster rate for minority students.

REVIEW OF LITERATURE:-

Camacho, Emily (2016) "Minority Student Perceptions of Mental Health, A total of 180 SDSU students completed the online survey. Following the initial screening of the data, 127 participants were removed from the sample because they did not identify as an ethnic minority, leaving a final sample of 53 participants. The average participant was female, 20.26 years old, and African American. Interestingly, the majority of participants were upperclassmen. As many participants completed the online survey while physically on campus,. Overall, students reported positive experiences if they had interacted with counseling services, and in general, felt that counseling services are an important option for students. However, students also identified barriers to help-seeking which could be addressed through minor changes on the SDSU campus Smith, K. M., Chesin, M. S., and Jeglic, E. L. (2014) Minority college student mental health: Does majority status matter? Implications for college counseling services .This study compared mental health among diverse college students to understand whether majority status buffered hypothesized relationships between poor mental health outcomes and minority

status. Contrary to expectations, students at the majority-minority college (i.e., the college in which the majority of students were ethnic minorities), regardless of race or ethnicity, reported poorer mental health than their White peers at the predominantly White college. Internalizing symptoms were associated with minority race or ethnicity. These findings may inform the adaptation of college mental health services for diverse student bodies.

OBJECTIVE OF THE STUDY:-

1) To study the difference between mental health in Urban and Rural Minority college students.
2) To study the difference between mental health on Minority college Boys students.
3) To study the difference between mental health on Minority college Girls students.

HYPOTHESES OF THE STUDY:-

1) There is significant difference between urban and rural Minority college students on Mental Health
2) There is significant difference between urban and rural Minority college Boys students on Mental Health
3) There is significant difference between urban and rural Minority college Girls students on Mental Health

METHODOLOGY:-

Sample:

According to the purpose of the present study 100 boys and girls of Urban and Rural Minority college students have been selected. The sample consisted of 50 boys and 50 girls students from Urban and Ruler from Nanded district.

Tools used:

Following tools were used for collecting data: Mental Health Battery (MHB) (2005) by Dr Arun Kumar Singh and Dr Alpana Sen Gupta.

Statistical Analysis:

The descriptive statistics analysis performed Mean, SD and T-test was calculated Mental Health levels.

Table 1- Showing Mental Health scores of Urban and Rural Minority college students.

Group	N	Mean	S.D	T-value	Sig
Urban	50	104.26	10.14	1.99	0.05
Rural	50	100.02	11.09		

Significant at 0.05 level, Df= 98

The mean of Urban students is 104.26 and SD is 10.14 the mean for Ruler student is 100.0 2 & SD is 11.09 the t-value is 1.99 is significant at 0.05 level, It means that there is significant difference on Mental Health of Urban and Rural students.

Table 2- Showing Mental Health scores of Urban and Rural Minority college Boys students.

Group	N	Mean	S.D	T-value	Sig
Urban Boys	25	107.72	9.14	2.36	0.05
Rural Boys	25	100.52	12.17		

Significant at 0.05 level, Df = 48

The mean of Urban Boyes students is 107.72 and SD is 9.14, The mean for Ruler Boys student is 100.52 & SD is 12.17 the t-value is 2.36 is significant at 0.05 level, At means that there is significant different on Mental Health of Urban and Rural Boy students.

Hence, this hypothesis is accepted.

This hypothesis is proven collect the students from rural area feel insecure about their future that's why see the difference in their Mental Health

Table 3- Showing Mental Health scores of Urban and Rural Minority college Girls students.

Group	N	Mean	S.D	T-value	Sig
Urban Girls	25	100.80	10.07	0.448	No-significant
Rural Girls	25	99.52	10.12		

No significance at 0.05 level and 0.01 level.

The mean of Urban Girl students is 100.80 and SD is 10.07, The mean for Ruler Girls student is 99.52 & SD is 10.12 the t-value is 0.448 it is No significant at both level, At means that there is No significant different on Mental Health of Urban and Rural Girl students.

Hence, this hypothesis is rejected in present study

Thus the hypothesis is not proven there is no significant difference between urban girls and ruler girls is their mental health.

Hence hypothesis 3 which states "there exists significant difference between mental health of Urban Minority college students and ruler Minority college students."

CONCLUSIONS:-

On the basis of the interpretation following results have been drawn.

1) This study concludes that Urban and Rural Minority college students have significant differences on their Mental Health.

2) This study concludes that Urban and Rural Minority college Boy students have significant differences on their Mental Health.

3) This study reveals no significant difference in mental health between Urban and Rural Minority college Girl students.

REFERENCES:-

1. Brittian, A. S., Umaña-Taylor, A. J., Lee, R. M., Zamboanga, B. L., Kim, S. Y., Weisskirch, R. S., and ... Caraway, S. J. (2013). The moderating role of centrality on associations between ethnic identity affirmation and ethnic minority college students' mental health. Journal of American College Health, 61(3), 133-140. doi:10.1080/ 07448481.2013.773904
2. Smith, K. M., Chesin, M. S., and Jeglic, E. L. (2014). Minority college student mental health: Does majority status matter? Implications for college counseling services. Journal of Multicultural Counseling and Development, 42(2), 77-92.
3. Camacho, Emily (2016) "Minority Student Perceptions of Mental Health," The Journal of Undergraduate Research: Vol. 14 , Article 6.
4. Available at: http://openprairie.sdstate.edu/jur/vol14/iss1/6
5. Srivastava, K., Chatterjee, K., & Bhat, P. S. (2016). Mental health awareness: The Indian
6. scenario. Industrial psychiatry journal, 25(2), pp-131-134. DOI: 10.4103/ ipj.ipj_45_17.

■■■

Users'Perception of Resources,Facilities and Services in Arts, Commerce and Science College ArviLibrary.

Dr.Manisha R. Khakre
Librarian
Arts, Commerce and ScienceCollege, Arvi. DistWardha (M.H.)

Abstract:-

In the present information era information and knowledge are increasing at a rapid speed. Information needs of the user are also increasing and diversifying. With this changing environment of collection of library resources, the greatest challenge in front of libraries is to find out the best way to present, promote and made accessible the growing collections of heterogeneous resources. Though the academic libraries are heart of college there is a challenge before academic librarian to satisfy their user's needs.

The purpose of the study was to assess the satisfaction among the users in the Arts Commerce & Science CollegeArvi, Dist.Wardha (MH) with the services provided by the library. For this study survey method has been adopted by the investigator and datacollected by distributing the questionnaire among the students and faculty members on their mails.300 Questionnaires were distributed among the students at of which 246 filled by the respondents. On the basis filled up questionnaire the data has been analyzed and tabulated. Some suggestions and recommendation have also been enumerated.

Key words:- N-LIST programme, E-resources, Interment, Information Technology, user orientation,

1) Introduction

There is tremendous growth in the information as well s technologies to access the information. The traditional functions of the libraries and librarians have. Undergo radical changes. In the Present context of ICT there it emergence of new information and communication, technology, concept of electronic resources, Portals, Subject gateway & global digital library is also come into existence. New responsibility of libraries also increases to provide better services to user. With the excellent collection development Librans can fulfill the requirement of different category of users in better way. Arts, Commerce and Science college library is established in the year 1963. There is a rich ollection of books, periodicals, bound volumes etc. The users of Arts commerce & Science college library are degree students, PG student's faculty members and some researchers.

- **About the Arts, Commerce and Science College Library**

  Establishments year 1963
  Library collection 34,999 books.
  Current periodicals 60
  Competitive examination books. 1585
  Library Staff -. (1) Librarian (2) Library clerk-1 3) Attendants-3

Working hours - 7.30 am to 5.30 pm

Automation LIBMAN software

- **Library services & facilities.**

1) circulation
2) Reference facility
3) Bulletin Board service
4) Periodicals circulation.
5) Display of new arrivals
6) Intenentaccess
7) Photocopy Service
8) N-List E-resources

- **Programmes**

1) N-List awareness Programme
2) User awareness programme
3) Books exhibition
4) Best user Award.
5) VachanPrerana Din celebration

2) Need of the study

The present study focuses on the information seeking behavior of the user of Arts, Commerce & Science college library, Arvi, Study reveals about the existing situation, facilities, resources, and services and its utilization by the users. In this study user satisfaction level also studied.

3) Objectives of the study

1) To assess the facilities and services provided in college library
2) To assess the awareness about ICT
3) To determine the level of user satisfaction about library services and library collection.
4) To suggest the means for the library services.

4) Methodology

In order to collect the data a well-defined questionnaire were prepared and distributed. Questionnaires were sent on e-mail among the students and faculty members of the college which included degree students, PG Students and faculty members.

300 questionnaires were distributed among the users out of which 246 respondents filled the questionnaires.

5) Scope and limitations.

The scope of present study was users of the library. This covered degree students for students and faculty members. Only regular users are selected only for the study.

6) Analysis and Interpretation of the Data

The data collected through questionnaires shows following results. The data were interpreted as follows.

Table No. 6.1 Total users of the library

Academic status	Gender		Total
	Male	Female	
Degree Students	358	490	848
PG students	28	80	108
Faculty Member	63	35	88

From Table No. 6-1 it is observed that there are in all in 1044 students in the College. Out of which 848 user are degree students from Arts, Commerce & Science faculty 108 PG students and 88 faculty members?

Table No.-2 Academic status of the Respondents

Academic status	Gender				Total	%
	Male	%	Female	%		
Degree Students Arts, Commerce Science	 20 33 20	 44.4 61.11 38.4	 25 21 32	 55.5 22.40 61.33	 45 50 52	 18.29 20.32 21.13
Post graduate students Faculty Members	22 25	44.00 55.05	28 20	56.00 44.4	50 40	20.32 18.29
Total	120	48.78	126	51.21	246	100%

In the above Table No.2 data shows that total 18.29% Arts respondents, 20.13% Commerce respondent & 21.13% science respondents from degree students and 20.32% PG students and 18.29% faculty members.

Table No.-6.3- Users satisfaction about library

Category	Types of response			
	Satisfied		Not satisfied	
	No of respondents	%	No. of respondents	%
Degree students PG students faculty	83 29 28	54.96 58% 62.22	68 21 17	45.03 42.03 37.77

Figures in the Table No.6.3 shows that in all 83 Degree students in 54.96% students satisfied and 68 students i.e. 45.03% not satisfied with library timing 29 PG students ie 58% PG students satisfied and 21 PG students ie. 420.. PG students not satisfied with library timings and 28 faculty and 62.22% faculty members are Satisfied and 17(37.77%) faculty members are not satisfied with library timing.

Table No-6.4Frequency to visit the library

Frequency	No of Respondents										Total
	Degree students						P.G. students		Faculty member		Total
	Arts		Commerce		Science		No.	%	No	%	
	No.	%	No	%	No	%					
Every Day	8	17.77	10	54.0	8	15.30	10	20.00	10	22.22	18.69
Ones in 2 or 3 days	9	20	13	24.07	15	28.84	12	24.00	12	26.66	24.79
Weekly	8	17.77	12	22.22	7	32.69	3.20	40.00	8	17.77	22.35
Forth Nightly	7	15.56	7	12.96.	4	7.69	4	8	5	11.11	10.97
Monthly	10	22.22	7	12/96	5	9.61	2	14	4	8.8	11.38
Occasionally	3	6.66	5	9.25	3	5.76	2	4	6	13.33	7.72

Table no.6.4 shows that 18.69% user visited the library every day 24.79% users. Visited to the library ones in 2-3 days 22-35% users weekly visited the library 10.97% users visited library forth nightly and 7.77% users occasionally visited the library.

Table -6.5 purpose of visiting the library

Types of resources	No of Respondents										Total
	Degree students						P.G. students		Faculty member		Total
	Arts		Commerce		Science		No.	%	No	%	
	No.	%	No	%	No	%					
Text books	15	33.33	22	40.74	16	30.76	14	28.00	08	17.77	75 30.48
Reference books	09	20.00	18	14.81	19	36.33	18	36.00	12	26.66	76 30.89
Periodicals	6	13.33	8	14.81	5	9.61	4	8	5	11.11	28 11.38
Online Searching	6	13.33	4	7.40	8	15.38	4	8	5	11.11	27 10.97
For News-paper readings etc.	9	20.00	2	3.70	4	7.69	10	20.00	15	33.33	40 16.26

From the figure in the Table 5 it is clear that 30.48% uses text Books 30.89 users. Visited library for reference Books 11.38% periodicals and 10.97% users visited libraries searched their needed material form for online sources and 16.26% users visited library for news- paper reading etc.

Table No.6.6 Library and user satisfaction about Library Collection

Category	Types of responses							
	Excellent		Adequate		Fair		Inadequate	
	No. of res.	%	No. of res.	%	No. of res.	%	No. of res.	%
Degree students								
Arts	12	22.66	18	40.01	10	22.22	5	11.11
Commerce	14	14.81	22	40.74	12	22.22	6	11.11
Science	10	17.24	28	53.84	6	11.53	8	15.38
PG students	6	12.00	14	28.00	25	50.00	5	10.00
Faculty members	13	28.28	10	22.22	15	33.33	7	15.55
Total	55	22.35	92	37.39	68	27.64	31	12.60

From Table No.6.6 facts revels that 22.35 users filled that library collection is excellent, 37.39% users noted that library collection is adequate and 27.64% users filled library collection fair and 12.60% users filled library collection is Inadequate.

Table No. 6.7- Users Satisfaction aboutn library services

Category	Types of responses					
	Fully satisfied		Partially satisfied		Not Satisfied	
	No. res.	%	No. res.	%	No. res.	%
Degree students						
Arts	19	42.22	28	62.22	8	17.77
Commerce	21	38.88	23	42.59	10	20.37
Science	24	46.15	28	53.84	10	19.23
PG students	16	35.55	30	66.66	4	8.88
Faculty Members	22	48.88	20	44.44	3	6.66
Total	102	39.84	129	52.43	35	14.22

From table 6.7 it is found that 39.84% users fully satisfied, 52.43% users partially satisfied and 14.22% users not satisfied with present library services.

Table No. 6.8 Awareness to librarv resources

Category	Obstacles for use of library resources					
	Lack of awareness		Lack of training		Lack of Internet Access	
	No. res.	%	No. res.	%	No. res.	%
Degree Students	52	34.43	45	29.80	54	35.76
PG. Students	25	50.00	12	24.00	13	26.00
Faculty	16	35.55	15	33.33	14	31.11
Total	93	37.88	72	29.26	81	32.92

From table no. it is found that there are so many obstacles for the use of library resource. 37.88% students did not acquire proper resources due to lack of awareness 29.26% user did not acquire their resources due to lack of training and 32.92% of users could not acquire proper resourceful due to lack of Internet access.

Suggestions and Recommendations.

In this study focus is given on various aspects of library services as well as user satisfaction. Keeping in view the users following suggestion recommended.

1) Library collection should be developed keeping in view of users need. In the library users. Visit the library to borrow reading material and to access E-resources so library collection should be according to user's need, periodicals collection should be increases.
2) Computer based service should be increased as now a days users not only depends with reading material but also E-resources, open source resources also so library should increase computer based services.
3) Proper orientation and training should be given to the users. Study shows that most of the users their needed material so proper training and Librans orientation should be given to the users.
4) The study shows that most of the users partially satisfied with the library services so there should be improvement in library services by acquiring E-resources.
5) Number of computer terminals should be increases
6) More fund should be acquire for electronic resources as well as providing ICT bared services to the user.
7) Training should be given to library staff also so that they should help the user to provide better services.
8) The Internet service should be provide for more hours and timing of the library should be increased.

There are the suggestion made to improve the present library collection and services. Keeping in view this suggestion library must have to improve so that students will be satisfies by all means i.e. by services and resources in proper way.

References:

1. Amar Nath (2006). Pattern of usage of information resources by research scholars in Panjab Agriculture University Library, Ludhiana: A Study Published in CALIBER 2006. Information and Library Network center Ahmedabad 290-297.
2. Charles N. Nzivo, (2012). User perception on library services and information resources in kenyan public libraries. Library Review, 61(2), 110-127.

3. Callen, Rowena, (2001). Perspectives on user satisfaction surveys Academic libraries. Library Trends, Spring, 251-263.
4. Gowda, Vasappa, Shivalingaiah D. (2009). Attitude of research scholars towards usage of electronic information resources: A survey of university libraries in karnataka. Annals of library and information studies. 56,184-191.
5. KhiserNikem and Yogesh, H.E. (2006). Use of law libraries in Mysore city: A survey Kelpro bulletin, 10(2), 84-93.
6. Majid, Shaheen et.al. (2001). User perception of library effectiveness in Malaysian agriculture libraries. Library Review, 50,(4),176-186.
7. Meenakshi. (2007). Use and usage of information resources in Governments College Libraries of Chandigarh: A Study published in CALIBER 2007, Information and Library Network Center Ahamdabad. 738-743.
8. Rowlands, I. (2007). Electronics Journals and user behavior: A review of recent research. Library and Information science Research, 129,369-396.

■■■

An Important Recommendation in National Education Policy 2020

Dr. Sanjay Bhedekar
Mahila College Georai Dist.Beed.

Introduction :

National Education policy 2020 is recommended to all education system from K.G. to P.G. primary education to Higher education system.

Higher education is a knowledge enterprise which creates archives and disseminates knowledge knowledge creation is function of research and other development activities in terms of consultancy, community development activities and human resources development leading to economic development and ultimately to national development and ultimately to national development. A university is places where scholars and teachers participate for the advancement, acquisition, and communication of knowledge in the liberal sprit and has prepare students for the chosen profession and other life skills.

Education plays a stupendous role in the overall development of not only mankind but also of different sections / sectors of the economy. This is for the reason that the educational sector provides / supplies necessary and qualified human resource to different senators of the economy. This is time even in the case of higher education. During the last one year, Mach has been discussed and debated over the relevance, utility, flaws, difficulties, etc. of national education policy 2020. Which replaces the national policy on education, 1986 No doubt, it is a comprehensive policy document, with a few limitations, covering wide range of issues ranging from elementary to higher education besides vocational training. It also outlines the vision of the country's new education system.

Holistic Education:

The synonyms of 'holistic' found in computers are all incentive, rounded, full complete and general. It has been said that an education that is all inclusive is considered holistic. The concept of 'holistic' in the English language in an application of the concept of 'Holon' in the Greek language which views the universe in its totality. According to Wikipedia (August 20, 2021), 'Holistic' education covers all aspects of human development mind, body, and 'spirit'. Holistic education, according to miller, (1988, P.2) "Is an expression of profound respect for the deeper, largely unrealized powers of our human nature." In the ancient world, education was holistic in nature. The stress on testing and measurement in the education of children has diluted the holistic approach as the learner and his/ her parents are more concerned with test results than on the socio emotional learning vital education and psychic and spiritual education component makes holistic education different from its foundations in humanistic and progressgreasier education.

The time has come to transform education so as to address the human and environment at challenges which confront us according to this statement the holistic education ha following components.

1) Recognize that human beings seek meaning, not just fact or skills, as an intrinsic aspect of their full and healthy development.
2) It is not one particular curriculum or methodology; it is a set of working assumptions;
3) It based on a dynamic open human relationship;
4) Captivities a critical awareness of the many contexts of learners lives moral cultural, ecological, economics, technical, political.
5) Perceives that all individuals hold vast multifaceted potentials and human intelligence is expressed through diverse styles and capacities.
6) Believes that the thinking process is contextual, intuitive, creative,
7) Accepts that learning is a lifelong process; takes cognizance of all life situations and is both an inner process of of self-discovery and co-operative activity.
8) Is active, self-motivated, supportive and encouraging of the human spirit and consider ease the curriculum as inter disciplinary, integrating both community and global perspectives.

i) Considers the curriculum as interdisciplinary, integrating both community and global perspectives. According to Watson (2006 P.254),a holistic approach in education faces challenges as it requires breaking down long standing cultural barriers to cross sector working and arriving at new professional culture and language. Holistic education as pa principal is followed in high quality schools. According to Hare (2010, P.1), "Holisticeducation has become a familiar topic within current education literature but there are conflicting opinions about what holistic education presents and a single definition remains enclusive."

The NEP 2020 (MHRD 2020, P. 37) recommended holistic and multidisciplinary education. (MHRD 2020, PP.36-38) states that the national has a long tradition of holistic and multidisciplinary learning from universities such as Takshashila and Nalanda, to the extensive literature combining subjects across fields. It referred to Banabhatta's Kadambari in which a good education was visualized as knowledge of sixty four koalas or arts which come under liberal arts. Going back to strategies followed in the ancient education strategies followed in the ancient education system of India may not be appropriate as the size of the ancient's education system, whereas current education system is like an ocean. More than a contrary ago during foreign rules in India, Shri Aurobindo, while writing in the context of the national education, stated that "The living spirit of the demand for national education more requires adorn to the astronomy and mathematics of Bharkara or the forms of the system of Nalanada than the living spirit of swadeshi a return from railway and motor traction to the ancient chariot and the bullock cart." (Shri Aurobindo 2003, P.420). He also stated that "The Past is our foundation, the present our material, the future our aim and summit each must have it due and natural place in national system of education. " (Shri Aurobindo, 2003, P. 385) future modification of the policy documents.

The NEP 2020 recommends 4 years Integrated B.Ed., a dual major holistic Bachelor's degree. Four years integrated B.Ed. Course were started in India for the first time in a college

in kurukshetra in Haryana. After a few yours this college withdrew this course. However when Regional colleges of Education of NCERT where established with the assistance of US government the US pattern of four years integrated. B.Ed. Course and UK Pattern of one year B.Ed. Courses where introduced in these colleges. For more than half a century, the four years integrated courses of four regional institute of Education of national council of Educational Research and Training did not motivate to start such courses in their teacher raining college. Since late eighties, in spite of receiving huge amount of central govt. Funds for establishing institutes Advanced study in education and colleges of Teacher Education the state govt. did not go for four year integrated courses. In case of private institutions, this type of courses was only registered to few general colleges under Shivaji University Kolhapur and one training college under Pondicherry University. In such a situation Talking about holistic four years integrated teacher training courses may need reconsideration.

Consolation :

At a time when the world is witnessing the nation has a long tradition of holistic and multidisciplinary learning. From universities such as Takshashila and Nalanda Universities to the extensive literatures combining subjects across fields. It refers to good education was visualized as knowledge of the sixty four kalaas or arts which come under " Liberal Arts" It attempts to base education in what is most truly basic to humanity (NOVAK 2019, P.1) This movement may go a long way in preparing the young individuals to pursue a life of Pease and harmony. National education policy may consider adopting broader meaning of holistic education to make the future generations become embodiment of truth and love.

References:

1. Aslanian, T.K. Andresen, A.K. and Baeslan T. (2020). Climbing, hiding and having fun: School children's memories of holistic learning in a Norwegian kindergarten. Nordic studies in Education 40,3,268285.
2. Bautista, A.Ng.S, Muner, D. and Bul. R. (2016) Learning areas for holisticeducation: Kindergarten teacher's curriculum priorities, Professional development needs, and belief. International Journal of Child care and Education policy 10, 8, 1-18.
3. Holistic Education initiatives http://www.holisticeducatiative.org.
4. Kasturiurangan, K.(2019), Draft National Education Policy 2019, Report of the committee for evolution of the New Education Policy. Govt of India New Delhi.
5. Khaled, D. (2014) Holistic education: A combination of Dedagory trameworks for Bangladesh. International studies in widening participation 1, 2, 86-100.
6. Subramanian. T.S.R.(2016), National Policy on Education 2016, Report of the committee for evolution of the new education policy. Govt. of India,New Delhi.
7. Soetard, M. (2010) Jean- Jacqnes Rousseau (1712-78). International Burean of Education Geneva.

■■■

Modern Environment Role of Digital Library in Digital Era.

Sarika Bhagwanrao Rengunthwar
Librarian
Kohinoor Arts, Commerce & Science College Khultabad,
Tq. Khultabad Dist. Aurangabad.

Abstract:

Digital Information resources are being acquired by almost all the libraries around and world. These resources are also very easily affordable. Since the advent of personal computers in the early seventies the computer and communication technology, has made information easily accessible to everyone.

The present study gives information about digitization digital library, E-library, Virtual library, the characteristics, features and role of digital library and the tools required for digital library and the tools required for digitization of library.

Keywords: Digitization, Digital Library, Information Technology, Digital Resources, E-Library.

Introduction:

Digital library have to view for several persons at the same time. These also have to availability, to view the content in the home, office or other non library locations and the potential for increased cost effectiveness. The concept of digital library is a future vision but even today some of the libraries are changing into digital formats. Because the digital libraries have solved the important problem of spacing the document the physical storage of information has become less wear and tear on objects.

Unlike the traditional libraries digital libraries do not reside in a building .Data accessible through the digital library system includes non text, information such as photographs drawings illustrations, work of art streams of numeric data, satellite information. Cosmological data, digitized sound and moving visual images and 3D representations.

Digital information resources are being acquired by almost all the libraries around the world. Since the advent of personal computers in the early seventies and communication technology has made information resources are being acquired by almost all the libraries around and world. These resources are also very easily affordable.

It is the librarian's responsibility to see, that information taken from the net, which would be repackaged and passed on to his clientele, is reliable, authentic and in the form required by the user.

Digitization:

Digitization means process through which information is converted into digit for computer use. Digitized Library College, store, organize and use globally distributed knowledge

resources of diverse information type and content stared in a variety of electronic forms, and finally disseminate the same via communication networks . Finally we can say that the digital library developed as a system of organized collection of multimedia data globally available through networks computer.

Experiments in the have digitization of existing print on paper materials have shown that this is a costly and time consuming proposition, and that it should be done after careful unless, for instance, when digitization is used to preserve a rare collection that might deteriorate if not preserved in digital form, many documents today are created electronically and therefore today are created electronically and therefore can also he published electronically.

Digital Library:

India launched the digital library of India portal's in September 2002. The Digital scrimption can be started as pioneering effort to access rare books, manuscripts, and special collection of the library. This will help towards providing access to historical documentation through the use of innovative technology. It sought to support collaborative development projects with university faculty, students, and staff and with other university and project thus the digital scriptorium is a virtual entity focused on providing summary and in depth information about the rare books, manuscripts and special collections of the library. It holdings new initiatives a developments and staff via the World Wide Web. On one level it provides a structure by which the library communicates essential information about itself.

Today the advent of information technology has paved the way of reducing the size of the libraries from biggest to the very small in fact modern libraries are moving towards smaller and smaller but with rich potential of information. This smallness of the libraries is due to the digitization of information, which has out come a number of problem faced by the traditional libraries are based on digitized data of information which has gradually replaced paper based on digitized data of information which has gradually replaced paper based records. Because the visual information system.

Definition E-Library:

The resources of an electronic library are in both electronic and conventional forms, and functions are fully automated with CD-ROM or DVD-ROM networking. This type of library envisages the library as a physical place in which users may access digital resources one at a time. These electronic resources are selected acquired and made available for access and searching in very much the same way as traditional resources.

Virtual Library:

These are the libraries without resources simply may be a collection of web resources. It is the library with little or no physical presence of books, periodicals, reading space or

support staff, but one that disseminates information directly to the distributed users. Usually electronically.

Digital Library:

A Library is an organized collection of information resources made accessible to a defined community for reference or bowing.

The Digital library age has changed the face of libraries forever and libraries most continue to change if they are to remain viable and respected institutions. The ability of the user to access, reorganize, and utilize this repository is enriched by the capabilities of digital technology.

A) Characteristics:

I. Digital library resources are in electronic formats. They may be including.

II. Converted materials from printed works.

III. Resources in a wide variety of types such as reference works, visual materials, sound recordings moving pictures.

B) Tools of digitalization

I. Scanner- Drum Scanner

II. Vector Scanner-Digital Scanner

III. Raster Scanner- Slide Scanner

IV. Flatbed Scanner-Microfilm Scanner

V. Sheet feed Scanner-Video frame Crabber/Radio Digitizer

C) Features of Digital Library:

I. It provides access to very large collection of information.

II. It focuses on providing access to primary or complete information, merely surrogates or indexes.

III. It support multimedia content.

IV) It provides user-friendly interface.

V) Enables link representation to local, external objects clearly separated the user interface by employing client server architecture.

D) Role of Digital Libraries:

I) Digital libraries need to span both print and digitized materials for the foreseeable future.

II) Digital libraries are the systems which provide users with coherent access to a very large, organized repository of information and knowledge.

III) Digital libraries are global virtual libraries i.e. the library of thousand of networked electronic libraries.

IV) As digital libraries age the networks of multimedia systems.

V) Hence a typical digital library is a media server connected to high speed networks.

VI) The digital library is an information service in which all the information resources are available in computer process able form and the function of acquisition storage, presentation, retrieval, access and display are carried out through to use of digital technologies.

References:

1. Ranveer Vishakha Bhagwanrao, Khaparde V.S. & Ambhore, S.P. (2014) " Role of Digital library in the modern environment P.P. 307-311contemporary issue in library and information sciences.
2. Allen, R.E. Ed. (1994) The pocker oxfor Dictionary of Current EnglishOxford ; Clarendon Press: PP. 421.
3. Sawant Namrata(2009). Need of e-engineering in LIS education proceedings of the one day state level seminar on re-regineering of libraries 2009, joshi Bedekar college, Thane 27 Nov. 2009 PP. 6-9.
4. Kumaran S. Kalimutu & Rajaseelan B. (2009) A study of digital library pp. 282-383.
5. Mathura Joshi S. (2009) Digital libraries ; On overview pp. 326-317.
6. Patil, S.K. (2007) Developing cyer libraries, New Deelhi; Allied pub. & PVt. Ltd. Pp. 191.

■■■

A Case Study Of Co-Operatives Dairies In Latur District

Dr. Doiphode Reshma Dhananjay
(Research Guide)
Asst. Prof., Peoples College, Nanded.

Mr. Prashant Prataprao Kadam
(Research Scholar)
Asst. Prof., College of Commerce Science and Computer Education, Malegaon (Bk),Baramati, Pune

1) INTRODUCTION:-

In the process of liberalisation, privatisation, globalisation and market oriented economy livestock is an important source of income for a nation. Over the years, India has emerged as one of the world's biggest producers of milk, with the total milk production rising from 122 Million Metric Tons in 2010 to 171 Million Metric Tons in 2017 In fact; pastoral production is far more resilient than crop production and more remunerative too. The share of livestock production in the aggregate agricultural output in some of the West European countries is about 60% to 80% percent in recent years. In India, however, the gross value of output from livestock sector i.e. animal husbandry and dairy development is placed at 7.8 % of India's GDP (in 2016 - 17) at current prices. The value of output from livestock is showing an increasing trend in India.

Livestock provides regular employment to about 11.7 million in principal status. It is equally interesting to note that women constitute 71 percent of the labor force in livestock sector as against 32 percent in crop farming. Finally, export earnings from livestock related product were Rs. 13,700 crores in 2015-2016. Thus, the livestock sector plays an important role in India's economy and in the socio-economic development of the country. India is at the top of world having 17 percent of the total livestock population less than one- fifth of cattle, half of buffaloes, and over one- fifth of goats and sheep. China comes second with only 10 percent. Countries which have well developed livestock based industries like Australia, Belgium, Denmark, Finland, Ireland, Italy, Norway, the Netherlands, Sweden, Switzerland, etc., have only small herds that is less than 1 percent of the total.

It has been observed that in advanced countries like the United States of America, West Germany, England, etc, the share of livestock in the gross agricultural income has remained steady since the 1930s and at every high levels. On the other hand, in India, the share of livestock in the gross agricultural income in the total income of the country declines but the share of livestock income in the gross agricultural income increases.. Today India has the fastest growing dairy industry In the World. In fact as VergeesKurien, Chairman of the National Dairy Development Board, correctly put it: "Dairying in India has come of age."In "Operation Flood" the role of Co-operative dairy that is Anand Co- operative Model was very important.

Maharashtra is one of the highly reputed states in India. Agriculture is the main occupation of this state. Near about 62 % per cent of the state population is engaged in agriculture sector. In the economy of Maharashtra the share of agriculture sector is 18 % per cent in 2017.18. Dairy farming is highly developed in Maharashtra therefore it is known as one

of the highly milk producer state in India. In the development of dairy sector in Maharashtra the role of co- operative dairies is very important. At present there are 23 Cooperative Union and 29 cooperative Dairy Plants in Maharashtra having 3,820 thousand liters per day milk capacity. Maharashtra's Co- operative dairy model is famous in the World. Co-operative dairies probably highly succeed through the Kolhapur, Sangali, Satara, Ahmadanagar, Nashik and Pune District in Maharashtra. Vikas, Mahanand, Gokul, Dhawal, DudhPandri, Warna ,Rajhansa, Koyna and Shivamrut are foremost milk product brands of Maharashtra.

Latur is one of the district of Marathwada regions in Maharashtra. Major population of this district is engaged in agriculture sector. High portion of land of this district is fertile and here is huge potential for the development of dairy farming. Agriculture with dairy farming is only one source of economic development of this district. Farmers economic condition is also depend upon the development of dairy farming and the development of dairy farming in this district is depend upon the development of co-operative dairies web.

Milk production and the number of cows have been increased since last few years. Aausa, Aahamadpur, Udgir and LaturTalukas in Latur District is highly producing milk since last decade. Couples of co-operative dairies are existed in this district but their performance is not so good because they are facing so many problems and difficulties. But, there is no drought that, in future these co- operative dairies will have good future prospects because here is high potential for dairy farming and with the connectivity of National Highway from Latur to Solapur, Aurangabad, Pune, Mumbai, Hyderabad etc. nearest markets will available which will bring out change in demand of milk and its bio-product. In respect of future prospects co- operative dairies in Latur District will have to take some necessary strong steps means required measures on various ground today. In order to that an attempt will be made through this present research paper.

2) HISTORICAL BACKGROUND OF CO-OPERATIVE DAIRIES:-

The principles of co-operation are not in any way new to India. Co-operation has been known and practiced in this country in various forms since ancient times. The joint family system which is very old and exists till to-day is one instance of indigenous co-operation. Under this system, the land is owned and cultivated in common, while all adult members have to share the duties of the family engaged in occupations other than agriculture. Members of the family live in a common horse and the household expenses are met from the income of the joint property. The institution is based on a feeling of brotherhood and mutual help.

Another form of co-operation is panchayat which is based on the principle of community self-help. Although the system has fallen somewhat into decay, panchyats are still common and in all States they have been revived. The main functions of these organizations are to deal with the question relating to the economic and social welfare of the community. Disputes among the members are also referred to them for decision. The decisions of the panchayats are enforced under the penalty of social boycott.

Then there are "Chief funds" commonly found in South India, which are based on the principles of mutual association. Under this system a number of persons join together and each member agrees to pay every month for a specified period a fixed sum. Every month when the sub scrip ions are realized, lots are drawn and the person drawing the lot is paid the total monthly subscription. The whole system of the "Chief funds" depends upon mutual confidence and honest dealing which are the main essentials of co-operation.

The history of Dairy Development Movement in India is a new one. During the pre-independence period this movement was limited to a few pockets of Culcutta, Madras, Bengalore, some part of Maharashtra and Gujarat. The most notable of this venture was Kaira District Co-operative Milk Producers' Union Limited of Anand, Gujarat. But after independence the National Government tool great initiative in setting up new Dairy Co-operatives in many parts of the country. The National Dairy Development Board was set up to make the ambitious project a success.

The importance of cooperative dairies came to know the farmers of Latur district last two decade and since then the process of development of cooperative dairies took place in this district. Now, it is known as largest milk producer district in Marathawada part of Maharashtra. Recently Aausa, Aahamadpur, Udgir and LaturTalukas in Latur District they are producing milk in huge quantity.

OBJECTIVES:-

1. To know the current position of co - operative dairies in Latur District.
2. To study the potential in the development of co-operative dairies in Latur District.
3. To study existing problems in co - operative dairies.
4. To search out what types of measures required for better performance of co - operative dairies.

HYPOTHESIS:-

H1 Existing co-operative dairies need to evaluate their performance.

H0 Existing co-operative dairies will have to show their performance.

H2 Performance evaluations will have capacity to improve performance of co-operative dairies in future.

RESEARCH METHODOLOGY:-

Observation and random collection method will be used for the analysis of present research topic. Some statistical means such as Mean, Mode, Median, Charts, and Diagrams etc. will be used.

COLLECTION OF DATA:-

Primary and secondary data will be used for present research. Primary data will be collected through the questionnaires and interview. For to search out real findings and to come certain conclusion questioner will be prepaid in that sense and it will be filled up by selected farmers, members and officers of co-operative dairies in Latur District. Direct personal interview will be taken of randomly selected farmers, members and officers of co- operative dairies in

Latur and Direct personal interview will be taken of social reformers, brilliant personalities, public representatives and of political leader of different parties in Latur District.

While the selection of farmers, members and officers of co- operative dairies in the context of filling questioner and taking their personal interviews by random selection method will be used from Primary data and Secondary data will be collected through the various Government Office and national levels committees, institutions published reports and also from the reference Books, Journals, Magazine etc.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY:-

The significance of present research topic can be mentioned shortly with the help of flowingly bullet points.

- It will clear the exact picture of present position of co- operative dairies in Latur District.
- It will help to find out the various obstacles in the development of co- operative dairies in Latur District.
- It will help to find out that there is potential for the development of co- operative dairies in Latur District.
- It will be searched out that what types of measures are required for the better performance of co- operative dairies in Latur District.
- It will give broad guideline to the existing of co- operative dairies.

SCOPE OF THE STUDY:-

The scope of present study is following

1. This study is related to co-operative dairies
2. Co-operative Dairies Milk Collection
3. Milk Processing
4. Distribution of Milk
5. Bio - Product
6. Employment generation
7. Managerial skills
8. Use of Modern technology.

LIMITATIONS OF STUDY :-

Present research is limited to.

1. Existing co-operative dairies in Latur District.
2. Performance of Co-operative Dairies in the Socio-Economic change of this District.
3. Co-operative Dairies importance, their problems, measures for to remove their problems.
4. This study will be based on the last five years data e:s 2013 to 2018.

CHAPTER SCHEME:-

Following will be the chapter scheme of present research topic.

I. INTRODUCTION :-

II. REVIEW OF LITERATURE .

III. DATA COLLECTION AND ANALYSIS :-

IV. FINDINGS.

V. CONCLUSION AND RECOMMENDATION.

REFERENCES :-

Following references have been used for present research topic.

1) BediR.D. Theory, History and Practices of Co-operatives, International publishing house, sixth edition, 1967, P.N..161 tol63.

2) Dr. Rupa S. Shaha, Dr. B.D.Damaji. Co-operative Development, Phadke Prakashan Kolhapur, Jun,2005, P.N. 175 to 179.

3) Shri. Arun Narake. Shata kottar sahakar sum paditle khancha sangrah (Lokayan Satara) P.N. 225.

4) Jilhasamajik, Arthick Samalochan, Dist, Satara2003-04, Arth, Sankhikisanchalnalay Maharashtra Shasan Mumbai,Chapter 6.4, P.N. Xviii.

5) Jilha Samajik, Arthick Samalochan, Dist, Satara 2003-04, Arth, Sankhikisanchalnalay Maharashtra Shasan Mumbai, P.N.93.

6) Register of Dairy Co-operative society, Satara District, Government record.

1. Bavisker, B. S. (1988), "Dairy Cooperatives and Rura Development in Gujarat", in Attwood, D. W. and Baviskar, B. S. (eds.) (1988), Who Shares? Cooperatives and Rural Development, Oxford University Press, Delhi.

2. George, Shanti (1994), The Matter of People: Cooperative Dairying in India and Zimbabwe, Oxford University Press, Delhi.

3. Kurien, V. (1997), "The AMUL Dairy Cooperatives: Putting the Means of Development into the Hands of Small Producers in India", in Krishna, Anirudh, Uphoff, Norman and Esman, Milton J. (Ed.), Reasons for Hope: Instructive Experiments in Rural Development, Kumarian Press, West Hartford.

4. Patel, A. S. (1988), "Cooperative Dairying and Rural Development: A Case Study of AMUL", in Attwood, D. W. and Baviskar, B. S. (eds.) (1988), Who Shares? Cooperatives and Rural Development, Oxford University Press, Delhi.

5. Rajaram, N. (1996), "The Impact of Liberalisation on Village Milk Cooperatives: A Sociological Study of Kheda District", in Rajagopalan (ed.)., Rediscovering Cooperation: Volume 3, Cooperatives in the Emerging Context, Institute of Rural Management, Anand.

■■■

Impact of Foreign Direct Investment on Retailing Sector and Job Opportunities in Marathwada Region.

Dr.Waghmare Manik.S.
Head Department of Commerce
Shri.Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce & Science College Deogaon (R.)
Tal-Kannad Dist-Aurangabad

Introduction:

In India making a good production capacity of any product is the need and key to success. It is seen that for any country to progress, it is required to have good production capabilities. To achieve good production capabilities the required capital is the basic element. This means that capital investment becomes a primary need for any country to develop industries. India being an underdeveloped country, capital is more needed for competing with other countries for technology and infrastructure development. New economic reforms were designed and implemented by India in the year 1991 which was known as liberalization policy. With the deregulation of financial marks1, huge investments especially in field of science and technology were seen. The FDI inflow to India is increased from $4029 million in 2001 to $186.79 billion to 20102.as compared with other developed nation like china, the amount is less, but this investment helped India to change economically. Because of liberalization policy adopted by India since last two decades, findings of the panel exercise in 10 selected Emerging Market Economics, suggest that this make significant impact on FDI inflows3. In last decade the FDI inflow has been seen increasing that promoted the performance of Indian industries.

India has signed WTO's GATT Services, which include wholesale and retailing services, had to open up the retail trade sector to foreign investment4. It has been observed a slowdown in world marked since couple of years still growth has been seen in retail sector resulting in single digit inflation index in 20115. It is seen that political uncertainty affected the FDI inflow in country. Problem of corruption is also a matter of concern which is hampering the process to attract more FDI. FDI provides a win-win situation, for host and home countries6. Here the host country will get new technology and management techniques with foreign exchange7. Whereas home country will get a new market for its industrial growth, low manufacturing cost, Increases Income level, etc. This will also help the host country to develop and increase financial capital, different skills, access to market abroad and entrepreneurship.

Objective of the Study:

i. To study the pattern of foreign direct investment in retail sector in Marathwada region.
ii. To study the job opportunities in organized retails sector of Marathwada region.
iii. To analyze the study of Marathwada region in terms of FDI in retails and jobs offered in respective regions.

Research Methodology:

The present research work "A Study of Direct Investment in Retail Sector and Job Opportunities in Marathwada Region". The research methodology depends upon both sources.

Primary Data and secondary data. Primary data is collected by personal interview of senior level person in shopping malls in Marathwada region through structured questionnaires, personal meetings, enquiry through emailing, sample surveying and reviews. The required data related to FDI is collected from various sources i.e. Monthly Bulletins of Reserve Bank of India, publications published by Ministry of commerce. Various research journal and websites of ministry of finance Maharashtra.

FDI and Retail Market in Indian Scenario:

In the year 2013 India ranked at the 2nd most attractive FDI destinations followed by china. It has been seen that from year 2000 to 2011 FDI in flows to India is about US $194,814 million.FDI in India is controlled by the Government of India under Foreign Exchange Management Act (FEMA) 1999. The Ministry of Commerce and Industry, Government of India is agency for motoring and reviewing FDI policy. The FDI policy is notified by the Secretariat for Industrial Assistance (SIA), Department of Industrial policy and promotion (DIPP). It has been formulated by DIPP's FDI is8.

- Up to 100% cash and carry wholesale trading and export trading allowed under the automatic route.
- FDI up to 51% with prior government approval for retail trade of single Brand products.
- India will allow FDI of up to 51% in multi-brand sector (Retail).
- Single brand retails can own 100% of their Indian stores.
- The retails (Both single and multi-brand) will have to source at least 30% of their goods from small and medium sized Indian supplies.
- All retail stores can open up their operations in population having over 1 million.
- Multi-brand retailers must bring minimum investment of US$100 million.
- Half of this must be invested in back-end infrastructure facilities such as cold chains, refrigeration, transportation, packaging etc. to reduce post-harvest losses and provide remunerative prices to farmers.
- The opening of retail competition (policy) will be within parameters of state laws and regulations9.

Category wise sales in retailing sector given below:

Table 1.1: Sales in Retailing Category 2006-2011

(in billions INR)

Sr. No.	Year	Store Based Retailing	Non-store Based Retailing	Total Retailing
1	2006	8,540	40	8,580
2	2007	9,650	55	9,705
3	2008	10,860	60	10,920
4	2009	11,980	80	12,060
5	2010	13,590	90	13,680
6	2011	15,520	120	15,640

(Source: Food and Agribusiness Strategic Advisory and Research (FASAR) Team - YES BANK and ASSOCHAM)

Above table reveals the sales in retailing sector. The store based retailing comprises nearly 99% of all retail sales in the year 2011. Store based retailing is seen growing by around 14% during 2010-11 whereas the growth of non-store retailing is about 33%. It has been observed that the overall retail sector had growth of about 14% during 2010-11. We can now calculate the Compound the Annual Growth Rate in short known as CGAR, which gives us the growth rate of retail sector during the year 2006 to 2011.

Foreign Direct Investment in Retailing Sector:

Retail sector in India is creating awareness amongst the people for use of quality and branded products. Because of improvements in payments structure of seventh pay commission recommendations, customers paying capacity is also increased. This helped the retails in the country, specially the organized retail sector. From statistics it has been seen that the consumer spending in India climbed up to 75% and it may grow in future. With the advent of information Communication and Technology (ICT) and interest the Indian people are influenced by organized retail. It has been seen that the retail sector employs around 7% of total employment in the country. This is being provided by un-organized retail sector at present. More numbers of workers will be needed by the organized retail industry. Around 10 million jobs in organized retail sector will probably be created in near future10. FDI in retail will be a great help to farmers. This will secure prices by removing middlemen bringing transparency in prancing hence farmers will be benefitted directly.

The retail sector in India is not organized, hence has a low impact on the Indian economy. The retail business here is therefore not considered as a profession and the people for this are not qualified professionally. In India, the retail business is not granted an industry status making the retailers difficult to raise funds. Even government regulations and policies are not being framed for the retails as they are not under the industry status. Organized retailers have to pay heavy taxes, thus, increasing the business cost. Moreover to attract the customer at initial stages, they can lower prices building a monopoly and then there can be a price rise at the later stage. The important balance can be disturbed as only 30% of the sale can be from local producers and rest 70% can be from foreign export. As a part of direct farm-to-fork technique, the farmers can be mislead in the name of quality and pricing by signing a contract and then compromising with the price for quality. Even not allowing the farmer to sale to any other retailer as per the contract, and squeezing from the situation. Massive demand in retail with high payment can lead to the mobility of worker from industry to retail creating a worker shortage at industrial level. Even more with the help of automated operations and technologies, it may happen that the level of employment in these retails will not be as per the expectations. In case of nonperformance of the retail unit, there can be a large number of people left unemployed11.

Organized Retailing in Marathwada:

Retailing is one of the basic method on which Indian economy depends, it is about 15%. It's GDP. The retail logistics industry provides employment to about 3.3% of Indian

population. The retail industry is mainly divided into organized and unorganized sections. In context of Indian market, around 97% of retailing is unorganized. Around 80% of sale at supermarket consists of processed products. Supermarkets usually buy from poor farmers who don't have equipment's and irrigation in their farms. They provide access to infrastructure like cold chain facilities to small farmers. Farmers earn 20% to 50% more because of supermarkets.

Table1.2: Number of shops Organized shopping in Marathwada Region at Maharashtra.

Sr. No.	City	Name of Malls	No. of Malls	Name of Departmental Stores	No.of Dept. Stores
1.	Aurangabad	Prozone Mall	01	D-Mart	02
				Reliance Market	02
				Big Bazaar	05
				Shopper's Stop	01
				More	05
				Westside	01
				Wall Mart	01
				Fabindia	01
				Spencer Hyper Market	01
2.	Jalna	Majestic Mall	01	D Mart	01
3.	Osmanabad	-	-	D Mart	02
4.	Nanded	Nanded Square	01	D Mart	01
		Treasure Mall Nanded	01		
5	Latur	-	-	Big Bazaar,	01
				Shopper's Stop	01
	Total		**04**		**25**

(Source: Big Bazaar annual report 2009-10)

The table 1.2 shows different malls in different cities of Marathwada region. Four cities of Marathwada are having Malls. Within these malls there are different retail shops also known as departmental stores. In these departmental stores there are specific brands stores as well as general departmental stores. Besides these, two cities of Marathwada.

Selection Samples:

In this study out of 29 retail shopping destinations from Marathwada region with 3500 employees, comes to be 200 using convenient random sampling method, 8 destinations from Marathwada were considered. This defines the sample of data from a universe of data samples. In general there are around 25 senior level employees like managers of departments, supervisors, in-charge, etc. This gives the total sample Managers of around 200. There are 6 malls and 8 departmental stores from combined in Marathwada are randomly selected to make a convenient sample. From each of the shopping destinations 25 responses were collected making the total data sample of 200 responses from Marathwada.

Table 1.3: Employees in Various FDI malls of Marathwada Region at Maharashtra

Sr.No.	Name of District	Malls		Departmental stores with FDI		Total Employees
		No. of Malls	No. of Employees	No. of Dept. Stores	No. of Employees	
1.	Aurangabad	1	363	19	958	1321
2.	Jalna	1	74	1	43	117
3.	Osmanabad	0	-	2	96	96
4.	Nanded	2	298	1	52	350
5.	Latur	0	-	2	92	92
6.	Hingoli	0	-	0	-	-
7.	Beed	0	-	0	-	-
8.	Parbhani	0	-	0	-	-
	Total	**4**	**735**	**25**	**1241**	**1976**

Above table shows the total universe of sample. These are the counts of Malls and shopping points in urban parts of Marathwada region as depicted in table 1.3. When FDI in retail is considered, there are around 29 shopping destinations in Marathwada area. Our study is on FDI in retails and opportunities for employment. From above two tables it is clear that around 53 FDI supported shopping destinations are generating jobs for near about 3500 employees in Marathwada. We are required to take sample study of these FDI supported malls and look into the job opportunities in these malls. The employees working in these malls are anybody who has passed his or her SSC to graduation. These malls give all of those who are less educated, an opportunity to earn. It has been clear that the employees working in these malls get pay in the band group of Rs 12,000 to Rs 20,000 per month depending on their work position.

Job opportunities in Organized Retail Sector:

In the region of Marathwada and Vidarbha, in working on types and retailing sector that's organized and unorganized so, researcher has selected only organized retailing sector. As it is discussed already that the employability and employment status of Indian unemployment in retail sector will be increased due to FDI in retail, yet it will take time to get recognition to this job as a career option especially in the educated section of population. As per the facts, it is clear that around 9.3% to 9.4% of jobs belong to retail sector.12 If we calculate the CAGR value, we come to a conclusion that between 2006 and 2011, the retail sector provided employment to around 41,000 people in the year 2011 as compared to 37,000 in the year 2006 is growing at a CAGR of 2%.

Conclusion:

Retailing is not just stocking and selling but is more about efficient supply chain management, developing vendor relationships, quality customer service, efficient merchandising

and timely promotional campaigns. The number of department stores is growing at a much faster pace than overall retail, at 24 per cent annually. Supermarkets have been taking an increasing share of general food and grocery trade over the last two decades. The development of mega malls in India is adding new dimensions to the booming retail sector. Shopping experience in the nation of shopkeepers is changing and changing very fast. There is significant development in retail landscape not only in the metros but also in the smaller cities. Even ITC went one step ahead to revolutionize rural retail by developing 'Choupal Sagar' a rural mall. On one hand there are groups of visionary corporate working constantly to improve upon urban shopping experience and on the other hand some companies are trying to infuse innovative retail experience into the rural set up.

Today retailing market is gaining importance as the disposable incomes of consumers are increasing. Consumers visit malls to pass time shop and also to dine at the restaurants located in the malls. There is development of rich in mall segment, which is catering to particular segment of people, they are meant for specific types of products which are called as specialty malls. There are a significant number of new competitors in the retail sector, and the established players are seeking opportunity to expand rapidly. Currently, the government does not allow 100 percent foreign direct investment (FDI) in the retail sector. However, it is on the anvil and the entry of multinational retail chains would change the entire retail scenario of the country.

References:

1. Rajib Bhattacharyya (2012) "The Opportunities and Challenges of FDI in Retails in India", ISOR Journal of Humanities and Social Science (JHSS), ISSN:2279-0837,ISBN:2279-0845. Vol. 5, Issue 5, pp-99-109.
2. Dr. Ravindranath N. Kadam (2012) "Attracting Foreign Direct Investment by India A Today's Great Challenge", International Journal of Social Science Tomorrow, Vol.1, Issue 4 ISSN: 2277-6168, pp-32-38.
3. R.B.I. (2011) "Foreign Direct Investment Flows to India" prepared in the Division of International Trade and Finance of the Department of Economic and policy Research, Reserve Bank of India, published in Rdocs - FDIST of R.B.I.
4. Rupali Gupta (2012) "FDI in Indian Retail Sector: Analysis of Competition in Agri-Food Sector", An Internship Project Report.
5. Dr. G. S. Popli and Prof. Sima Singh (2012) "Impact of Multi Brand Foreign Direct Investment in Retail Sector in India". Published in SSRN Journal, http:ldx.doi.org/10.2139/ssrn2055033, pp-8.
6. Narayan Sethi and K. Uma Shankar Patnaik (2012) "Impact of International Capital flows on India's Economic Growth". Published in IJSSER, Vol.4,Issue, pp.457-480

7. Jonardan Koner and Avinash Purandare (2013) "Foreign Direct Investment and Economic Growth: A Time Trend Analysis", Tenth AIMS International conference on Management, Bangalore, pp-1.
8. Team Yes Bank (2012) "FDI in Retail - Advantage Farmers" by food and Agribusiness Strategic Advisory and Research (FASAR), Mumbai.
9. Lina M. Fernandes, Ruksana Banu A. and Simi Simon (2012) "FDI in Multi-Brand Retail: Issues and Implications on Indian Economy", Pacific Business Review International, New Delhi, Vol. 5, No. 5.
10. Shuguang Wang, Yongchang Zhang and Yuanfei Wang (2006), "Opportunities and Challenges of Shopping Centre Development in China: A Case Study of Shanghai", Journal of Shopping Center Research, Vol. 13, No. 1.
11. Lather A. S. and Kaur T. (2006) "Shopping Malls: New retail formats keeping pace with the shoppers mood", JIMS 8M, pp. 22-27.
12. John Caulfield (2005) "5 ingredients of successful mall design", Business Design and Construction Journal.

■■■

Equating and Contrasting in English Men and Women Proverbs

Mr. Umesh Khushal Rathod
Department of English , Sunderrao Solanke Mahavidyalaya,
Majalgaon Dist. Beed

Abstract:

Proverbs are popular and wise sayings. These two marked features make them intriguing and worth the time and effort put into their analysis; they reflect how people's traditions and thoughts on a specific matter. For this reason, this paper is devoted to analyzing ten English proverbs in order to unearth how the English-speaking countries (have) viewed men and women. However, what makes this paper slightly different from most of the research which has been done on proverbs is that it employs an analytical tool-which is called Equating and Contrasting-taken from critical stylistics to uncover sexist ideologies in English proverbs. The critical-stylistic analysis has shown that English proverbs construct a world in which men and women are equated to specific entities and contrasted with others. Furthermore, men and women are stereotyped in English proverbs which emphasize different notions when it comes to dealing with men and women.

Keywords: English proverbs, men and women, equating and contrasting, critical stylistics.

INTRODUCTION

Proverbs have attracted a lot of attention as they reveal how a culture perceives the world. However, not much research has been done regarding the stylistic properties of proverbs. That is, there are some dictionaries that mention some of the linguistic features of proverbs, yet their descriptions are limited, since they are dictionaries. Even books which are dedicated to the field of proverbs are mainly interested in interpreting proverbs in terms of their forgotten makers and the messages they would like to convey. For these reasons, the present paper is an attempt to analyze a group of men and woman related English proverbs based on their critical stylistic features.

However, having an interest in how proverbs are constructed stylistically does not mean that the paper will mainly concentrate on the linguistic forms of the proverbs. On the contrary, much attention will be paid to the reasons of using these forms. In other words, the analysis will focus on the forms and their functions in order to have a better understanding of the ideologies which are structured in the proverbs. Because this paper revolves around forms, functions and (sexist) ideologies found in some English proverbs, the ideal model would be critical stylistics (CS). Furthermore, this model is fundamentally an approach to ideologies in language. Whether these ideologies are in the form of a politician's speech or a literary text, CS has the right tools to uncover them (see Jeffries, 2010).

It is worth noting that this model has ten tools to be used while analyzing discourse. Employing the entire toolkit of this framework is a difficult task to do here since there is no room to explain and exemplify them and then applying them to the data. Thus, only one tool

will be used here. This tool is called Equating and Contrasting, and it can be particularly handy because depicting men and women as equivalent or different is very common in (English) proverbs (Schipper, 2004, pp. 25-26).

The last point to tackle here is how the data is collected. The data basically consists of ten English proverbs.

These proverbs are taken from three different books:

- Lois Kerschen (1998), "American Proverbs about Women",
- Mineke Schipper (2004), "Never Marry a Woman with Big Feet", and
- Anna T. Litobkina (2019), "Women through Anti-Proverbs"

The proverbs selected from these sources will be analyzed on the basis of the analytical tool taken from CS (i.e. Equating and Contrasting). In the analysis process, the proverbs will first be introduced and then their stylistic triggers of equivalence and opposition will be tackled. Doing so is necessary in order to create a (hypothetical) context in which the proverb may have used for the first time or will probably occur. However, before delving into the data, proverbs and the model adopted here should be defined and explained in order to fully understand the concepts addressed in this paper.

Defining Proverbs

Defining a proverb may seem a simple task, especially for laypeople. That is, it is because they use proverbs in their daily communication; some believe that a proverb is just a group of words which are put together to describe a state of affairs. This is probably true, but it is just the tip of the iceberg. Scholars from around the world have given definitions which seem to have some features in common and are different at the same time. This is because they agree on points such as what a proverb is when it comes to its stylistic features; however, they seem to be after different goals. To clarify this point, multiple definitions and arguments from some dictionaries, books and papers will be mentioned here.

To begin with, English dictionaries give good definitions of the word proverb. For example, Oxford Wordpower (2015, p. 625) defines this word as: "a short well-known sentence or phrase that gives or a general truth about life." This definition seems to be somehow convincing, yet it raises some questions. These questions could be about how long/popular a sentence/ phrase should be to be considered a proverb and whether proverbs express objective or subjective truth. Before discussing these points/questions, another definition is provided here. However, this one is from a source which specializes in the study of language. In his dictionary, David Crystal describes what a proverb is in a way similar to the definition taken from Oxford Wordpower. What makes his definition different Oxford's is that he adds further details such as a proverb is "rhythmical" and has some special syntactic features. Also, he mentions the different terms which can be used to refer to a proverb (e.g. maxim and adage) (1992, p. 319). His definition takes this part (i.e. Defining Proverbs) a step forward. Nevertheless, it does not tackle the points mentioned earlier. For this reason, this part will resort to books which center around proverbs.

In their "English Proverbs Explained" (1967), Ridout and Witting state that a sentence/phrase can become a proverb when language users decide to make it so. Put another way, it is people who have the power to include a saying in their heritage. They also say that proverbs are usually old sayings. This is because a saying might take some years to become popular with a group of people. What is more, it is difficult to determine whether a proverb has gone out of use or is still in use since it may have disappeared in an English-speaking country, yet it might be found alive in another one. These authors also pay some attention to the notion of pithiness. They state that the old sayings which have been accepted as proverbs are pithy. That is, being short and stylistically neat is characteristic of proverbs - this is how proverbs gain popularity. However, proverbs must have more than just linguistic beauty: they have to be wise and true to stand out. That has been said, who is to say that proverbs possess objective wisdom and truth?

In the case of this study, proverbs related to men and women are analyzed based on their linguistic equivalence and opposition. And if a proverb has sexist bias, will it remain wise and true? To answer this question, proverbs should be defined in terms of what they do rather than what they are considered to be (Kerschen, 1999, pp. 2-3). It should be noted that proverbs are considered a folklore genre. This means that they are similar to stories, jokes and myths; they are a part of the oral tradition of a culture. These proverbs may reveal how a community views the world, yet they are not necessarily true. This is because proverb makers - who are usually forgotten (see Ridout and Witting, 1967) - create proverbs based on what they see or how their attitude is toward reality (Kerschen, 1990, pp. 2-3). Therefore, the proverbs which will be analyzed here should not be considered to be bearing absolute truth. That is, an analytical tool from critical stylistics will be employed to unearth how men and women are perceived in English proverbs in terms of what they are contrasted/compared with. To clarify the framework on which the analysis will be based on, below is a part which is dedicated to the model adopted in this study.

Equating and Contrasting: A Linguistic Model

In this part, a linguistic model of equivalence and opposition is provided. However, before delving into this model, some details will be given about its origin; and to be more specific, the framework from which this model has been taken will be tackled. To begin with, it should be noted that equating and contrasting is an analytical tool which is technically a part of critical stylistics (CS). CS is best known as an approach to social meanings, power, and ideology in language (Norgaard, et al., 2010, pp. 12-13). It also features a wide range of analytical tools which are intended to analyze things such as stylistic forms and their functions as well as how texts and their makers represent the world through language. Importantly, all of the notions on which CS focuses are scrutinized in order to uncover any possible ideologies, which may be structured in texts (Jeffries, 2010, pp. 5-8).

CS has ten analytical tools; and equating and contrasting is one of them. This tool has specifically chosen to get a better understand of how English proverbs compare and contrast

men and women. However, one may say that CS is a critical approach which is designed to unearth ideologies in political texts. In other words, it is probably not feasible to analyze proverbs and other similar types of texts based on CS. This is not quite true because texts can make meaning basically the same way. That is, whether they are literary or non-literary texts, the tools provided by this framework can be used to "perform all kinds of text analysis" (Burke, 2014, p. 408).

As the entire framework has been discussed briefly, the rest of this part will be dedicated to the tool which has been chosen to analyze the proverbs. It is said that texts construct different worlds for language users to read/hear. Meanwhile, these texts also tell their recipients the things which are to be considered equivalent and those which are contrasting. Moreover, according to Jeffries (2010), language is always loaded with ideologies. If this belief is to be followed, linguistic equivalence and opposition are made to communicate and perpetuate ideologies in society.

As far as equivalence is concerned, it is believed that no two lexical items are completely identical. That is, even words which are considered near-synonyms may have different grammatical properties (e.g. the verbs raise and rise). Also, even nouns that indicate the same referent are not quite similar. For example, the nouns toilet, loo, and bog refer to the same room, but they differ in connotations and formality levels. On the other hand, antonyms have clearer boundaries than those of synonyms - they are easier to identify. For instance, the antonyms large and small share semantic content related to size but differ in extent.

However, equating and contrasting are not always found in isolated words. In fact, there are multiple syntactic triggers which can create equivalence and opposition in texts. A good example can be the construction It is X not Y as in It is a material art class, not a math class. It is known that there is not an actual semantic relation between these two activities. Nevertheless, the syntactic construction and the context - in which this sentence occurs - define its message. Simply put, in a context in which different courses are taking place, one course may be thought of as more masculine and taxing than the others. For this reason, unearthing opposition and equivalence in the data of this paper may require going beyond the wording of the proverbs. However, this does not mean that there is no linguistic model of opposition and equivalence. In fact, there are many lexical and syntactic triggers which can create these two notions. And in order to consolidate the linguistic model, which is adopted here, below are a diagram and a table that summarize some of the possible triggers to look for whilst analyzing the proverbs.

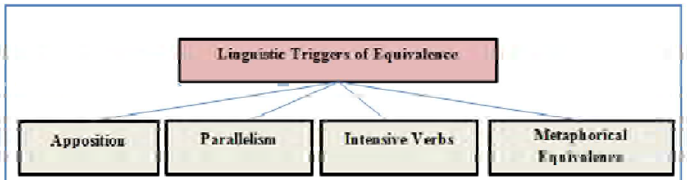

Diagram-1: Equivalence Triggers

Diagram-1: Equivalence Triggers

Table-1: Possible Syntactic Triggers of Opposition

1	**Contrastives**	**X, but Y**
2	Explicit opposition	X as opposed to Y
3	Parallelism	Your job is X, mine is Y
4	Concessive opposition	Despite X, Y
5	Replacive opposition	X rather than Y
6	Comparative opposition	Less X than Y
7	Transitional opposition	X turns into Y
8	Negated opposition	X not Y

CONCLUSION

In the data analysis part, a variety of critical-stylistic practices have been highlighted in order to show how English proverbs construct a world in which men and women are equated to specific entities and contrasted with others. Also, the proverbs analyzed do not display a fixed stylistic pattern of equivalence and opposition. That is, different semantic and syntactic triggers have been spotted. These triggers can be simple like using a copular verb to create equivalence or a conjunction which explicitly creates opposition.

However, metaphors and similes have been employed, too. This figurative language seems to attack men and women equally. In other words, men and women are stereotyped, but it seems that the proverbs emphasize different notions when it comes to dealing with men and women. To clarify this point, below is a list which shows how men and women are stereotyped in English proverbs, and of course, these points have been extracted from the data analysis of critical-stylistic equivalence and opposition found in the proverbs:

- Men might get deceived by what their prospective wives.
- Women in general can fulfill men's physical needs, but only good ones can become their loyal and good wives.
- Poor man is as useless as a plain woman
- If a woman has positive qualities, she will be able to make her husband a better man.
- Men and people in general are warned not to live with a bad woman
- Mothers and their daughters have the same personalities.
- Men are expected to be responsible for their wives, children, etc. However, this power is not absolute. This is because it is limited by their wives.
- Married men are slaves and their wives are their masters.
- Women are considered vital to have in one's life.

- Wives are a burden, and their husbands feel delighted only when they see their wives at their weddings and when the wives die.
- Men who do not have any religious beliefs are depicted as uncontrolled horses whereas women - who have this in common with those unreligious men - are described as flowers because women are naturally virtuous.

REFERENCE

1. Burke, M. (Ed.). (2014). The Routledge Handbook of Stylistics. London: Routledge.
2. Crystal, D. (1992). An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages. Oxford: Blackwell.
3. Jeffries, L. (2010). Critical Stylistics: The Power of English. London: Palgrave Macmillan.
4. Kerschen, L. (1998). American Proverbs about Women. Westport: Greenwood Publishing Group, Inc.
5. Litovkina, A. (2019). Women through Anti-Proverbs. Cham: Springer Nature Switzerland AG.
6. Nørgaard, N., Busse, B., & Montoro, R. (2010). Key Terms in Stylistics. London: Continuum.
7. Oxford Wordpower. (2015). Oxford: Oxford University Press.
8. Ridout, R., & Witting, C. (1967). English proverbs Explained. Beirut: Librairie du Liban.
9. Schipper, M. (2004). Never Marry a Woman with Big Feet: Women in Proverbs from Around the World.

Amsterdam: Amsterdam University Press.

CITATION: Abbas Lutfi Hussein & Ibrahim Adil Qadir (2021). Equating and Contrasting in English Men and Women Proverbs: Critical Stylistic Analysis. South Asian Res J Art Lang Lit, 3(5): 68-74.

■■■

फिर्यादः स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा पाढा

प्रा.अविनाश सुदाम भालेराव
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
अंकुशराव टोपे महाविद्यालय, जालना.

विसावे शतक हे भारतीय स्वातंत्र्याचे शतक म्हणून गणल्या जाते. या शतकात सामाजिक आणि राजकीय चळवळी खुप मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या होत्या. त्या सामाजिक गुलामगिरीला धुडकावण्यासाठी प्रयत्न करत होत्या. त्यातून मानवतावाद जन्माला आला. मानवाच्या विकासासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विचारातून लोकशाहीवर आधारित नवा भारत घडवण्याचा मानस केला. ज्या भारतात स्वातंत्र्य,समता,विश्वबंधुत्व व सामाजिक न्याय प्रस्तावित होईल या दिशेने वाटचाल केली. वेद, उपनिषिदे यांच्या मध्ये असणाऱ्या विश्वनिर्मितीच्या भाकड कथांना तिलांजली दिली. न्याया आणि सत्यावर आधारित असणाऱ्या साहित्याचा स्वीकार केला. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था नाकारली.या व्यवस्थेमुळे अस्पृश्य जाती, भटक्या विमूक्त जाती,आणि आदिवासी जाती यांच्यावर अनेक अन्याय, अत्याचार झाले. त्यांना समाजापासून दूर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची सावली,स्पर्श,वाणी तिरस्कृत माणून जनावरापेक्षाही हीन वागविले,एवढेच नाही तर त्यांचे जगणेच नकोसे करुन टाकले. अन्न, वस्त्र, निवारा, संपत्ती,ज्ञान आणि शिक्षण यांच्यापासून जाणिवपूर्वक दूर ठेवले. भटक्या विमुक्त जमातींना चोर-गुन्हेगार ठरविले.तर आदिवासींना देश,राष्ट्र,संविधान याचा साधा अर्थ ही न कळू देता दारिद्रय, उपासमार, अज्ञान, अंधश्रध्दा,निरक्षरता, रोगराई, शोषण व अत्याचार या दृष्ट चक्रात अडकविले ही विषम समाजव्यवस्था अस्पृश्य जाती-जमातींना साध्या माणूसकीपासून दूर ठेवते, तो समाज घातकी आहे. या विषय समाज व्यवस्थेविरुध्द चार्वाक,भगवान बुध्द, महावीर, गुर नानक, कबीर, बसवेश्वर, महात्मा फुले, महर्षी शिंदे,सयाजी गायकवाड, शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ही व्यवस्था बंद करण्यासाठी प्रयत्न केले म्हणून त्यांना दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान मानले जाते. दलित साहित्य वेदना, विद्रोह आणि नकार या तीन तत्व प्रणालीवर आधारित आहे. डॉ. बाबासहेब आंबेडकराच्या विचारामुळे दलित समाजाला आपल्या गुलामगिरीची जाणीव झाली. ही वेदना काही एका दिवसाची किंवा एका 'मी' ची नव्हती तर ती हजारो वर्षाची व सर्व अस्पृश्य समाजाची होती. दलित समाजाने आपल्यावर लादलेल्या अमानवी व्यवस्थेविरुध्द नकार दर्शविला आणि त्या विरोधात बंड करुन मानवास मी माणूस आहे, मला माणसासारखेच जगायचे आहे.हे ठरवून जो या विरुध्द वागण्यास सांगेल त्या विरुध्द विद्रोह केला.म्हणून याबाबत डॉ.ईश्वर नंदापूरे असे म्हणतात की,''मला माणसाचे सर्व हक्क मिळाले पाहिजे या जाणिवेतून ह्या विद्रोहाचा जन्म झालेला आहे.''[1]

दलित साहित्य मानवाच्या हक्कासाठी त्यांच्या अस्मितेसाठी जीवन जाणिवेतून निर्माण झाले आहे असे वाटते. भगवान बुध्दांनी स्वर्ण,जातीभेद,कर्मकांड यांना न जुमानता मानवाचा विकास,पूर्वग्रहांपासून सुटका, वांशिक व राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे जाणारा मानवतावाद बुध्दाने दिला. विश्वशांती, स्वातंत्र्य, अहिंसा,नीतीमत्ता या जीवनमूल्याला अनुसरुन मानव कल्याण त्यांनी साधले आहे. म्हणून याबाबत डॉ. योगेंद्र मेश्राम असे म्हणतात की,''बुध्दाचे तत्वज्ञानच मुळात समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि नितिमत्ता या सामाजिक मूल्यावर उभे आहे.''[2] कारण ही मूल्य, प्रज्ञा, शील, करुणा व समता या मनुष्याच्या सुखी

जीवनाला आवश्यक असतात. म.फुले यांनी सर्व मानव जातीच्या आकलनाचे कारण काय असेल ते म्हणजे शिक्षण आहे हे त्यांनी जाणले. त्यांनी आपल्या 'गुलामगिरी', 'ब्राम्हणाचे कसब' या ग्रंथातून जातीभेद, धर्मभेद व चातुर्वर्ण्य व्यवस्था या पिढीजात समाज संस्थावर कडाडून हल्ला केला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे मुकनायक, दलित जीवनाचा व साहित्याचा महानायक, विचार, कृती आणि संघर्ष यांचे संमेलन म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे होत. त्यांची बुध्द आणि त्याचा धम्म, ॲन हिलेशन ऑफ कास्ट, हिंदू रिडल, थॉटस ऑन पाकिस्तान, हु वेअर द शुद्राज असे अनेक ग्रंथ त्यांनी लिहिले.ते विद्याविभूषित होऊन आपल्या तेजस्वी व्यक्तिमत्वाने हजारो वर्षाच्या गुलामीच्या बेड्या तोडण्यासाठी ज्ञानाचा प्रकाश दिला.नवा आचार, विचार, शक्ती, प्रेरणा आणि नवी प्रमेये दिली. म्हणून ते दलितांचे व दलित साहित्याचे प्रेरणाशक्ती, ज्ञानशक्ती, कर्मशक्ती ठरवून दलित समाजाची अस्मिता व मानबिंदू ठरले. म्हणून बाबासाहेबांबाबत प्रसिध्द कवी ज.वि.पवार आपल्या नाकेबंदी कवितेत म्हणतात,

''तू झालास परिस्थितीवर स्वार आणि घडवलास नवा इतिहास
तू झालास मूक समाजाचा नायक आणि जागा केलास उभा बहिष्कृत भारत.''[3]

बाबासाहेबांनी दलित समाजाची मुले शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून त्यांनी पिपल्स इज्युकेशन सोसायटीचे सिध्दार्थ महाविद्यालय, मुंबई (1945) व मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद (1949) स्थापन केले. या महाविद्यालयात शिक्षण घेणारे नव तरुण आपल्यावर, आपल्या पूर्वजावर झालेल्या अन्यायावर कविता, कथा, कांदबरी, नाटक, आत्मचरित्र या साहित्य प्रकारामधून आपले विचार व्यक्त करु लागले.

दलित साहित्य हे समाज आणि जीवनाचे दर्शन घडवते. हे दलित साहित्याच्या खाली दिलेल्या व्याख्यांच्या अनुषंगाने स्पष्ट करता येईल.

डॉ.म.ना.वानखडेः ''दलित साहित्य म्हणजे दलित लेखकांनी दलिताविषयी निर्माण केलेले प्रक्षोभक विद्रोही साहित्य.''

प्रा.त्र्यं.वि.सरदेशमुखः ''दलित जीवनाचे दर्शन देणारे दलितांचे विचार भावना प्रकटवणारे दलितानीच लिहिलेले साहित्य ते दलित साहित्य.''

बाबुराव बागूलः ''माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार करणारे माणसाला महान मानणारे वंश, वर्ण आणि जाती श्रेष्ठत्वाला कठोर विरोध करणारे जे साहित्य ते दलित साहित्य.''

केशव मेश्रामः ''हजारो वर्षे ज्याच्यावर अन्याय झाला अशा अस्पृश्यांना दलित म्हटले पाहिजे व त्याच वर्णातील लेखकांनी निर्माण केलेल्या साहित्यास दलित साहित्य म्हणावे.''

म.भि.चिटणीसः ''दलित वर्ग हा भारताचा एक पुराण, मूक आणि अदृश्य पुरुष होता आणि त्याचा अनुभव आज वाङ्‌मय रुप घेत आहे. हा सगळा संदर्भ दलित शब्दाला द्यावा लागेल.''

दि.के.बेडेकरः ''माझा समाज आजवर दलित होता त्याला आता प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे ही प्रवृत्ती या साहित्यात दिसते. दलित जीवनाचे वास्तव लढाऊ समाज परिवर्तनाची व माणुसकीची जिद्द तिच्या उद्‌गार व अविष्कार म्हणजे दलित साहित्य.''

अशा प्रकारे विविध विचारवंतांनी दलित साहित्याच्या व्याख्या केल्या आहेत. यानंतर आपण दलित कवितेचा विचार करुया. दलित कवितेविषयी प्रसिध्द समीक्षक म.सु.पाटील असे म्हणतात

की,''दलित कविता ही मराठी साहित्यात आता एक प्रस्थापित झालेली वस्तूस्थिती आहे.ती दलित साहित्य या एका व्यापक वस्तुस्थितीचा भाग आहे.''[4]

दलित साहित्याला आज समाज मान्यता मिळालेली आहे.दलित कविता ही जीवन जाणिवा,वेदना, विद्रोह, नकार, संवेदना यामधून मुखर झालेली आहे.त्यामध्ये नामदेव ढसाळ (उत्थान गुंफा),दया पवार (कोंडवाडा),त्र्यंबक सपकाळे (सुरुंग),प्रल्हाद येवंदणकर (ऑर्डर),ज.वि.पवार (नाकेबंदी), वामन निंबाळकर (गावकुसाबाहेरील कविता), भीमसेन देठे (होरपळ),नारायण सुर्वे (माझे विद्यापीठ),अर्जुन डांगळे (छावणी हालते आहे) आणि यानंतर हिरा बनसोडे यांचा 'फिर्याद' या कवितासंग्रहाचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. फिर्याद हा कविता संग्रह कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद यांनी प्रकाशित केला असून या संग्रहात एकूण 34 कवितांचा समावेश आहे.

हि.गो.बनसोडे हया एक म्युनिसिपल कामगाराच्या कन्या आहेत. त्यामुळे त्यांचे जगणे हे एका सामान्य स्त्री सारखेच होते. भारतीय संस्कृतीने स्त्रीला मानाचे स्थान दिले.आई,माता,पत्नी,मुलगी अशा विविध भूमिका ती वाढवत असतांना तिला पावलो पावली छळले जाते.तिचा अपमान केला जातो. कारण हिंदू संस्कृतीमध्ये पुरुषसत्ताक पध्दती श्रेष्ठ मानली गेल्याने पुरुष हा श्रेष्ठ मानला गेला. त्यामुळे स्त्रिला दुय्यमत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. जस-जसे तिचे वय वाढत जाते. तस-तसे तिच्या आयुष्यात संकटे येत राहतात. बालपणी वडील,तरुणपणी पती आणि वृध्दपणी मुले यांच्यावर विसंबून रहावे लागते. हे जसे स्पृश्य स्त्रियांच्या बाबतीत घडते. पण त्याहीपेक्षा अस्पृश्य स्त्री म्हणून तिला अधिक छळले जाते. ती एक अस्पृश्य आहे म्हणून तिची अब्रु नेहमी वेशीवर टांगली जाते.जणू ती एक गुलामच आहे. या गुलामगिरीला प्राचीन काळापासून सुरुवात झाली ती आजतागायत सुरु आहे. अमेरिकेतील स्त्री सोळाव्या शतकात स्वातंत्र्य झाली, तिला शिक्षणाची दारे उघडण्यात आली. पण भारतीय स्त्रीला मात्र 19व्या,20व्या शतकाची वाट बघावी लागली.म्हणून हि.गो.बनसोडे अशा म्हणतात की, ''या स्त्रियांच्या वेदनेचा हुंदका म्हणजेच माझी 'फिर्याद' होय.''[5]

स्त्रीवादी साहित्य हे हुंदक्यातून,अपमानातून,गुलामगिरीतून आणि परकेपणातून निर्माण झाले आहे असे वाटते.

''एक सांग यशोधरे...
इवल्या मुठीत कसे पेलतेस
ते अग्निबंबाळ तुफान ... ?
नुसत्या कल्पनेनेही धरणी फाटत जाते
नि आक्रोश करीत लाटा
कपाळ मोक्ष करतात किनाऱ्यावर.''[5]

यशोधरेचा इतिहास पाहतांना सिध्दार्थाने तिला व तिच्या लहान मुलाला सोडून तो निघून गेला. त्याच्या विरहात तू अनेक रात्री घालवल्या. तो यावा म्हणून उपवास,प्रार्थना केली पण तो पुन्हा कधीही तुझे लावण्य बघण्यासाठी आला नाही. छोट्याशा बालकाला कवेत घेऊन तू त्याला वाढवलेस. त्याला मोठे केलेस पण तुझ्या आयुष्याच्या खूणा आज इतिहास विसरला आहे. कारण तू व्यथित आहेस, नगण्य आहेस,लोभस आहेस असे रुपच तुझे समाजाला माहित आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या विविध सुधारणा आत्मसात करुन कवयित्री म्हणते,

''जाहीर आहे निसर्ग सर्वाचा आहे,
परंतु यांनी तोही खरेदी केलाय
चवदार तळयाच्या थेंबाथेंबावर
चिकटलेत यांच्या नावाचे स्टॅंप''[6]

बहुजन समाजाला शिक्षणापासून दूर ठेवण्यात आले.तेव्हा बाबासाहेबांनी दरवाज्याच्या बाहेर राहून शिक्षण घेतले.परदेशात जाऊन उच्च पदव्या संपादन केल्या.अनेक ग्रंथ लिहिले, मूकनायक,प्रबुध्द भारत या सारख्या पाक्षिकाची निर्मिती केली. काळाराम मंदिर प्रवेश, महाडचा चवदार तळयाचा सत्याग्रह, धर्मांतराची घोषणा,मजुर पक्षाची स्थापना,राज्यघटना निर्मिती,बौध्द धर्माची दिक्षा.अशा विविध कार्यामुळे आज संपूर्ण देश बाबासाहेबांना गौरवितो.पण बाबासाहेबांच्या मार्गात काटे पेरण्याचे कामही केल्या गेले. ते अनेक युगांचा काल अंधार दुर करण्यासाठी ते प्रज्ञासूर्य होऊन येत होते. तेव्हाच तो विझवण्याचा प्रयत्न तोच समाज करत होता.तू देवदर्शनाचा हक्क मिळावा म्हणून काळाराम मंदिरात प्रवेश केलास, पाणी ही निसर्गाची देणगी यासाठी तू चवदार तळयाचा सत्याग्रह केलास.अशा अनेक सुधारणेतून तू दिसतोच असे कवयित्री म्हणते,

''दोस्त हो
तुमच्या डोळयातील वाळवंट पुसून टाका
तिथे पेरायला आणल्यात मी
नवप्रेरणांच्या गर्भार बहारकळया
धूवून टाका चेहऱ्यावरचा भयग्रस्त अंधार
प्रकाशाचे दिवे आणलेत मी तुमच्यासाठी,
तुमच्या ऐतिहासिक शापांना
तुडविलेत मी वादळग्रस्त पावलांनी
आणि बंधमुक्त केलेत तुमचे कोंडलेले श्वास.''[8]

ज्याप्रदेशात ज्ञानाचा सूर्य पोहोचला नाही त्या ठिकाणाचा अंधार दूर करण्यासाठी मी ज्ञानरुपी सूर्य घेऊन येत आहे.पण मला माझ्याच वस्तीत निराशा दिसत आहे. कारण त्यांच्या आशा-आकांक्षा हया अनेक शतकापूर्वीच बहिष्कृत झाल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना आपल्या जीवनात येणारा आनंदही साजरा करता येत नव्हता.त्यासाठी मी आता हजारो वर्षीय पडित माळरान पेरण्यासाठी फुले,शाहू,आंबेडकर यांच्या प्रेरणेच्या गंभीर बहारकळया आणल्या आहेत. इतिहासाने,संस्कृतीने स्त्रिला दुय्यम लेखून तिची अवहेलना केली. यासाठी मी आंबेडकरी विचारांचे वादळे घेऊन तुमच्या बंधमुक्त, कोंडलेला श्वास मोकळा करण्यासाठी सूर्य घेऊन आलो. प्रकाशमान व्हा,त्याला ओळखा आणि लूटा तुमच्या स्वातंत्र्याचे विजय निसंकोचपणे.

'' तुझ्या फांदीला आता कुबड्यांची जरुर नाही
त्या फांद्या आकाश झुल्यावर चढत आहेत.''
(दुःखाने गदगदलेल्या झाडाला पाहून)

मुलगा वंशाचा दिवा आहे.या खोट्या समजुतीने पहिली मुलगी असेल आणि दुसरीही मुलगी असली तर ती जन्माला घालण्याआधीच मालवून टाकली जाते. पण आता कायद्यानेच तिला संरक्षण दिले. जे असे कृत्य करील त्याला शासन झाल्याशिवाय राहणार नाही. ज्याला हजारो वर्षाचा शाप लागला होता. तो आता तुझीच आरती ओवाळीत आहे. कारण स्त्री ही जन्मदाती आहे.तिने जर मुलीला जन्म दिला नाही तर जनन प्रक्रियाच बंद होईल.म्हणून आता तुझ्या स्वप्नांना नवी पहाट उजाळा देत आहे न मावण्यासाठी.

''जिथे गुढयातोरणांनी दारे सजवली जातात
जिथे दीपत्योतीनी घरे अलंकारिली जातात
त्यादेशात स्त्री अजून गुलाम आहे.''
''जिथे पातिव्रत्यासाठी सीतेला अग्निदिव्य करावे लागते
इंदाच्या पाशवी वासनेसाठी अहिलेला बळी जावे लागते
पंचपुरुषत्वासाठी द्रौपतीचे विभाजन करावे लागते
त्या देशाची स्त्री अजून गुलाम आहे.'' (गुलाम)

मुलगा झाला की त्याच्या स्वागतासाठी घर सजवून गुढी तोरण बांधुन सण साजरा केला जातो.पण त्याच देशात मुलगी झाल्यानंतर कोणता सण साजरा केला जातो. ते सांगा असे कवयित्रीला वाटते.सीता, अहिल्या,दौपती या सर्व पतिव्रता स्त्रियांना स्वतःचे पतिव्रत्ये सिध्द करण्यासाठी अग्निपरीक्षा द्यावी लागते. तिचे बहारासारखे अस्तित्व झाडून जाते. भावनांची नाजुक रत्ने टाचेखाली चुरडली जातात. तिच्या स्वप्नांची मुक्त पाखरे छेडली जातात. म्हणून या देशातील स्त्री अजूनही गुलाम आहे असे वाटते.

सखी
आज प्रथमच तू माझ्याकडे जेवायला आलीस
नुसतीस आली नाही तर तुझी जात विसरुन आलीस
सहसा बायका विषमतेची परंपरा विसरत नाही
परंतु तू आभाळाचे मन घेऊन आलीस
माझ्या वीतभर झोपडीत
वाटलं, जातीयतेचा तू कंठच छेडला आहेस
माणसाला दुभंगणाऱ्या दऱ्या तू जोडीत आली आहेस
खरंच सखे फार फार आनंदलो मी,
शबरीच्या भोळया भक्तीनेच ताट तुझे मी सजविल
किती धन्य वाटलं मला !
पण-पण ताट बघताच तुझा चेहरा वेडा-वाकडा झाला
इश्श! चटण्या,कोशिंबिरी अशा वाढतात का ?
अजून पान वाढायलाही तुला येत नाही.'' (सखी.)

अस्पृश्यांना आपण सहृदयतेने वागवतो, भेदभाव मानत नाही. असा बुरखा पांघरणाऱ्या,आतून त्यांना अपमानित करणाऱ्या लोकांचा डाव या कवितेत उघडकीस आला आहे. तेव्हा अशा दोन तोंडी लोकांपासून सावध रहा असा सल्ला कवयित्री देते.

लोकहो ! तुमच्या न्यायालयात
मी फिर्याद आणली आहे
तुम्ही तरी मला न्याय द्याल का?.
स्वतःच्याच घरात निर्वासित असलेली मी
उपेक्षेची जन्मठेप भोगतेय जन्मोजन्मी
माझा पिता, माझा भाऊ न माझा पती
या गोंडस भारदस्त नात्यांच्या भाराखाली
माझं पोकळ अस्तित्व दाबलं जातय पावला पावलावर.'' (फिर्याद)

शतकानुशतके उलटली तरी स्त्री ही रुढी,परंपरा,रितीरिवाज आणि जातीच्या ओझ्याखाली दडपली जाते. म्हणून तिने आता पुरुषप्रिय संस्कृतीत आपली 'फिर्याद' मांडली आणि मला न्याय द्याल का असा सवाल केला. ती निर्वासित आहे. जन्मापासून ती पिता, भाऊ, पती हे तिचे सख्खे आहेत. या गोंडस नावाखाली,नात्याच्या भारदस्त भाराखाली तिने स्वतःचे आयुष्य अर्पण केले. त्यामुळे तिला स्वातंत्र्य,हक्क आणि स्वतःचे मत मांडण्याचा हक्कही राहिला नाही. तिला तिच्या घरात,समाजात आणि देशात कोणीच नाही असे दिला वाटल्याने ती फिर्याद मागते. तिच्या अंगा-अंगावर झिरपणाऱ्या खोल जखमा, तिची लुटली गेलेली अब्रु, तिने जपलेलं शील क्षणार्धात उध्वस्त केल जातं. रामायण,महाभारत या महान ग्रंथात स्त्री ही पुजनीय आहे असे आदराने सांगितले जाते.पण त्याच ग्रंथाच्या पात्रातील द्रौपतीचे वस्त्रहरण होते.युधिष्ठिर,भिम,अर्जुन,नकूल,सहदेव सारखे धाडसी शूर वीर पती असतांना त्यांना खाली मान घालावी लागते.आता तुम्ही जागे व्हा तुमच्या डोळयावरती बेगडी संस्कृतीची पट्टी सोडा इतिहास बदला आणि मी जी 'फिर्याद' आणली आहे तिला न्याय द्या असा सवाल कवयित्री करते.

हि.गो.बनसोडे यांनी 'फिर्याद'कविता संग्रहातून सूर्याती,तुफान,महापुरुष,फुले, सूर्योदय ,सूर्यास्त, राजहंसांनो,रक्तकुंभ,मोगरा,कविता,झाडं,गंध पहाट, गुलमोहर अशा अनेक प्रतिमा प्रतिकांच्या सहाय्याने आपली कविता साकार केली आहे.तसेच काही रुपकांच्या सहायाने त्या सांगून जातात.

जिथे गळणाऱ्या बहरासारखे स्त्रीचे आस्तित्व झाडून जाते.(गुलाम)
फुले जळावी वणव्यात तशा जळतात माझ्या माय -बहिणी.(लेखनी भिमाची)

आत्मज्ञान जागृत करणारी कविताः

जिथे जिथे सांडलेत
तुझ्या रक्ताचे थेंब
तिथल्या मंगल भूमित
मी लावेन एकेक कविता (पडघम)

आत्मभान म्हणजे सत्व,आपण माणूस आहोत आणि माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे.आपणही इतरांसारखे आहोत हे अधिकार मात्र दलित व्यक्तिंना नव्हते.हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून प्राप्त झाले आणि बहिष्कृत समाजाला तयांच्या विचारातून प्रेरणा मिळाली.

आत्मशोध जागृत करणारी कविताः

तुझ्या फांदीला आता कुबड्यांची जरुरी नाही

त्या फांद्या आकाश झुल्यावर चढत आहेत. (दुःखाने गदगदलेल्या झाडाला पाहून)

आत्मशोध ही समाजनिष्ठ कल्पना आहे.आत्मशोधामुळे स्वीकार नकाराची भूमिका सिध्द होते. याबाबत महेंद्र भवरे म्हणतात,''आपण समाजाचा घटक आहोत याचे भान दलित कविंना सातत्याने असते.त्याचे अनुभव एकटयाचे नसतात. ते सामाजिक असतात. आत्मशोधामुळे अनुभूती मागे असणाऱ्या कार्यकारण भावाचाही शोध घेतला जातो''[9] डॉ.बाबासाहेबांच्या विचारातून आत्मभान प्राप्त झालेला दलित समाज हा कृतीशील झाला आहे असे वाटते.

पुरुष प्रधान संस्कृतीत भरडल्या जाणाऱ्या स्त्रिच्या भावना तिचा सामाजिक स्तर समाजातील तिची भूमिका,तिचे स्थान,डॉ.बाबासाहेबांच्या लेखनीने दिलेली नवी प्रगल्भ संजीवनी,स्त्रिच्या शोषणाचा त्यांनी लावलेला आदिबंध, दलित स्त्री आणि स्पृश्य स्त्री यांच्यातील मैत्रीपूर्ण भेदभाव, विषम व्यवस्थेवर प्रहार, भावनिक, हुंदका गिळणारी, आपल्या जन्माला दोष देणारी, संस्कृती बदलायला हवी असे ठामपणे सांगणारी, नव्या जीवन जाणिवा घेऊन स्त्रिच्या स्वातंत्र्यासाठी,अस्तित्वासाठी,अभिमानासाठी आपली बाजू 'फिर्यादे'च्या माध्यमातून मांडणारी निर्भिड स्त्री,तिची स्वप्ने, तिच्या अपेक्षा वेगळ्या नाहीत. तिलाही माणूस म्हणून इतरांप्रमाणे जगायचे आहे आणि तो तिचा हक्क आहे. तिलाही माणूस म्हणून स्वतंत्र्य अस्तित्व हवे तिला बहिष्कृत आयुष्य जगायचे नाही.तिला न्याय हवा तो समाजाकडून, धर्माकडून आणि व्यवस्थेकडून म्हणून ती 'फिर्याद' वाटते आहे.असा निष्कर्ष निघतो.

संदर्भः

1. डॉ.ईश्वर नंदापूरे,साहित्यःग्रामीण आणि दलित,विजय प्रकाशन,नागपूर,प्र.आ.2002,पृ.194, 195.
2. डॉ.योगेंद्र मेश्राम,दलित साहित्यः उद्गम आणि विकास,श्री.मंगेश प्रकाशन,नागपूर,प्र.आ.1998,पृ.4
3. ज.वि.पवार,नाकेबंदी,जयधार प्रकाशन, प्र.आ.1976,पृ.18-19
4. म.सु.पाटील,दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र,पद्मगंधा प्रकाशन,पुणे,प्र.आ.2010, पृ. 11
5. हि.गो.बनसोडे,फिर्याद-कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद,द्वि.आ. 1997,पृ.4.
6. तत्रैव, पृ.24
7. तत्रैव ,पृ.26.
8. तत्रैव,पृ.28
9. महेंद्र भवरे,दलित कविता आणि प्रतिमा,लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, प्र.आ.2012,पृ.07

■■■

'धग असतेच आसपास' : एक आकलन

प्रा.डॉ.मोरे अर्चनादेवी पंढरीनाथ

मराठी विभाग

महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

'धग असतेच आसपास' हा कल्पना दुधाळ यांचा इ.स.२०१६ साली प्रकाशित झालेला कवितासंग्रह आहे. 'सिझर कर म्हणतेय माती' हा त्यांचा पहिला कवितासंग्रह. सुक्ष्म निरीक्षणदृष्टी ही कवियित्रीला लाभलेली मोठी देणगी आहे. आपल्या सभोवतालची परिस्थिती, वातावरण आणि मानवी स्वभावाचे वास्तवदर्शी चित्रण त्यांच्या कवितेत येते. अस्सल बोलीचं लेणं या कवितेला लाभलं आहे. सहजता, प्रासादिकता आणि माधुर्याने ही कविता ओतप्रोत भरलेली आहे. भोवतीची माणसं, निसर्ग, गुरं-ढोरं, पशु-पक्षी, शेतीमाती, आजूबाजूचं वातावरण हे सगळेच घटक प्रभाव टाकणारे आहेत. या घटकांमुळेच आपण काही ना काही विचार करू शकतो, त्यांच्यामुळेच प्रेरणा मिळते. असं प्रांजळ मत कल्पना दुधाळ व्यक्त करतात.[१]

आपल्या मनातील विचार, भावना व कल्पना आपण शब्दातून व्यक्त करतो. जीवनात जे अनुभवलं आहे, सोसलं आहे त्याची तीव्रता कमी होऊ न देता शब्दरूप देणं सोपं नाही. मनातील कल्लोळ संयमाने, शांतपणे मांडावा लागतो. कवयित्री तिच्या मनातील घालमेल, जिवाची केविलवाणी उलथापालथ मांडताना शब्दांची सांगड घालते. त्यातून आकाराला आलेले शब्द जणू काही नखातल्या काळ्या निळ्या रक्ताची ठसठस असल्याची जाणीव तिला होते. कविता जन्माला घालताना तिला होणारे कष्ट 'घालमेल' या कवितेतून व्यक्त होतात.

'इथं स्वतःला
डोंगरासारखं फोडावं लागतं
तापलेल्या भट्टीसारखा ताव यावा लागतो
तेव्हा कुठे कविता जन्माला येते.'

कवयित्री आपल्या सभोवतालच्या वास्तवाचा स्वीकार करते. ती कोणावर रूसत, रागावत नाही. ज्या देवाच्या गाभाऱ्यात तिला प्रवेशच नव्हता अशा देवाच्या आवडीच्या रूईफुलांच्या हारासाठी ती रानोमाळ फिरते. देवाच्या गाभाऱ्यात तिला प्रवेश नाकारणाऱ्या व्यवस्थेला तिच्या लेखी फारशी किंमत नाही. सभोवतालची परिस्थिती दाहक आहे. या दाहकतेला घाबरून हार मानणारी नाही. आयुष्याच्या शर्यत ती न दमता, न थकता आणि आत्मविश्वासाने धावणार आहे. शाप मिळालेले शब्द पुसून क्षण सुंदर करण्याचे कौशल्य तिच्याकडे आहे.

आपल्या न आवडणाऱ्या किंवा नकोशा वाटणाऱ्या वस्तू आपण बदलून घेतो. अशा वस्तुंप्रमाणे असलेली माणसे मात्र बदलता येत नाहीत अथवा टाळताही येत नाहीत, हे तिला मान्य आहे. स्वीकारार्ह आणि अस्विकारार्ह साऱ्यांचा स्वीकार तिने केला आहे.

'वस्तूंसारखी माणसं बदलता येत नाहीत
टाळताही येत नाहीत
गुण-अवगुण असतात
धग असते रक्तात
जी शोषली जात नाही'

अशी ही धग आपल्या सभोवताल असतेच. 'आग' आणि 'काडी' ही फक्त निमित्त असते असे कवयित्री म्हणते.

'शब्दानं न बोलता' या कवितेत कुणालाही न सांगता घरातून निघून गेलेल्या मुलीच्या वडिलांच्या हृदयाचा आक्रोश मांडलेला आहे. वडिलांचे बालपण दारिद्र्यात गेलेले. कोणतीही हौसमौज, लाड-कौतुक त्यांच्या वाट्याला आले नव्हते म्हणून वडील आपल्या लेकरांचे हट्ट पुरवतात. या हट्टापायी पडणाऱ्या श्रमाची, कष्टाची त्यांना तमा वाटत नसे. स्वतःच्या शेतातील डाळींब परदेशात गेल्यावर त्यांना मोठा आनंद वाटतो. हा आनंद ते गावभर वाटतात. पण स्वतःची मुलगी घरातून पळून गेल्यावर झालेल्या अपमान, नामुष्कीने ते स्वतःला कोंडून घेतात. तिच्या आईची अवस्था तर अत्यंत वाईट होते.

'निघाला नाही आवाज बायकोचा
ती बिचारी कचराच आधीपासून
आता तर
पळून गेल्या पोरीची
मुस्काडतोंडी आई'

आपल्या समाजव्यवस्थेत मुलांच्या वाईट वर्तणुकीला आईला जबाबदार धरले जाते. न केलेल्या गुन्ह्याची शिक्षा तिला भोगावी लागते. मुलीला शिकवावं, स्वतःच्या पायावर उभे करावे अशी जिद्द असलेला हा पिता मुलीच्या निघून जाण्याने पार उन्मळून पडतो.

'पंखावरचे रंगीत डोळे फोडले
तळहातावर नाचवले मोर
उडवून लावले भुंडे करून
उपटली जाई-जुईची बेटाडं
फुकडीनं गरगरलेलं अंगण
फेकलं चुरगाळून'

भावनांचा शब्दरूप देण्याचं अचाट बळ कल्पना दुधाळांना लाभलेलं आहे.

परंपराप्रिय समाजात आपण राहतो. परंपरेने चालत आलेल्या रूढी-प्रथांचे आपण आपुलकीने पालन करतो. सामाजिक संकेतांचे पालन करीत असताना त्यामागची कारणमीमांसा करण्याची गरज आपल्याला वाटत नाही. वहिवाटेने चालताना एक प्रकारचा आनंद, समाधान वाटत असते. रास करताना बाईने डोक्यावर पदर घ्यावा, पुरुषाने टोपी घालावी. सवाष्णीच्या ओटीत गहू घालावेत, तिन्ही सांजेला झोपू नये, दाट झाली पेरणी तर विरळावी अन् पातळ झाल्यावर टोभावी हे शास्त्र सांगणाऱ्या आपल्या संस्कृतीला कवयित्री विचारते, 'स्त्री स्वातंत्र्याचं बी मी तुझ्या सांगीव शास्त्रावर पेरू की माझ्या शिकलेल्या आधुनिक ज्ञानावर लावू?' कारण हे बी रूजलं पाहिजे, त्याची पाळेमुळे घट्ट होऊन विशाल वटवृक्षात त्याचे रूपांतर झाले पाहिजे. ग्रामीण भागातील जीवंत अनुभव आणि समृद्ध बोलीभाषा हे या कवितेला अभिजात बनवतात.

'गणगोत' या कवितेत मातीचा मोठेपणा कवयित्री सांगतात. बऱ्या-वाईट साऱ्यांना आपल्या पोटात घेण्याचा मातीचा गुणधर्म आहे. आपल्या ओटीतील बियाचे ती पालनपोषण करते. या बियातून धान्य उगवो अथवा तण, ती दोघांमध्ये भेदभाव करीत नाही. जगातील सारे वाईट आपल्यात सामावून घेवून केवळ चांगल्याची निर्मिती करण्याचे सामर्थ्य मातीत आहे. अशा या मातीत आपली मूठभर राख मिसळावी आणि मातीचं गणगोत होऊन आपण नव्यानं उगवावं अशी इच्छा ती व्यक्त करते.

'मूठभर राख माझी
मातीमध्धील मिसळावी
गणगोत होऊनिया
पुन्हा गवतं उगावी'

स्वतःच्या रूपकातून एकूण स्त्री विश्वाचं मर्म सांगणारी कल्पना दुधाळ यांची कविता वरवर सोपी वाटली तरी तिची पाळंमुळं खोलवर रूजलेली आहेत. त्या म्हणतात, 'सभोवतालच्या धगधगीत वास्तवाबाबत दुसरं काही नाही करता आलं तरी मी कवितांमधून ते व्यक्त करते आहे, ही जाणीव मला ताकद देऊन गेली.'[२]

दुधाळांची कविता केवळ शेती-मातीची नाही. ग्रामीण व्यवस्था खिळखिळी करणाऱ्या व्यवस्थेचे वाभाडेही त्यांनी काढले आहेत. स्वतःची पोळी भाजण्यासाठी जनतेच्या सुखाची होळी राजकारणी करतात.

'गोदाम सडवणारेच दारूबंदीवर बोलतात
एका डोळ्याने हायटेक शेती दाखवत
दुसऱ्या डोळ्यात मूठभर माती फेकतात
कधी उभे फड पेटवतात

तर कधी वाहतं पाणीही पेटवतात.'

जगाचा पोशिंदा असलेला शेतकरी समाजव्यवस्थेच्या हातचे खेळणे बनला आहे. शेतीचं वास्तव भयंकर आहे. पण कवयित्री आशावादी आहेत. त्या धीर सोडत नाहीत.

'मागचं सोडून ही देऊ
समजून हे
की गाभाच पोखरलाय फक्त
आटोळ्या तर शाबूत आहेत
उगवतीलच आज ना उद्या'

'कार्यशाळेत' ही कविता शेती आणि शेतीवर आधारित व्यवसायाच्या प्रगत तंत्रज्ञानाचे अपुरेपण दाखवणारी आहे. भारतीय शेती पूर्णपणे लहरी निसर्गावर अवलंबून आहे. पेरलेले उगवेल याची खात्री नाही, उगवले तर वाचेल आणि पिकेल याचा भरवसा नाही. अवर्षण, अतिवर्षण, मोर, हरीण, रोगराई यातून वाचले तर भाव मिळेल याची हमी नाही. कायम तोट्यात असलेल्या शेतकऱ्यांसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानासंबंधी विविध शिबीरे, कार्यशाळा आयोजित केल्या जातात. मूळ समस्यांचे निराकरण न करता केलेल्या या उपाययोजना शेतीला चांगले दिवस देऊ शकत नाहीत.

उदरनिर्वाहासाठी खेडे सोडून शहरात आलेल्यांचे दु:ख 'आधीसारखं सांगत रहा' या कवितेत आलेलं आहे. शहरातल्या मुलाला भेटून गावी परतणाऱ्या आईला हा मुलगा म्हणतो, 'तू परत येशील किंवा न येशील पण इथल्या जीवन वास्तवाच्या आठवणी मात्र सोबत नेऊ नकोस.' हा मुलगा आणि त्याची बायको शहरातील समस्यांचा सामना करीत कठीण परिस्थितीत जीवन जगत असतात. या जगण्याबद्दल तो म्हणतो,

'ही जिंदगी पण इतकी दळींदर
की पुढची ओढ सुटत नाही
तालमीतली माती उतली म्हणून
आखाड्यातनं पळता येत नाही.'[३]

मोठ्या शहरातील झगमटाला भाळून खेडी सोडून शहरात जाणाऱ्यांना कवयित्री तळमळीने सांगतात,

'नको वेडी माया आपुलं हे घर
हागुनिया भर इथेच गा'

'ही कविता कष्टकरी स्त्रीच्या समृद्ध अनुभवाधिष्ठित पायावर उभारलेली असल्याने ती नवी आणि आशयदृष्ट्या निराळी ठरते. अनुभवाला श्रमण संस्कृती परंपरेत खूपच महत्त्व असते. कारण 'आधी केलं मग सांगितलं' असं ते 'अनुभवाधिष्ठित' असतं.[४] शेतीशी नाळ जुळलेली

असल्याकारणाने 'टिपरू', 'रोपापासून मापापर्यंत' अशा कवितांमध्ये कुणब्याच्या जगण्या-मरण्याची व्यथा आलेली आहे.

कौटुंबिक छळाला कंटाळून मरणाला कवटाळणारी 'आश्विनी', माय मातीला पोटपाणी पिकवण्याची प्रार्थना करणारी सत्त्व मधील प्रातिनिधिक शेतकरी स्त्री वाचकांच्या डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. आनंदाने नांदणारी अनेक गावे पोटात घालून धरणं बांधली गेली. या धरणग्रस्तांच्या दुःखाला 'धरणातलं पाणी आटल्यावर' या कवितेत वाचा फोडली आहे.

गावगाड्यातील श्रमिक, कष्टकरी यांच्या जगण्याचे वास्तवदर्शन या कवितेने मांडले आहे. संसारासाठी सर्वस्व पणाला लावणाऱ्या स्त्रीचे दुःख, वृद्धापकाळी माणसाची होणारी कुचंबणा, उद्धवस्त होणारी खेडी, कौटुंबिक कलहाची जाणीव वाचकाला अस्वस्थ करते. या कवितेची शब्दकळा मनाला मोहून टाकते. ग्रामीण भागाचे वास्तवदर्शन घडविण्यात या बोलीभाषेचा मोठा वाटा आहे.

संदर्भ

१) कर्तव्यसाधना

२) 'कल्पना व वास्तवादरम्यानचा पूल ठरलेली कविता', esakal.com नीला शर्मा

३) 'बारीभडकच्या चिकनमातीने वास्तवाचे भाव आणले!'-कल्पना दुधाळ, aksharnama.com सुनील धसकटे

४) 'धग असतेच आसपास'-कल्पना दुधाळ, लोकवाङ्मय गृह

■■■

कागूद - शेतीनिष्ठ मराठी संस्कृतिचा कणा

प्रा. कृष्णा रतनराव बनसोडे
मराठी विभाग,सहाय्यक प्राध्यापक,
अंकुशराव टोपे महाविद्यालय, जालना.

1947 साली देशालास्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर समाजातील आशा, आकांक्षापूर्ण होतील असे व्यक्तिला वाटत होते. त्यादृष्टिने पंचवार्षिक योजना राबवण्यात आल्या, पण त्या पंचवार्षिक योजनामुळे व्यक्तिची निराशाच झाली. असमतोलपणा, दारिंद्रय, उपासमारी, बकालपण, वाढतेशहरीकरण, शिक्षणाचा प्रभाव, नोकरीची हमी नसणे, बेकारांचीवाढलेली संख्या, नव्या ध्येय-धोरणामुळे बदलतचाललेलेसांस्कृत जीवन याचा परिणाम सर्व सामान्य व्यक्तिवर होऊलागला. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी तोशिक्षणघेऊलागला. आपल्या पूर्वजांना आलेले अनुभव तो साहित्याच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करुलागला. त्यातून कथा, काव्य, कादंबरी, नाटक असे साहित्य प्रकार निर्माण होऊलागले. त्यामुळे साहित्याला नवे आयाम प्राप्त झाले. त्याची परीनिती चळवळीच्या साहयाने साहित्याचे वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झाले. वेसिच्या बाहेरील'दलित' साहित्य, गावगाडयाच्या संस्कृतिचे'ग्रामीण' साहित्य, स्त्रीमनाचा हुंदका मांडणारे'स्त्रीवादी' साहित्य, डोंगर दऱ्यातील 'आदिवासी' साहित्य. असेवेगवेगळे साहित्य प्रवाह 1960 नंतर निर्माण झाले.शिक्षणाचेवारेसर्व खेडयापाडयापर्यत पोहोचले. नवतरुणवर्गशाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठात उच्चशिक्षणघेऊलागला. त्यांनी म. फुले, सयाजीराव गायकवाड महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षि शिंदे, म. गांधी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या साहित्यातून, विचारातून प्रेरणा घेऊन साहित्य निर्माण केले. यामध्ये रा.रं. बोराडे, नागनाथ कोत्तापले, आनंद यादव, वासुदेव मुलाटे, ग. ल. ठोकळ यांचा उल्लेख करता येतो. तसेच नव्वद नंतरच्या कालावधीतगणेश आवटे यांचा उल्लेख करता येईल. कारण ग्रामीण साहित्यामध्ये त्यांचा 'कागूद'हा कथासंग्रह प्रसिध्द आहे.

ग्रामीण म्हणजे काय ?

ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातूनसाकारहोणारे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय. ग्राम म्हणजे खेडे, खेडयात राहणारा, खेडूत व्यक्ती म्हणजे ग्रामीण होय. त्याचा व्यवासाय हाशेतीशीनिगडीत असतो. शेतीला उपयोगी असणारे साहित्य, पशू व प्राणी ,निसर्गयांचा सामावेश असतो. ग्रामीण जीवन जगत असतांनात्याच्या सोबतघडणाऱ्या घटणा, त्याची जीवनशैली, त्याचे रागडेपण, साधेपण, निसर्गाशीववास्तवाशीझुंजण्याशी जिदद, जीवन-जाणीवा या सर्व ग्रामीण साहित्यात येतात. ग्रामीण जीवन समजुन घेण्यासाठी खेडयात जन्मावे लागते. तेथिल अनुभवविश्वशेतीशीनिगडित असते. हे समजुन घेण्यासाठी ग्रामीण साहित्याच्या व्याख्या आपणास बघाव्या लागतील. त्या पुढील प्रमाणे.

1. ''ग्रामीण साहित्य म्हणजे खेडयातील कृषीवरनिर्वाह असलेल्या स्पृश शेतकऱ्यांच्या आणि स्पृश शेतमजुराच्या जीवनावर आधारलेले साहित्य होय.''[1]

   ग्रामीण साहित्या कृषीवर आधारीतखेडेगावातील जीवन येते असेगो. मा. कुलकणी यांना वाटते.

2. ''ज्यात आजचेव कालचे ग्राम जीवन, त्यांचे मनोव्यापार, सांस्कृतिकसंवेदन सखोलपणे आणिसर्वांगीन स्वरुपात व्यक्त होते, असे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय.''[2]

   ग्रामीण साहित्यात आजचे ग्रामीण जीवनव ग्रामीण भागात राहणाराशेतकरी, त्याच्या

मानसिकतेचा, संस्कृतीचाविचार केला जातो असेवाटते.

3. ''ग्रामीण जीवनातुन फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातुनसाकारहोणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य.''[3]
ग्रामीण जीवनात, ग्रामीण वास्तवात जीवनसाकार करणारे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय असेवाटते.

4. ''मराठी ग्रामीण साहित्याला खरोखर विस्थापितांच साहित्य म्हणता येईल.''[4]
यावरुन असे म्हणता येईल की ,ग्रामीण साहित्याने प्रस्थापितांचे अनुकरण केले आहे, तेच त्यांनी प्रत्यक्ष मांडले,म्हणून ते प्रस्थापितांचे साहित्य नसून खेडयात राहणाऱ्या व्यक्तिंच्या व्यथा, वेदनेचं साहित्य आहे असेरा. रं. बोराडे यांना म्हणावयाचे आहे. असेवाटते.

5. ''ग्रामीण जन-जीवनाचे, ग्रामीण संवेदनशीलतेचे केलेलेचित्रन ज्या साहित्यात आलेले असते ते ग्रामीण साहित्य होय.''[5]
ग्रामीण साहित्यात खेडे, खेडयातील कृषीनिष्ट जीवन, त्यांचे कष्ट, दारिंद्रय, रुढी-परंपरा, संस्कृती या सर्वघटणा येतात.

6. ''ग्रामीण साहित्य हेच मुळी परिवर्तनाचे अपत्य आहे.''[6]

परिवर्तन हानिसर्गाचा नियम आहे. कालपरत्वे जीवन बदलते. जीवनाचे स्वरुप बदलते. समाज बदलतो. त्यांचे आचारविचार बदलतात. कालपरत्वे बदल झालेल्या साहित्याला ग्रामीण साहित्य असे म्हणतात. असेवाटते.

ग्रामीण साहित्याचे स्वरुप :

स्वातंत्र्योत्तर काळातशिक्षणाची दारेसर्वासाठी उघडलीगेली. त्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी शिकूलागला. शिक्षणविषयीचा त्याचा दृष्टिोन बदलला. आपल्या मुलांना शिकवावे, असे प्रत्येक खोडयातील व्यक्तिच्या लक्षात आले. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठ यातून तो उच्च विद्याविभूषित झाला. जीवनाच्या नव्या क्षेत्रात तो ऊतरुलागला. आपल्याला आपल्या आईवडिलांना आलेल्या अनुभवातून तोमुखर झाला. आपणही समाजाचा एकघटक आहेतहे त्याला जाणवूलागले. आपले जीवनशेतीशी, कष्टाशीनिगडित आहेहे त्याला कळूनचुकले. ते साहित्यातून अभिव्यक्त झाले पाहिजे असे त्याला वाटले. म्हणून त्याने खेडयातील माणसाच्या आवडी-निवडी, रुढी परंपरा, शेतीशी एकनिष्ट असणारीसंस्कृतीव संस्कृतीमध्ये प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष कार्य करणारे अलुतेव बलुतेयांचे वर्णन आले आहे. शेतीशीलागणारे साहित्य ,अवजारेव पशू-पक्षी, बैल, गाय, शेळी, कोंबडी, इत्यादी त्याचे विषय झाले. त्याने नंतर मानवी मनाच्या वृती-प्रवृतीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. मानवी भाव-भावणाचे नाते उकलण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिकिकरण, जागतिकिकरण, तंत्रज्ञानावर आणारीतशेतीव जीवन आले, शेतीवर आपली भूक भागविणारावइतरांचे पालन-पोषण करणारा,पूर्ण जगाचा पोशिंदा निसर्गामुळे, राजकीय व्यवस्थेमुळे कसाहतबलहोतो, त्याची कोंडी कशी केली जाते, त्याला वेठिस कसे धरले जाते, त्याचे वर्णनशिकलेली नवी पिढी करुलागली. त्यामध्ये आनंद यादव, रा. रं.बोराडे, नागनाथ कोत्तापल्ले,शंकर पाटील, ग.ल. ठोकळयांनी केले. कथा, काव्य, कादंबरी , नाटकहे वाङमय प्रकार त्यांनी हाताळले. यासाठी त्यांनी चळवळी उभारल्या. ग्रामीण चळवळी बाबत कैलाससार्वेकर असे म्हणतात की, ''ग्रामीण साहित्याची चळवळ कोणाही एका व्यक्तिच्या विचारांचीवा कार्याची प्रेरणा सांगत नाही, कारणविचार आणि कार्य हे परिवर्तनशील असते.''[7]

थोर समाजसुधारकव साहित्यिक यांनी शेतकरी, कष्टकरी, पिडित ग्रामीणांच्या सामाजिक वशैक्षणिक परिवर्तनाच्या दृष्टिनेसार्वेकर यांनी महत्वाची भूमिका घेतलेली आहे.असेवाटते.

ग्रामीण कथा :

1960 नंतर मराठी साहित्यात अमूलाग्र बदल झाले. त्या बदलाची परीनीती ही चळवळीमध्ये झाली. या चळवळीला म. फुले यांच्या 'गुलामगिरी' या ग्रंथाचे मोलाचे योगदान आहे. ग्रामीण हाशब्द ग्राम, खेडे आणि खेडयात राहणारखेडूत यांच्याशी निगडित आहे. तिलासंघटनेचे पाटबळ आहे. याबाबत डॉ. एस. जी. देवगावकर असे म्हणतात की,'' महाराष्ट्रातील समकालिन शेतकरी आंदोलना मधील सर्वात प्रभावी आणि व्यापक प्रमाणावरिल चळवळशेतकरीसंघटनेने उभी केली आहे.''[8]

या चळवळीनेशेतकरी आंदोलनाचे स्वरुप व मागण्या बदलल्या असेवाटते. सुरुवातीच्या कालखंडाचाविचार केल्यास हरिभाऊ आपटे,यांच्या 'काळ तर मोठा कठीन आला', शिवराम परांजपे 'एकाखडी फोडणाराची कहाणी', वि. स. सुखटन यांची'सहयाद्रिच्या पायथ्याशी ', 'लक्ष्मण सरदेसाई'कल्पवृक्षाच्या छायेत', वि. ल, बर्वे'कलमी आंबे', ग.ल. ठोकळ'कडूसाखर', र. वा. दिघे'आसरा', श्री.म. माटे 'उपेक्षितांचे अंतरंग', म. वा. भोसले 'पाझर', वामन चोरघडे'हवन', बी. रघुनाथ'साकी', इत्यादी कथा या स्वातंत्र्यपूर्व होत्या. त्यानंतर व्यंकटेश माडगूळकर 'माणदेशी माणसं', शंकर पाटील 'भेटीगाठी', द.मा. मिरासदार 'बापाची पेंड', उध्दवशेळके'शिळाण', रणजीत देसाई'मेघ आणिसंकेत', मधुमंगेश कर्णीक'कोकणीगवस्ती', बाबा पाटील 'एकूर', द. ता. भोसले 'अन्न', रा.र. बोराडे'पेरणी', हेसर्व कथाकार स्वातंत्र्योत्तरहोते. साठोत्तरी ग्रामीण कथाकारआनंद यादव 'मातीखालची माती', चंद्रकुमार नलगे'सर्जा', सदाशिव महादेव मोरे 'चकवा', मनोहर तल्हार'तालरेघ', सखा कलाल'ढग', चारुतासागर'मामाचा वाडा', रंगनाथ पाटील 'ल्हावरे', चंद्रकांत भालेराव 'वहाटूळ', मुकुंद गायकवाड 'तिरकट', बंकट पाटील'चकवा', भास्कर चंदनशिव'जांभळढव्ह', नागनाथ कोत्तापल्ले 'रक्त आणि पाऊस', दादागोरे'कोसळ आणिइतर' , वासुदेव मुलाटे 'व्यथा फुल', नरेंद्र मारवाडे 'वीण', ना.धो. महानोर 'गपसप', गणेश धांडगे'झळाया,'सुरेश जाधव'माती' आणिगणेश आवटे यांचा 'कागूद' अशा प्रकारे आपणास ग्रामीण कथाकार आणि त्यांच्या कथासांगता येइल. आता आपण गणेश आवटे यांच्या 'कागूद' या कथासंग्रहाचाविचार करणार आहोत.

गणेश आवटे यांचा कागूद हा कथासंग्रहसाकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, यांनी 2010 साली प्रकाशित केला आहे. या कथासंग्रहात एकूणविस कथा आहेत. या कथा संग्रहाच्या आधारावर'कागूद :शेतीनिष्ठमराठी संस्कृतीचा कणा' या शोधनिबंधावर प्रकाश टाकायचा आहे.

या शोधनिबंधात दोनघटक आले आहेत. पहिला घटक म्हणजे शेतीनिष्ठ आणि दुसरा म्हणजे संस्कृतीचा कणा. या दोन्हीहीघटकाचाविचार करत असतांनाआपण सर्वप्रथम शेतीनिष्ठ या घटकाचाविचार करु. शेतीनिष्ठ या शब्दाला अनेक पर्यायी शब्द आहेत. ते म्हणजे कष्टकरी, शेतकरी, इत्यादी अर्थ त्याला प्राप्त होतात. शेतकरीहागावातीलरचनेतील प्रमुख असतो. शेतीशीनिगडित असणारे व्यवहार तोसुतार, लोहार,घिसडी, चांभार हीशेतीशीनिगडित अवजारे निर्माण करतात. तर कुंभार, तेली, कोळीहे शेतीच्या उत्पन्ना व्यतीरीक्त खेडयातील माणसाच्या गरजा पूर्ण करणारी व्यक्ती होय. धोबी, नाव्ही, रामोशी , वेसकरही मंडळी आपले श्रम समाजासाठी देऊन मदत करणारी आहे. जोशी, वैदू,

पिंगळा, बहुरुपी, कोल्हाटीही मंडळी समाजाचे आरोग्य वरंजन करण्यास मदत करणारी आहे. म्हणून खेडयात मुख्य व्यवसाय शेती जरी असला तरी, शेतीचा मालक दुसरा असला तरी तो शेतीच्या उत्पन्नातील एकमेव वाटेकरी नाही.इतर समाजही वाटेकरी असतो. शेतकऱ्याला वस्तूव श्रम देणाऱ्या समाजाने वर्षभर वस्तू देऊन सुगिच्या दिवसात धाण्यांच्या माध्यमातून श्रमाचा मोबदला घेतला जातो. ग्रामीण जीवन ग्रामीण परीघात ,ग्रामीण संस्कारातघडवले जाते. त्याची शेतीहीनिसर्गावर अवलंबून असते. ऊन, वारा, पाऊस, नदी, नाले, झाडे, झुडपे यांच्याशी त्यांचा घनिष्ट संबंध असतो. तोशेतीला आपली आई मानतो. काळीआईहीशेती कसण्यासाठी तीचा उपयोग करतात. तर पांढरी आईहीलग्न, मृत्यू ,जत्रा, सांस्कृतिक कार्यक्रम यांच्यासाठी असते. प्रत्येक सन-उत्सव तो समुहातून साजरे करतो. याबाबत डॉ. वासुदेव मुलाटे असे म्हणतात की, ''ग्रामीण माणूस उत्सवप्रिय आहे. म्हणून वर्षातूननिदान एकदा तरी तो एखाद्या ग्राम देवतेची यात्रा गावीकिंवा गावाच्या पंचक्रोशीत हमकास भरवली जाते''.[9]

या सण-उत्सवा प्रसंगी, जत्रेच्या प्रसंगी तमासे, कुस्त्या, भजन, किर्तन, नवस-सायास एवढेच नाही तरलग्नसमारंभही जुळवले जातात. ग्रामीण माणसाला त्याची जात प्रिय असते. जातीचा अभिमानही असतो. स्पृस्य- अस्पृस्यतेची दरीखोलवररुतलेली असते. असे असूनही एकत्वाची भावणा टिकून असते. असेवाटते.

शेतीनिष्ठ संकल्पनेत ग्रामीण माणसाचे जगने, वागणे, राहणे, आचार, विचार, दष्टिकोणव भाव-भावणा यांना अतीशय महत्व असते.

या शोधनिबंधाचा दुसराघटक म्हणजे कृषीसंस्कृतीचा कणाहा आहे. मानवी जीवनातसंस्कृतीला अन्नय महत्व आहे. ग्राम संस्कृतीमध्ये व्यक्ती मनाची जडण-घडण होत, माणवाचे दैनंदिन वर्तन , व्यवहार, संपत्ती, जातीय रचना, कुट्रुंबसंस्था, निसर्ग, आरोग्य सेवा, शिक्षण या घटकांचा सहभाग होतो. ग्राम संस्कृतीहीनिसर्गावर अवलंबून असते. कधी अवकाळी पाऊस, तर कधी कोरडा दुष्काळ पडत असतो. म्हणून ग्रामीण व्यक्ती हा दैववादी बनला आहे. त्याचा भूतकाळ हा वर्तमानात गोठलेला असतो. रुढी आणि परंपरानी त्याला जखडलेले असते. अहम, इदम आणि परामह या मनाच्या तीन अवस्थापैकी त्याचे मन अदिमतेकडे जास्त झुकलेले असते. दैनंदिन व्यवहारात तो नेहमी अपयशीच ठरतो. कारण त्याने जो माल किंवा धान्य बाजारात नेलेले असते तोघेणारावर्गहाचाणाक्ष असतो. त्यामुळे त्याच्या मालाला कवडीमोल विकावेलागते. त्याच्याकडे बैल, गाय, कोंबडी, यासारखी अनेक पाळीव प्राणी असतात. त्याच्या शेतातील झाडे-झुडपे ही त्याची तुटपूंजी संपत्ती असते. त्यामुळे तो आपल्या मुलाला चांगलेशिक्षण देऊशकत नाही.परीणामी त्याच्या मुलाला शेतीच करावीलागते. शेतीची औद्योगिक साधणे आज जरी आली असली तरी ती मोठया शेतकऱ्यांकडेच आहेत. परीणामी त्याची त्याही ठिकाणी कोंडीहोते. ग्रामीण भागात कृषीकेंद्रित कुटुंब पध्दतीही मोठया प्रमाणात असते. शेती कसण्यासाठी मोठे कुटूंबेहवे असते. हा त्यामागचा उद्देश आहे. जास्तगोतावळा जर असेल तरशेती कसण्यासाठी मदत होते. अशी त्याची धारणा असते. जातीय रचनाहा ग्रामीण संस्कृतीचा महत्वाचा घटक आहे. आज ग्रामीण भागात पुष्कळ परिवर्तन झाले असले तरी जातीयता नष्ट झालेली नाही. प्रत्येक जातीत एकरचना असते. त्याची एकसंस्कृती असते. त्यांचे विधी, रुढी, परंपरा याच्या जाळयात तो अडकला जातो. गाव गाडयाविषयी त्याच्या मनात विचार असतात. शेती, निसर्ग , त्याची वेगळी जीवन पध्दती असते. यातून त्याचा लोकमानस घडवला जातो. माणसाचे माणूसपण आणि त्याचा धर्म यालाही तो जपत असतो. म्हणून आजच्या ग्रामीण साहित्यात बदलते ग्रामीण

जीवन जरी येत असले तरी ग्रामीण व्यक्ती वरीलघटकाचे काटेकोर पालन करत असतांनीदिसून येतो. गणेश आवटे यांचा कागूद हा कथासंग्रहसाकेत प्रकाशन, औरंगाबाद यांनी 2010 साली प्रकाशित केला असून या कथासंग्रहात एकूणवीस कथांचा सामावेश आहे. यातील सर्वच कथाह्या ग्रामीण संस्कृतीशी एकनीष्ठ आहे.लेखकाने या कथेमध्ये अतिशय साध्या सोप्या ग्रमीण भाषेतील निवेदन शैलीचा वापार केलेला आहे. तो असा "जोंधळाहुरड्यात आलाय, जोधळ्याची कन्सं हिर्व्यागदाड दान्यांनी टचाटचा भरलीत, तांट कन्सायवी गव्हरि बाईसारखीवाकलीत, चिवळाच्या झुडीच्या झुंडी झर्रकन येतात आव भीर्रर्र उडून जात्यात आथाइथं, तर मग तिथं" तर काही कथेत संवादात्मक निवेदन शैलीही अतिशय बोलकी आहे "शेजनं डोक्यावरचं भाकरीचं टोपलं लिंबाच्या बुडालाठुलं, चुंबळ बाजुला करन च्चेपीवर हातघसरवीत त्यो त्याच्याकडं बगत मनला,

'मव्हन, तुलागावाकडं बलीलय'

'कशाला ?'

'वडसायीतरी पुनवाचं जेवायला केलय मन.'

त्येन आसूड आवताच्या रुमन्याला आडकविला. (पाखरु)

ढाळजात परसू आणि पर्ल्याचा पैशासाठी झालेलासवांदहीउलेखनीय आहे.

'बिडी पेटवून परसू मनला, काय पर्ल्या आणले का पैसे ?'

'नाही.'

'कागूद ल्हेवून देनार?

'त्यो चीपच ऱ्हायला.

'पटकन सांग काय तरी. मला येळ नाही, तुपल्यामाग लागायला सत्रा काम खोळंबून पडलेत. '

'दम धरा उद्यापास्तोर.

'उद्या काय करसीन ? '

'पैशाचं बघतो धोरण.' (कागूद)

अशा संवादात्मक निवेदनातूनलेखकांनीवाचकांची उत्सूकतावाढीसलावलेली आहे. असेवाटते. ग्रामीण स्त्रीचे कृषिसंस्कृतीत असणारेस्थानहे अव्वलदर्जाचे आहे. तिच्या कष्टाची बरोबरी आवटेच्या कथेतील पुरुष हे करुचशकत नाही. 'रातपाळी'ही कथा एका सुभिद्रा नावाच्या स्त्रीच्या जीवनावर आधारलेली आहे. ती एकगरीबशेत काम करणाऱ्या, शेतमजुरी करणाऱ्या स्त्रीची कहाणी आहे. ती रामा नावाच्या शेतकऱ्याच्या इथेरोजंदारीवर काम करणारीस्त्री आहे.घरचे अठराविश्र्व दारिंद्रय असयाने तीला मजुरीला जावेलागते. मजूरी हा ग्रामीण भागातील स्त्रीचा पोट भरण्याचा एक मार्ग आहे. तीस्वतःचेघर व्यवस्थीत चालवण्यासाठी स्वतःच्या जीवाची पर्वा करत नाही. कामावरुन आलयानंतर स्वयंपाक, दळणं, कांडन हीसर्वकामे ती करत असते. या कथेतीलस्त्रीहीशोषित आहे. नवऱ्याच्या मर्जीबाहेर ती जात नाही. सकाळी भाकरीसाठी पीठ नसल्याने ती रात्रभर जात्यावर दळण दळते, त्यानंतर शिलाईमशिनवर ब्लाऊजशिवते. पण सकाळपासून करत असणाऱ्या श्रमाने वरात्री दळणंव शिवणकाम यामुळे ती ब्लाऊजचे अंग उलटेशिवते. ते काढावयास दिवसनिघतो. या कथेत रामा, तुकाराम, सरी, माध्या अशी व्यक्तीरेखा आहे. रामा हा सुभिद्राचा पती असून तोखोट्या प्रतिष्ठेसाठी शिगारेट, चहा यासारखे व्यसन पाळतो व

व्यर्थ पैसे खर्च करतो. घरातलहान मुलांना दुध आणण्यासाठी पैसे देत नाही. म्हणून या कथेतील बाप हासंसाराची कुटूंबाची जबाबदारी स्विकारायला तयार नसून ती एकास्त्रीनेस्विकारलेली आहे. असेवाटते. याबाबत सुभिद्रा म्हणते,''रस्त्यावर मान्सायला दावीतसिग्रेटीवढीत आस्तेव धा पैशाच दुध त्यातबी पुना च्याला उलीसं टाक, धा पैशाचं आजुक आनलं असतं तर जमल नस्त का? पर सिग्रेटी पायजीत कीवढायला, निस्ता लोकांसमुर तोंडदेखलेपना,घरात मिठाला पीठ बरोबर नाही.''[10] (रातपाळी)घरात दमडी नसतांना स्वतःच्या प्रतिष्टयेसाठी चोचले करणारा पुरुष या कथेतदिसतो.

'वेल' या कथेतील मुख्य व्यक्तीरेखा ही'रुखी' या स्त्रीची आहे. तीला पहिल्या पतीने सोडून दिल्यानंतर ती भाऊ व भावजया यांच्याकडे येऊन राहते. तीथे तीलाशेणकाढणे, सडा टाकणे, गोवऱ्या थापणे, असेविविध काम करावेलागतात. एवढे काम करुनही भावजया तीला त्रास देतात. तीनेस्वतःला संपविण्याचे अनेक प्रयत्न केले; पण वाट्याला येणारे भोग काही कमी होत नाही. म्हणून ती मामाच्या गावीयेते. तेथेही तीला तेच काम करावेलागते. मामाने तिच्या पहिल्या पतीला फारकत देऊनतिचा जगण्याचा मार्ग मोकळा केलेला असतो.तिला पाहण्यासाठी एकदिवस पळसखेडहून पाव्हणे येणार असतात. त्याने ती मोहरुन जाते. तोही तिच्या सारखाच दुसरपरण्या असतो. त्याला एकपहिल्या बायकोची मुलगी असतांना स्विकारायला तयार होते, हे दुसरेलग्नरुढीला, समाजाला अमान्य होतं, कारण त्यात नव्या नवलाईचा ताजेपणा नव्हता की, घरणंदाजपणा नव्हता. ती म्हणते, ''बैलाच्या गळ्यातघंटा बांधतात''[11] तशी तिच्याही गळ्याततिचा मामातिला पाव्हण्याच्या गळ्यात बांधणार असतो. ते तीला अमान्य होते. (वेल)

ती दोन्हीकडच्या जाचाला कंटाळलेली असल्याने तीला तो पाव्हणा कसाही असला तरी त्याचा स्विकार करावा असेतिलावाटते. म्हणून ती माडीवर जाते, रस्त्याने जाणाऱ्या गाड्या बघते. अधिरहोते, पण पाव्हाणाकाही येत नाही. तिचीगत सांडपाण्यावर वाढलेल्या भोपळेच्या वेलीसारखीहोते. तीवेल उन्हाने कोमजते, वादळ वाऱ्याने तुटून जाते, धुळीला मिसळते, तशीस्थीतीरुखीची या कथेतहोते.

'आधार' या कथेतील कुशीवर्ताहे मुख्य स्त्री पात्र असून ती तीचा पती असतांनात्याच्या विषयीच्या येणाऱ्या आठवणी आणि तो गेल्यानंतर लहानदिरातच आधार शोधणाऱ्या, त्यालाच आपला मुलगा मागणाऱ्या स्त्रीची कहाणी आहे, ती अडाणी असली तरी जीवन जगण्याची उमेद तिच्यात असते. तिला वाटायचे की, जर आपण दुसरेलग्न केले तरसुवासिनेचा मान आपल्याला मिळणार नाही. शेती मिळणार नाही, म्हणून तीलहानदिरालाचवटीतघेते आणि जीवन जगण्याचा आधारशोधते.

'पोकळी'ही कथागुराखी मुलाच्या व एका अबला स्त्रीच्या जीवनावर आधारीत आहे. मारत्याला स्वप्नात आलेल्या घटना या प्रत्यक्ष कशाघडतात याचे वर्णन आले आहे. शिक्षणाचा अभाव, घरचे अठराविश्व दारिंद्र्य, हरवलेलेवडीलाचेछत्र. या सगळ्यागोष्टीचा परिणाम या मुलाच्या मनावर झालेला असतो. पाटलाच्या गुराकडे त्याला उपाशी जावेलागते. पाण्यावर दिवस काढावालागतो, त्याचे वडील गेल्यानंतर पाटलाचे त्याच्या आईकडे येणे, तिला भाकर, किराणा आणून देणे, तिच्याशी गप्पा मारणे सुरुहोते, पाटलाने एकेदिवशी पटक्याने तिचे पाय बांधून तिच्यावर अतिप्रसंग केलेला असतो, त्यामुळेतिलादिवस जातात. यातून पाटलाची अरेरावी, रगेलव रंगेलपण व्यक्त होते. पोटाची पोकळी भरण्यासाठी लहाण मुलाला घरी टाकून पाटलाची सूनसावत्र सासूच्या छळाला कंटाळून गवऱ्या वेचायला येते, मारत्या तिला उपाशी दिसतो. तेंव्हा ती त्याला आपल्या छातीचे दुध पाजण्यास कसूर करत नाही, तर

पाटलच्या पापानं भरलेल पोट त्याची आई पपया खाऊनरिते करतांनादिसते. स्त्रीयांवर पुरुष जसे आपला हक्क बजावतात तसाच अधिकार एकस्त्री दुसऱ्या स्त्रीवर बजावते. असे यातून जाणवते

'पात'ही एक शेतमजुरी करणाऱ्या स्त्राची कहाणी आहे. ती कांबाडकष्ट करुनसंसारचालवतेतिचा पती हा दुसऱ्याच्या शेतावरसालगडी म्हणून काम करत असतो. तीघरचेसर्व काम संपवून सकाराम मुनीमाच्या शेतावर कामाला जाते.निरक्षर असल्यामुळे कुटूंब नियोजन नाही. त्यामुळे तिला दारिंद्रय अवस्थेत जीवन जगावेलागते. पारुच्या मनात आपल्या मुलांना म्हणजे उध्याला उच्चशिक्षण द्यावे, त्याला नौकरीलालावावेव आपली परिस्थिती बदलावी असेतिलावाटते. तरगंगुआजीही अत्यंत दयाळू, परोपकारी स्त्रीही या कथेमध्ये पारुला आपल्या मुलीसारखा जीवलावते.तिची पात घेते, सर्व मजुरी करणाऱ्या बायकासोबत मिळून मिसळून राहते. पारुच्या मनात असेविचार येतात की, मुलगा शिकून नोकरीला लागल्याने आपल्या जीवनातसावली येईल. आपणपाती सारख्या काबाडकष्टातून मुक्त होऊ, ती म्हणते, ''आपून मातर आसच पात पात करीतऱ्हायचे, आपल्या जीवाची पातच आसी, उल्लीसीक बी फुर्सत न्हाईग'' (पात)

अशा प्रकारे पात ही कधीच न संपणारी आहे असेवाटते.

''कागूद'' या कथेतील पर्ल्या हानिरक्षर असून मुलांच्या शिक्षणासाठीवस्वतःचेचोचाले पुरविण्यासाठी परसू सावकाराकडून कर्ज काढतो. ते फेडण्यासाठी शेतीचे नियोजन करतो. पण त्याचे गणितचुकते. कर्ज फेडण्यासाठी तो मटक्याचा आश्रय शोधतो, त्यातच तो पान्ह्यासारखा अडकला जातो. त्यामुळे त्याला बिडी, सिगारेट, दारु, मटका यांचा नाद लागतो. कर्ज न दिल्याने परसू त्याला बेदम मारतो. त्याच्याकडून जमीनीचा कागूद करुनघेतो. यातच पल्हाद सारख्या गरीब शेतकऱ्याचा अंतहोतो.हे या कथेत येते.

सुभिद्रा, सरी, सकू, तुळशीराम, रामा, मन्या, शेसी(रातपाळी),रुखी, भाऊ, भावजया, मामा मामी (वेल), कुशीवर्ता, नानू, जावबाई (आधार), मारत्या, माय, पाटील, पाटलाची सून (पोकळी) पारु, पिंगी, उध्द्या, गंगुआजी, सकाराम मुनिम (पात), पर्ल्या, परसू, मंदी, पाटलाचा गडी, इक्या, राजाराम, पोलीस. (कागूद) अशा प्रकारे विविध पात्रे या कथेत येतात.

गणेश आवटे यांनी उपमा व उपभेय यांच्या माध्यमातून भाषिक विशेष जपले आहे.

1) पण हीगोष्ट तिलाशिळ्या कढीला ऊत आल्यासारखीचवाटत होती.

2) त्यात नव्या नवलाईचा ताजेपणा नव्हता (पृ.16)

3) बैलाच्या गळ्यातघंटा बांधतात तशी. (पृ.16)

4) सडा, सारवण, भांडी-कुंडी, धुणी, शेणपाणी. असली काम करुन ती उसाच्या चिपाटासारखी पिचून गेलीहोती. (पृ.17)

5) कपाळावर नकळत जमलेल्या थेंबासारखी ती कुठंतरी अनावर ओढली जाऊलागली. (20)

6) नवऱ्यानं टाकली अनइंथ काय माय, आमच्या मुळावर आली. (पृ.17)

7) ताटं कन्सायनी नर्व्हार बाईसारखीवाकलीत. (पृ. 24)

8) पोक आलेल्या आभाळाखालून सूर्य कलतचाललाहोता. (पृ. 83)

अस्सच बोली भाषेत येणारे वर्णन या कथेत आहेत. यातील प्रत्येक स्त्री पात्र हेशोषीक आहे. कुटूंबाचा कणा सांभाळयाचे काम संस्कृतीने पुरुषाला दिलेले आहेपण; या कथेतसंसार सांभाळायचे बळ मात्र स्त्रीला मिळाले आहे. त्यामुळे ती समाज व्यवहार, आर्थिक व्यवहार, शिक्षण, राजकारणं, यांच्या पासून दूरराहते. ती आणितिचे काम यातच स्वतःला गुरफुटून घेते. स्त्री, गुराखी, सुशिक्षीत बेकार ,विद्‌यार्थी वशेतकरीहे समाजाचे असणारेघटक जीवन जगण्यासाठी सारखेधडपडत असतांनादिसतात. या कथा वर्तमानाशी नातेसांगून भूतकाळ विसरुन गेलेल्या वाटतात. अज्ञान, निरक्षर, दारिंद्र्य, असहाय्यता, कोंडमारा, यातून जागतिकीकरणव औद्योगिकीकरण झाल्याने बदलल्या खेड्याचेवर्णन येते. ग्रामीण भागातील व्यक्तीच्या ताण-तणाव, त्याची बदलतचाललेली मानसिकता, समर्थपणे व्यक्त होतांनादिसते. ग्रामीण स्त्रीच्या व्यथांची, दुःखाची, दारिंद्र्याची, मानसीक छळाचीआणि पोशिंद्‌याची यशोगाथाच गणेश आवटे यांनी 'कागूद' च्या माध्यमातून चित्रित केले. कागूद हेसाक्षरतेचे प्रतिक आहे, पण शेतकरीनिरक्षर असल्याने तोच'कागूद' त्याच्या आत्महत्येला कारणीभूत ठरतो.हे यात आले आहे.

संदर्भ सूची

1. डॉ. गो. म. कुलकणीः मराठी ग्रामीण साहित्य, परिसर आणि प्रवाह मेहतापब्लिसिंग हाऊस,पुणे, प्र. आ.199 पृ.क्र.19
2. तत्रेव : पृ. क्र. 52
3. डॉ. नागनाथ कोतापल्लेः ग्रामीण साहित्य : स्वरुप आणिशोध, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, दु.आ. 2007, पृ. क. 8.
4. रा.रं. बोराडे : ग्रामीण साहित्य, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र. आ.1982,पृ क्र. 27.
5. डॉ. ईश्वर नंदपुरे (संपा) : साहित्य : ग्रामीण आणि दलित, विजय प्रकाशन, नागपूर,प्र. आ. 2002,पृ.क्र. 01.
6. डॉ.वासूदेव मुलाटेः ग्रामीण साहित्य : चिंतन अणि चिंता,स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, व्दि आ. डिसेंबर 2010, पृ.क्र. 272.
7. डॉ. ईश्वर नंदपूर : साहित्य ग्रामीण आणि दलित, विजय प्रकाशन, नागपुर प्र.आ. 2002 पृ.क्र.10.
8. डॉ. एस.जी.देगावकरः सामाजिक चळवळीः परंपरागत आणि नविन, श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. 9009, प्र.कृ.10.
9. डॉ. वासुदेव मुलाटे : ग्रामीण साहित्य : स्वरुप वदिशा, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र आ. 1994 पृ क्र. 28.
10. गणेश आवटे : कागूद, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र. आ. 2010, पृ.क्र. .12.
11. तत्रैव : पृ. क्र. 94.

■■■

भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष

प्रा. मनीषा. सु. नेसरकर,
मराठी अध्ययन व संशोधन विभाग,
राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगावी, कर्नाटक

कोणताही उत्सव अनेक पद्धतींनी साजरा केला जातो. तो करत असताना त्यामागे धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक इत्यादी अनेक धारणा असतात. अनेक संदर्भ असतात. पण या निमित्ताने होणारे विचार मंथन व त्या विचारमंथनाचे फलीत हे तो उत्सव साजरा करण्याची योग्य पद्धत आहे असे माझे वैयक्तिक मत आहे. यावर्षी आपण स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करीत आहोत. १५ ऑगस्ट २०२२ ला आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे पूर्ण होतील. हे वर्ष स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष आहे. या निमित्ताने आपले प्रियआदरणीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजीनी संपूर्ण देशभर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करून स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करण्याचा संकल्प सोडला आहे. याची सुंदर सुरवात मोदीजीनी एका अभिनव उपक्रमाने केली आहे. ७५ आठवडे वेगवेगळ्या कार्यक्रमानी हा उत्सव साजरा केला जाईल. १२ मार्चला गुजरातच्या साबरमती आश्रमातून महात्मा गांधीजीनी दांडी यात्रेची सुरवात केली होती. म्हणून या दिवसाचे औचित्य साधून १२ मार्च पासून ७५ आठवडे देशभर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाईल. या कार्यक्रमातून देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी कुणी कुणी बलिदान दिले त्या परीचीत—अपरिचित हुतातम्यांचे, योद्ध्यांचे स्मरण केले जाईल. विविध चळवळी, आंदोलने, युद्धे या साऱ्यां गोष्टींना उजाळा दिला जाईल, आपल्या समृद्ध असा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक वारशाची ओळख करून दिली जाईल. जेणे करून नवीन पिढीला आपला गौरवशाली इतिहास, परंपरेची ओळख होईल. देशाची सध्याची स्थिति काय आहे? भविष्यात काय करणे गरजेचे आहे, या साऱ्या गोष्टींचा ऊहापोह या निमित्ताने होईल व यातून निश्चितच सकारात्मक ऊर्जा निर्माण होईल, देशभक्तीची भावना वाढीस लागेल, नवी वाट गवसेल, प्रगतीची दारे खुली होतील. या अमृत महोत्सवाच्या आयोजनासाठी २५९ उच्चस्तरीय राष्ट्रीय समितीची स्थापना करण्यात आली आहे. या महोत्सवाचे आयोजन पांच स्तंभा मध्ये विभागले आहे. स्वातंत्र्यालढा, नव्या कल्पना, प्रगती, कृती, आणि ठराव या पाच स्तंभाच्या आधारे वर्षभर कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाईल. स्वातंत्र्याचा हा अमृत महोत्सव जनमहोत्सव व्हावा, देशाच्या प्रत्येक नगरिकाचा यात सहभाग असावा, नवचैतन्य निर्माण व्हावे ही अपेक्षा आहे.

हा भारताच्या इतिहासातील महत्वाचा टप्पा आहे. आपण नशीबवान आहोत की याचे आपण साक्षीदार आहोत. भारताची विश्वगुरु होण्याच्या दिशेने वाटचाल सुरू आहे, प्रत्येक भारतीयाने विचार केला पाहिजे की आपला या वाटचालीत काय वाटा असेल? जर आपला या वाटचालीत आपला काहीच वाटा नसेल तर आपण माणूस म्हणवून घेण्यास लायक नाही.

आपले जगणे पशुसमान आहे, आपल्याला भारताचा नागरिक म्हणवून घेण्याचा काहीच हक्क नाही. आपण ज्यावेळी स्वत:ला भारताचे नागरिक म्हणवून घेतो त्यावेळी आपण भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या हक्का बद्दल जितके जागरूक आहोत तितकेच आपल्या कर्तव्या बद्दलही जागरूक असले पाहिजे. यानिमित्ताने भारताच्या प्रत्येक नागरिकाने आत्मचिंतन करणे गरजेचे आहे. आपल्या देशाला अतिशय समृद्ध असा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक वारसा आहे. ज्ञानी लोकांची खूप मोठी परंपरा आहे. त्या परंपरेचा आपल्याला विसर पडला आहे. योगविद्येने आता जगभर लौकिक मिळविला आहे. जगभर आंतरराष्ट्रीय योग दिवस साजरा केला जातो. ती विद्या मुळची भारताची आहे. आयुर्वेद ही देखील जगाला भारताची देण आहे. आपली नालंदा व तक्षशीला ही विद्यापीठे आपला अभिमान आहेत. तक्षशीला विद्यापीठ जगातील पहिले आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ मानले जाते. नैसर्गिक संपत्ति तसेच, आर्थिक परिस्थितीच्या बाबतीत बोलायचे तर भारतातून सोन्याचा धूर निघत होता असे भारताबद्दल बोलले जाते. येथील प्राचीन शिल्पकलेचे उत्तम नमुने आजही आपल्याला पाहायला मिळतात. साहित्याची खूप मोठी वैभवशाली परंपरा आपल्या देशाला आहे. वेद, भगवगीता, रामायण, महाभारत, शाकुंतल, ही काव्ये आपल्या साहित्यिक वैभवाची साक्ष देतात. या साऱ्यांमुळे आपला देश साऱ्या जगापुढे नेहमीच एक आदर्श बनून राहिला आहे. जगाच्या नकाशावर दिमाखाने मिरवतो आहे. जागतिक पातळीवर जेव्हा सांस्कृतिक वैभवाची चर्चा होते तेव्हा तेव्हा भारताकडेच आदराने पहिले जाते.

आपला देश ज्यांच्यामुळे जगाच्या नाकाशत दिमाखाने मिरावतो आहे; आपल्या देशाला ज्यांच्यामुळे गौरव लाभला, त्या छ. शिवाजी महाराज, छ. संभाजी महाराज, राणा प्रताप, राणी लक्ष्मी बाई, कित्तूर राणी चन्नम्मा, लोकमान्य टिळक, म. गांधी, लाला लाजपतराय, सरदार वल्लभ भाई पटेल, वीर सावरकर, सुभाषचंद्र बोस... भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू...... अशी कितीतरी यादी लांबवता येईल. लाखों नावे घेत येतील ज्यांच्यामुळे आज आपण स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करतोय, यावेळी कवी प्रदीप यांचे ये मेरे वतन के लोगो जरा आंख मे भर लो पानी.......जो शहीद हुए है ऊनकी जरा याद करो कुर्बानी........या गाण्याची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. अतिशय सुंदर आणि समर्पक शब्दात त्यांनी आजच्या स्वातंत्र्याच्या, सुखाच्या, सुरक्षेच्या मागचे बलिदान, त्याग मांडला आहे आणि लतादीदीनी आपल्या मधुर सुरांनी त्याला अजरामर करून ठेवले आहे. गाण्याची गोडी इतकी अवीट आहे की कितीही वेळा ऐकलं तरी प्रत्येक वेळी अंगावर रोमांच उभे राहतात. या आणि इतर अशा अनेक महान योदयांचे ज्यापैकी काहीजण इतिहासाच्या उदरात गडप झाले आहेत, त्यांच्या कार्याचे स्मरण करणे, त्यांच्या कार्याचा जागर करणे, प्रचार करणे, त्यापासून प्रेरणा घेणे, त्यांनी दिलेल्या बलिदानाची योग्य ती कदर करणे, या बलिदानातून मिळालेले स्वातंत्र्य किती किमती आहे हे भान जागृत ठेवणे, ते सांभाळणे आम्हा प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.

इतकी दैदीप्यमान परंपरा आपल्या देशाला लाभली असताना आपण कपाळकरंटे या साऱ्याकडे दुर्लक्ष करून परदेशी गोष्टींचे कौतुक करण्यात मोठेपणा मानतो. परदेशी बनावटीच्या वस्तू असोत, तेथील राहणीमान असो, तेथील रस्ते, वाहतुकीची साधने, अतिशय अद्ययावत असतात हे जरी खरे असले तरी यासाठी भारतातील प्रत्येक गोष्ट टाकाऊ होत नाही. आपण वर पाहिल्याप्रमाणे भारत कितीतरी गोष्टीत अग्रेसर होता आणि आहे. पण या गोष्टींकडे आपण सोयीस्करपणे दुर्लक्ष करतोय आणि भारतीय गोष्टी कशा खराब आहेत यावर विनोद तयार करून त्यावर मनसोक्त हसण्यात मोठेपणा मानतो. आपण आपल्या आईची चेष्टा करतोय हे आपल्या कसे लक्षात येत नाही? परदेशातील गोष्टी का चांगल्या आहेत त्या तशा होण्यामागची कारणमीमांसा आपण करत नाही. आपल्याकडचे रस्ते खराब आहेत, आपल्याकडे स्वच्छता नाही, आपल्याकडील लोक रस्त्यात थुंकतात, कोठेही कचरा टाकतात अशी टीका आपण करतो. पण आपल्याकडचे रस्ते बांधतो कोण? रस्त्यावर थुंकातो कोण? सर्वत्र कचरा कोण टाकतो याचा टीका करणाऱ्या लोकानी विचार करावा. ते आपलेच कुणीतरी असतात किंवा आपणच असतो तर मग टीकाटिप्पणी करीत बसण्यापेक्षा आपल्या परिघात येणाऱ्या लोकाना आपण या गोष्टी का समजाऊन सांगू नयेत? रस्ते किवा इतर सरकारी वास्तू बांधण्याचे काम करताना आपण आपल्या आईचे काम करतो आहोत ही पवित्र भावना उराशी बाळगली पाहिजे. सरकारने मंजूर केलेल्या रकमेतील बहुतांशी रक्कम आपल्या घशात घातल्यानंतर ते काम दर्जेदार होणार कसे? खराब रस्ते, निकृष्ट दर्जाचे पूल वगैरेमुळे होणारे अपघात, त्यामुळे जाणारे लोकांचे जीव याला जबाबदार कोण? शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रातही भ्रष्टाचार होतो यासारखी लाजिरवाणी गोष्ट नाही. गरीब व गरजू मुलाना दिल्या जाणाऱ्या मध्यान्ह आहारातही भ्रष्टाचार केला जातो. मुले जी आपल्या देशाचे भविष्य आहेत त्यांच्या शारीरिक व मानसिक जडणघडणीकडे विशेष लक्ष देणे हे शिक्षकाचे आद्य कर्तव्य आहे. पण काही शिक्षकच त्यांच्या मध्यान्ह आहाराची चोरी करतात. शिक्षकाला राष्ट्रनिर्माता म्हटले जाते. हा राष्टरनिर्माताच जर राष्ट्रभक्षक झाला तर मग कुणाकडे पहायचे? प्रत्येक क्षेत्रात हेच होताना दिसते आहे. अनेक डॉक्टर गरीब जनतेची वाट्टेल तशी लूट करताहेत; बनावट औषधे विकली जात आहेत, इजिनीयर्स पैशाच्या हव्यासापोटी निकृष्ट दर्जाचे बांधकाम करताहेत आणि मग मोठमोठ्या इमारती कोसळणे, पूल ढासळणे, यासारख्या घटना घडताहेत आणि निरपराध लोकांचे बळी जात आहेत. आपल्या आईशी गैरवर्तन करताना आपले मन कचरत नाही आणि आपणच पुन्हा भारताला नाव ठेवायला मोकळे. यासारखे दुर्दैव नाही.

प्रत्येकजण स्वार्थ पाहतो आहे. दुसऱ्याचा, देशाचा विचार कुणालाच नाही. कोणत्याही देशाच्या नगारिकाला राष्ट्रीय चारित्र्याची गरज असते. देशासाठी जगण्या—मरण्याची, आपले सर्वस्व अर्पण करण्याची भावना जी शिवाजी महाराजांच्या काळात पुरेपूर होती त्याची आता वाणवा आहे. केवळ स्वत:चा एकट्याचा विचार. हाच आजचा युगधर्म बनाला आहे. आणि

मग देशाचे काय होणार? आणि आपणच पुन्हा देश असा आणि देश तसा म्हणून हिरीरीने चर्चा करणार. देश म्हणजे दगड आणि माती नव्हे किंवा केवळ देशाच्या सीमा नव्हे तर त्यातील उत्तम चारित्र्याच्या नागरिकांनी देश बनतो. देशासाठी काहीतरी करण्यासाठी आपल्याला रणांगणातच जायला पाहिजे असे नाही. तर प्रत्येकाने आपले कर्तव्य प्रामाणिकपणे बजावले आणि त्याबरोबर स्वत:च्यापालिकडे पाहण्याची वृत्ती जोपासली की त्या देशाच्या प्रगातीला कोणीच रोखू शकत नाही. जोपर्यंत मला काय करायचे आहे? ही वृत्ती जात नाही तोपर्यंत देश सुधारणे शक्य नाही. परोपकार, त्याग शिकवणारी आपली संस्कृती परदेशातील संस्कृतीच्या संसर्गामुळे स्वार्थ व भोगाची बनली आहे. याची आणखी अपत्ये म्हणजे वृद्धाश्रमांची, अनाथ आश्रमांची, घटस्फोटांची वाढती संख्या, पवित्र अशा लग्नसंस्थेला लागलेला सुरुंग आणि त्यामुळे, दिवसा—ढवळ्या होणारे बलात्कार, एकूणच समाजाचा पाया असणारी कुटुंव्यवस्थाच ढासळली आहे. पर्यायाने देशाच्या सामाजिक स्वास्थ्यावर परिणाम झाला आहे. ही साखळी वाढतच चालली आहे. मग देश प्रगती कसा करणार? प्रत्येकजण आपल्या वैयक्तिक समस्यांमध्ये गुरफटला आहे. मग देशाचा विचार कोण करणार? अगदी कमी वेळात, कष्टाशिवाय आपण आपण अधिकाधिक श्रीमंत कसे होऊ? याचीच स्पर्धा चालली आहे आणि या स्पर्धेत आपण किती जणांना पायदळी तुडवतोय याची कुणालाही पर्वा नाही. आपले भरलेले पोट अधिक भरण्यासाठी भुकेल्याच्या तोंडचा घास ओरबाडून खाताना कुणालाच काही वाटेनासे झाले आहे. इतका सांस्कृतिक अनाचार माजलेला असताना देश प्रगती करणार तरी कसा? इतका निर्दयीपणा आपली संस्कृती शिकवीत नाही. आपल्या देशाने जगाला कायमच शांतीचा संदेश दिला आहे. केवळ देशासाठी, रयतेसाठी जगणारे व त्यासाठी आपले सर्वस्व होमून टाकणारे छ. शिवाजी महाराज आपले दैवत. केवळ महाराष्ट्रासाठी नव्हे तर इतक्या वर्षानंतरही संपूर्ण जगासाठी ते प्रेरणास्थान आहेत. त्यांची राजनीति, युद्धनीती, यातून सारे जग आजही धडे घेत आहे. आणि आपण कपाळकरंटे केवळ त्यांचे पुतळे उभे करण्यात आणि शिवजयंती सारखा पवित्र दिवस हिडीस प्रकारांनी साजरा करण्यात आपण आपली इतिकर्तव्यता मानतो आहोत. 'आधी लगीन कोंडाण्याचे' म्हणणारा तानाजी आज आपल्याला दिसत नाही. देव, देश, अन धर्मासाठी स्वत:च्या कुटुंबाची राखरांगोळी करणारे मावळे; स्वातंत्र्यासाठी, ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वस्वाचे होम करणारी आपली माणसे आपली संपत्ती होती. आपला अभिमान होता, आपला सांस्कृतिक ठेवा होता. तो ठेवा आता कुठे गेला आहे? आपण भौतिक प्रगती खूप केली पण सांस्कृतिक उन्नती ही आपल्या देशाची ओळख होती तीच आपण विसरून गेलो आहोत. त्यामुळेच सारा अनाचार माजला आहे.

ही काळी बाजू असली तरीही भारत जगात आपले आगळे वेगळे स्थान निर्माण करून आहे. तंत्रज्ञानातील प्रगती असो, अवकाश क्षेत्रातील प्रगती असो भारताने नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. भारताची आजची प्रगती पाहता शंभर वर्षापूर्वी या प्रगतीची कुणी

कल्पनाही केली नसावी. आपल्या देशाची विश्वगुरु बनण्याच्या दिशेने वाटचाल सुरू आहे. आपला भारत हा युवकांचा देश आहे. लोकसंख्येच्या २/३ लोकसंख्या ही युवकांची आहे. जर आपल्याला विश्वगुरु बनायचे असेल तर देशातील युवकांची जबाबदारी फार मोठी आहे. त्यामुळे आज या युवकांना योग्य दिशा मिळणे गरजेचे आहे. कारण आज आपण पाहतो आहोत, आपली बहुतांची युवा पिढी ही रमली आहे फिल्मी दुनियेत, भौतिक झगमगाटात, केवळ स्वतः च्या च्या दुनियेत! स्वतः ला शिकलेले म्हणविणारे लोक शिकताहेत ते केवळ जास्तीत जास्त पॅकेज मिळविण्यासाठी. यात गैर काहीच नाही जगण्यासाठी पैसा आवश्यकच आहे, सुखसोयी गराजेच्याच आहेत. पण दुसऱ्याच्या पोटावर पाय देऊन, जीवावर उठून पैसा कमावणे, दुसऱ्या देशात जाऊन आपल्या देशाबद्दल अपशब्द बोलणे, विनोद करणे. ही वृत्ती किती हीन आहे. माणुसकीला काळमा आहे. आपण आपल्या आईशी गद्दारी करतो आहे याची जाणीवही त्यांना नाही. याची खंत वाटते. राम, कृष्णाच्या, छत्रपतींच्या देशात अशी मुले जन्माला यावीत याचा खेद वाटतो. देशाशी त्यांचे काही देणेघेणे नाही. देशात विज्ञानाने किती प्रगती केली, सामाजिक दृष्ट्या आपण कितपत प्रगत झालो. देशाची आर्थिक स्थिति काय आहे? देशाच्या राजकारणात काय काय घडामोडी घडताहेत याचे त्यांना काही सोयरसुतक नाही. माझे मस्त चालले आहे ना मग पुरे. मला काय करायचे आहे? हा सूर सर्वत्र दिसतो. ही वृत्ती सर्रास बोकाळताना दिसते आहे. राष्ट्रीय संपतीचा वाट्टेल तास गैरवापर होताना दिसतो. एक देश ही भावना वाढीला लागण्याऐवजी माणसे जाती—जातीत, भाषेत विभागली जात आहेत. आपलेच लोक आपल्या लोकांच्या गळ्याला सूरी लावताहेत. स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचे होम करणाऱ्याना हा भारत अपेक्षित होता का? याचा विचार होणे गरजेचे आहे. आपण एकाच देशाचे नागरिक आहोत हे कदापि विसरता कामा नये. आजच्या तरुण पिढीला आपला स्वातंत्र्य लढा, इतिहास, सांस्कृतिक वैभवाची ओळख करून देणे गरजेचे आहे. देशाच्या एकतेशी, भावनेशी त्यांना जोडणे गरजेचे आहे. आज सोशल मिडियाच्या माध्यमातून साऱ्या युवकांना जोडले जाणे गरजेचे आहे.

शाळा, कॉलेज, विद्यापीठातून या दृष्टीने पावले उचलली गेली पाहिजेत. ऐतिहासिक स्थळांना भेटी देणे, साहित्य—सस्कृतिच्या अभ्यासाला चालना देणे, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींचा अभ्यास सक्तीचा कारणे या काही गोष्टींची अंमलबजावणी जर केली तर भारतीयत्वाची भावना रुजण्यास मदत होईल.

आता येऊ घातलेल्या नवीन राष्ट्रीय शिक्षा नीती २०२० ने अभ्यासक्रमात भारतीय अस्मिता, उच्च चारित्र्य निर्मितीच्या दृष्टीने अनेक चांगली पावले उचलली गेली आहेत. सरकार अतिशय चांगले असे अनेक नवनवीन उपक्रम राबवीत आहे, जनहितार्थ अनेक योजना लागू केल्या आहेत त्याला आपण पाठिंबा दिला पाहिजे. सुशिक्षित जनतेची यामध्ये फार महत्वाची भूमिका आहे. स्वतः च्या प्रगतीबरोबर इतराना या प्रगतीच्या वाटेवर नेऊन सहकार्य केले पाहिजे. आपलया बुद्धिमत्तेचा, ज्ञानाचा आपल्या देशासाठी कसा जास्तीत

जास्त उपयोग होईल ते पाहिले पाहिजे. केवळ झडा ऊंचा रहे हमारा ही घोषणा देऊन चालणार नाही तर तो नेहमी ऊंचा राहील यासाठी आपण प्रत्येकाने आपले मोलाचे पाऊल आपापल्या परीने उचलले पाहिजे. तरच हा अमृत महोत्सव खऱ्या अर्थाने सार्थकी लागेल. 'बलसागर भारत होवो विश्वात शोभूनि राहो' या साने गुरुजींच्या पंक्ति आम्ही साऱ्यानी मिळून सार्थ करू. स्वातंत्र्याच्या या अमृत महोत्सवात आपण साऱ्यानी हिरीरीने सहभागी होऊन आपले अमुल्य योगदान देऊन पुन्हा एकदा आपल्या देशातून सोन्याचा धूर निघताना पाहू. साऱ्यानी मिळून सन्माननीय पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदीजी नी सोडलेल्या संकल्पाला सर्वतोपरी पाठिंबा देऊन हा संकल्प यशस्वी करू.

आधारग्रंथ:

१. क्रंतिरत्न:संपा. पुष्पा तायडे, ग्र्याविटी पब्लिकेशन, अकोला एप्रिल २०२१
यशवंतराव चव्हाण यांचे समिक्षालेखन आणि भाषणे: प्रा. शिवाजीराव देशमुख, कौसल्या

२. पब्लिकेशन, सोलापूर. डंल २००९

३. माझी मराठी: संपा. भालचंद्र शिंदे, कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद, कलबुरगी, डिसेंबर २०१६

आंतरजाल

दै. तरुण भारत, बेळगाव, लोकसत्ता, मुंबई

■■■

'वाटा—पळवाटा' नाटकातील संघर्षाचे सूत्र

प्रा.डॉ. सुशील मेश्राम
मराठी विभागप्रमुख
सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर—२४

प्रस्तावना

१९६० नंतरचा काळ संपूर्ण देशामध्ये एका क्रांतीमय वातावरणाचा काळ होता. याच काळात दलित—चळवळीतील आवाज दलित काव्याच्या माध्यमातून दुमदुमला. वेदना, विद्रोह व नकार हा स्थायीभाव घेऊन दलित साहित्य आपले स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध करीत प्रकटले होते. दलित काव्य, कथा, आत्मकथने, पथनाट्य, एकांकिका, नाटक या साहित्यघटकांद्वारे दलित समाज जीवनातील धगधगते वास्तव समोर येऊ लागले होते.

प्रा. दत्ता भगत यांच्यातील नाट्यलेखक १९७२ साली लिहिलेल्या 'एकटी' या एकांकिकेद्वारा नाट्यविश्वासमोर प्रकटला. त्यानंतर 'शोध', 'पराभर' (१९७६), 'आवर्त', 'ठिणगी' (१९७९), 'वादळ' (१९८०), 'चक्रव्यूह' (१९८१), 'जहाज फुटलं आहे' (१९८७), 'आग रामेश्वरी बंब सोमेश्वरी' (१९८७), 'मनोरंजन', 'आम्ही सगळे' (१९९४) अशा क्रमाने एकांकिका लेखन केलेले आहे.

त्यांचे पहिले नाटक 'खेळिया' १९८२ साली 'सत्यप्रभा'च्या दिवाळी अंकात प्रकाशित झाले व १९८७ साली कॉन्टिनेंटल प्रकाशनाने छापून प्रसिद्ध केले.

'वाटा पळवाटा' हे त्यांचे दुसरे नाटक १९८८ मध्ये कॉन्टिनेंटलने प्रसिद्ध केले. तिसरे 'अश्मक' नाटक मुंबई येथील संबोधी प्रकाशनाने २२ मे १९९३ मध्ये प्रकाशित केले.
वरील तिन्ही नाटकात वेगवेगळ्या वृत्ती प्रवृत्तीचा संघर्ष वेगवेगळ्या पातळ्यांवर चित्रीत झालेला आहे. संघर्ष हा नाटकाचा प्राण आहे. दत्ता भगतांच्या नाटकांमध्ये सुद्धा संघर्ष हे नाटकाचे प्राणभूत तत्त्व म्हणूनच अधोरेखीत झाले आहे.

या शोधनिबंधात दत्ता भगतांच्या 'वाटा—पळवाटा या नाटकाच्या अनुषंगाने 'संघर्ष' या प्राणसुत्राचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

संघर्षाचे सूत्र :

'वाटा—पळवाटा' या नाटकातील संघर्ष दोन प्रकारचा आहे. एक, सामाजिक स्वरूपाचा. दोन, मानसिक द्वंद्वाचा.

संघर्ष हा दलित साहित्यप्रवाहाचे प्राणतत्व असल्यामुळे आणि दत्ता भगत यांची नाटके दलित नाट्यप्रवाहातील असल्यामुळे त्यांच्या नाटकाचा केंद्रबिंदूही संघर्षच आहे.

प्रस्तुत नाटकातील सामाजिक संघर्षाचे स्वरूप विस्तृतपणे अभ्यासपण्यापूर्वी मानसिक द्वंद्वाचे स्वरूप समजावून घेतले आहे. यातील प्रा. सतीश गोडघाटे व त्याची पत्नी हेमा हे समरसतावादी विक्रांदच्या चळवळीत तयार झालेल्या मानसिकतेचे आहेत. त्यामुळे त्यांना न्याय मिळविण्यासाठी हिंसात्मक संघर्ष करण्याला विरोध आहे. प्रश्न चर्चेने अथवा रचनात्मक

आंदोलनाने सुटावेत असा त्यांचा आग्रह आहे. आन्दोलन हे संख्यात्मक गुणवत्तेवर मोजले जाऊ नये तर विचारपरिवर्तनाच्या गुणात्मकतेवर मोजले जावे, असे त्यांना वाटते. अर्जुनला समजावताना प्रा. सतीशने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाचे उदाहरण देऊन ते समजाविण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण अनुभवाने त्याला ठाऊक आहे की, हिंसात्मक आन्दोलनाने न्याय मिळण्याऐवजी गरिबांचे, दलितांचे नुकसानच अधिक होते. पूरग्रस्तांच्या व दलितांच्या घरांच्या प्रश्नास घेऊन त्याचे चित्रणही नाटकात उत्कटरीत्या झाले आहे.

रचनात्मक संघर्षाला योग्य तो प्रतिसाद मिळत नाही. आणि हिंसात्मक संघर्षानंतर नुकसान होऊनही काहीतरी पदरात पडते, आपल्या रचनात्मक संघर्षाला अर्जुनसारखे नवे गरम रक्त ऐकण्यास तयार नाही, याचाही अनुभव तो घेतो. आणि विषन्न मानसिकतेला पोचतो. आणि अखेरीस तो स्वत:चा मानसिक संघर्ष अशाप्रकारे प्रकट करतो. "खरं आहे हेमा त्याचं. किंमत मोजावी लागते. हेमा किंमत मोजावी लागते हे मला सुद्धा माहीत आहे. माझी त्याला तयारी सुद्धा आहे. पण— याचा अर्थ सगळ्या गोी संपवायला हव्यात का? कोण किंमत मोजणार आहे या सर्वनाशाची? कशी? नाही, हेमा चुकतंय! कुठे तरी चुकतंय— काय चुकतंय? कुठं चुकतंय? काकांनी शिकवलं मला. शिकून सवरून मोठं केलं. विचार करण्यासाठी. पण मी, मी फक्त विचारच करीत राहिलो. वांझ विचार. निरूपयोगी ठरलोय मी ह्या व्यवस्थेत. काहीच करू शकत नाही मी. मला धड अतिरेकीही होता येत नाही आणि ध ाड किड्यासारखं जगताही येत नाही. हेमा, माणसातल्या चांगुलपणावरचा विश्वासच उडत चाललाय माझ:!"[१] असे म्हणून सतीश 'अंकुराला जपावं लागेल' असे म्हणत अर्जुनचा जामिन घेण्यासाठी तयार होतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले की, 'विचार परिवर्तनाशिवाय कोणतेही परिवर्तन शक्य नाही.' प्रा. सतीश डॉ. आंबेडकरांच्या विचारसरणीचा खोलवर प्रभाव असलेला उच्चशिक्षित दलित तरुण आहे. विचार, चर्चा याने प्रश्न सुटतात यावर त्याचा विश्वासही आहे. तो विश्वास डगमगतो आणि 'अंकुराला जपावं लागेल' असे म्हणून अर्जुनच्या जामिनासाठी तयार होतो. कारण अर्जुनने सोनलला वाचवून आपल्यातला माणूस जिवंत असल्याचा प्रत्यय दिला होता, ह्याची हेमा आठवण करून देत असते. येथे सतीशचा मानसिक संघर्ष उघड होतो. हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करून न्याय मिळविण्याच्या अर्जुनच्या कृतीचे तो अप्रत्यक्ष समर्थन करतो आणि विचार—चर्चा याने न्याय मिळवता येतो यावरचा विश्वास मात्र डगमगतो. त्याच्यातला मानसिक संघर्ष बुद्धमूर्तीची पूजा करून हेमाला मिळालेल्या समाधानाचे वेळी आणि काका पुनर्जन्म घेऊन येत असल्याचा विचार डोकावण्याचे वेळीही उघड होतो. कारण बुद्ध असो की आंबेडकर निरीश्वरवादी आहेत. विज्ञानवादी आहेत. पूर्वपुनर्जन्मासारख्या अतार्किक गोींवर त्यांचा विश्वास नाही. आणि हिंसात्मक मार्गाने मानवी हक्क प्राप्त करून घेण्यासही दोघांचाही विरोध आहे.

संघर्षाचे दुसरे स्वरूप सामाजिक पातळीवरील आहे. त्यात जातिमानसिकता, सवर्णीय वर्णश्रेष्ठत्व आणि त्यातून प्रकट होणारा अहंकार त्यात आहे. धर्माधिष्ठित जातिव्यवस्थेचे सूक्ष्म पदर प्रस्तुत नाटकात गुंफले आहेत. काका, सतीश, अर्जुन, शेवंता दलित आहेत तर हेमा, सोनल, दासराव ब्राह्मण आहेत. इतर मराठा समाजातील आहेत. ह्या तीनही जातीस्तरांची सामाजिक मानसिकता भिन्नभिन्न आहे. शिवाय त्यात उच्च—हीनतेचाही भाग आहेच. दासरावच्या मुखातून नमस्कार तर काकांच्या मुखातून जयभीम असा अभिवादनात्मक उद्‌गार त्याची साक्ष आहे.

प्रस्तुत नाटकातील संघर्ष डॉ. आंबेडकरांच्या विचार—कार्यामुळे प्रभावित व आंदोलीत झालेल्या तीन पिढ्यांमधील वैचारिक संघर्षाचा आहे. डॉ. यशवंत मनोहर लिहितात, “आंबेडकरसमाजाच्या तीन पिढ्यातील वैचारिक—मानसिक संघर्ष आणि स्थित्यंतरे यांचे चित्रण ‘वाटा—पळवाटा’ मध्ये केले जाते. माणसाची वाटा प्रवृत्ती आणि पळवाटा प्रवृत्ती याचे संघर्षदर्शनही नाटकात प्रभावीपणे दत्ता भगत यांनी घडविले आहे.”[६१]

या नाटकामध्ये दलित—सवर्ण असा सामाजिक संघर्ष ठळकपणे नजरेत भरणारा आहे. याशिवाय दलितांच्या आर्थिक परिस्थितीवर ओझरती का होईना नजर टाकून आर्थिक संघर्षाचे दर्शनही घडविले आहे. प्राचार्य डॉ. शिवदास शिरसाठ लिहितात, “विधवा शेवंता डी.एड्. करून स्वता:च्या पायावर काका उभे करू इच्छितात. मनुष्याच्या जीवनात अन्न, वस्त्र व निवारा या तीन गों अतिशय महत्वाच्या मानल्या गेलेल्या आहेत. प्रस्तुत नाटकात संघर्षाला कारण ठरणाऱ्या निवारा ही समस्या या ाने महत्वाची आहे. पूरग्रस्त दलितांना वर्षानुवर्षे गळक्या झोपडीत राहावे लागते. घराच्या प्रकरणात अर्जुनला पैसे न देणाऱ्या व रस्त्यावर येणाऱ्या शेवंताचा खून होतो. अर्जुनची घरची परिस्थिती गरिबीचीच आहे. आई मोलमजुरी करते. जीवन जगण्यासाठी दलितांना दारिद्र्याशी सामना करावार लागतो. हेही प्रस्तुत नाटकातून सूचित केले आहे.”[२]

दलितांना कराव्या लागणाऱ्या शैक्षणिक संघर्षालाही या नाटकातून चित्रित करण्यात आले आहे. सतीश प्राध्यापक झाला आहे. अर्जुन शिक्षण घेतो आहे. शेवंताला डी.एड्. करून तिच्या पायावर उभे करण्याचा काकांचा प्रयत्न आहे आणि तिच्या शिक्षणासाठी खोटे का होईना प्रमाणपत्र मिळावे म्हणून ते सतीश व दासरावांना विनंती करताहेत. दंगलीनंतर अर्जुनवर गुन्हेगारीचा आरोप करीत त्याला कॉलेजमधून काढून टाकण्यासाठी अरविंद देशमुख हा ब्राह्मण विद्यार्थी पुढाकार घेतो. आंदोलन करतो. मोर्चा काढतो. आणि महाविद्यालयातील प्राचार्य—प्राध्यापक अर्जुन विरोधात भूमिका घेतात. एकटा सतीश अर्जुनला वाचविण्याचा प्रयत्न करतो. पण निराशाच पदरी पडते. यातून दलितांना शिक्षण क्षेत्रात कशा प्रसंगांना सामोरे जावे लागते, याचा प्रत्यय येतो.

राजकीय स्तरावरचा संघर्ष तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनाही करावा लागला होता. दलितमुक्तीसाठी सर्व स्तरावरून कार्यरत असतानाही त्यांना महाराष्ट्रातून निवडून दिले नव्हते.

वैशिष्ट्य म्हणजे भंडारा लोकसभा मतदारसंघात काँग्रेस पक्षाच्या तिकिटावर निवडणूक लढणाऱ्या दलित नेत्याकडूनच त्यांना पराभव पत्करावा लागला होता. दलितांच्या राजकीय हक्कासाठी त्यांनी केलेला संघर्ष 'पुणे करारा'च्या निमित्ताने इतिहासात नोंदला गेला. "वाटा—पळवाटा' या नाटकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी भारावलेल्या तीन पिढ्यांचे चित्रण आले आहे. काका, सतीश गोडघाटे व अर्जुन जाधव हे त्या तीन पिढ्यांचे प्रतिनिधी होत. या तिन्ही व्यक्तिरेखा आपआपल्या परीने दलित चळवळीत सक्रीय आहेत. यानिमित्ताने राजकारणाचे दर्शन घडते. इथे एकाची वाट दुसऱ्याला पळवाट वाटते. तिघांमध्ये 'जनरेशन गॅप' असल्यामुळे काम करण्याच्या पद्धतीत व विचार करण्याच्या पद्धतीतही फरक आहे. म्हणूनच संघर्ष हा या नाटकाचा स्थायीभाव आहे असे वाटते."[३] असे मत प्राचार्य शिवदास शिरसाठ यांनी नोंदविले आहे.

प्रस्तुत नाटकात दलितांना कायदा सुव्यवस्था राखणाऱ्या पोलिस विभागाचे विरोधातही कसा संघर्ष करावा लागतो, याचे चित्रणही झाले आहे. गावात काही झाले तरी पोलिस दलितांवरच संशय घेऊन कारवाई करतील. आणि दलितांवर अन्याय अत्याचार झाला तर मात्र दुर्लक्ष करतील असे चित्र समाजात कैकदा बघावयास मिळाले आहे. अर्जुन पोलिसांची व्हॅन का जाळतो? त्यातून दलित—पोलिस असा संघर्ष समोर आला आहे. एकूणच हे नाटक म्हणजे समस्या व संघर्ष हेच मुख्य सूत्र असलेले नाटक आहे.

निष्कर्ष

दत्ता भगत यांच्या 'वाटा—पळवाटा' या नाटकातील संघर्ष हाच प्रामुख्याने नाटकाचा केंद्रबिंदू आहे. हा संघर्ष भावनिक, सामाजिक, वैचारिक तसेच वृत्तीप्रवृत्तीमधीलही आहे. तीन पिढ्यातील भावनिक, वैचारिक आणि सामाजिक संघर्ष रंगविण्याची या नाटकाची 'वाट' समर्थ नाट्यलेखन कौशल्याची वाट दिसून येते. या नाटकातून समकालीन राजकारणाचा प्रत्ययकारी वेध घेण्यात आला आहे. सामाजिक, राजकीय समाजजिवनातील इतकेच नव्हे तर सतीशच्या कॉलेजमधील प्रकरणातून प्रशासकीय समाजजीवनातील वास्तविक संघर्ष सूचकपणे व प्रभावीपणे चित्रीत झाले आहे. एकूणच या नाटकाचे संघर्षमूल्य लक्षणीय स्वरूपाचे आहे.

संदर्भ

१. प्रा. दत्ता भगत, 'वाटा—पळवाटा : कलन आणि आकलन', संपा. प्रा. मधुकर राहेगावकर, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्र.आ., जाने. २००३, पृ. ७६

२. डॉ. यशवंत मनोहर, 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य', प्रकरण : आंबेडकरवादी रंगभूमी, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १९.१०.१९९९, पृ. २४९

३. प्राचार्य शिवदास शिरसाठ, 'दलित नाटक आणि दत्ता भगत यांचे नाट्यविश्व', कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्र.आ., जाने. २००९, पृ. १११

■■■

कन्नड - मराठी भाषिक भावविश्व : तळ आणि तरंग

मा.डॉ.विनोद गायकवाड
प्रमुख, मराठी विभाग
अधिष्ठाता, कला विभाग, राणी चन्नमा विद्यापीठ, बेळगांव

कन्नड आणि मराठी या भाषांचे संबंध सामाजिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि साहित्यिक असे विविध पातळ्यांवरील आहेत. हे ऋणानुबंध फार प्राचीन आहेत. समृद्ध आहेत.

मराठीपेक्षा कन्नड भाषा सुमारे एक हजार वर्षांनी जुनी आहे. तिचा जन्म दुसऱ्या शतकात मानला जातो. तर मराठी ही सहाव्या शतकापासून तेराव्या शतकापर्यंत – इ. स. ५४० ते १२९३ पर्यंत आकार धारण करत होती आणि यावेळी राजवट होती ती कन्नड राजांची. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे या संदर्भात सांगतात, '...मराठीचा जन्म आणि तान्हेपण कोठे व कसेही होऊन गेले असले तरी तिचे सर्व वर्धन, शील, कौमार्य चालुक्य आणि राष्ट्रकूट या कानडी व तेलगी राजवटीतून खास कर्नाटकातच बनले.'[१]

राज्यकर्त्यांची जी भाषा असते तिचा मोठा प्रभाव इतर भाषांवर पडत असतो. मराठीही या प्रभावापासून अलिप्त राहिली नाही. जिच्यावर कन्नडचे अनेक संस्कार झाले.

या राजकीय प्रभावाबरोबरच भौगोलिक सलगतेमुळेही पुष्कळ परिणाम मराठीवर झाले आणि भाषिक संबंध प्रकारांनी विकसित होण्यास त्यामुळे मदतच झाली. मराठीचे पुष्कळसे व्याकरणही कन्नड प्रभाषित असलयाचे आजही दिसते.

शं. बा. जोशी हे कन्नड–मराठी दोन्ही भाषांवर पराकोटीचे प्रभुत्व असणारे सव्यसाची अभ्यासक होते. त्यांनी दोन्ही भाषांचा अनेक अंगांनी अभ्यास केला आणि संशोधनांनी महत्वपूर्ण विवेचन केले. दोन्हींच्या भाषिक संबंधाबद्दल ते म्हणतात, '...आज कानडी आणि मराठी अशा वेगवेगळ्या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांचा व्यवहार हजारो वर्षापासून इतका एकमेकांत गुंतलेला आहे, त्यांचा प्रभाव एकमेकांवर इतक्या विलक्षण रितीने पडलेला आहे, की दोघांचे हे खरे स्वरुप लक्षात यावयास एकव्याचा स्वतंत्र अभ्यास करुन भागणार

नाही. दोन्ही भाषांतील म्हणी, शब्द वगैरेंचे मर्म व औचित्य कळण्यास परस्परांचे साहित्य आणि परंपरा यांच्या अभ्यासाचीच जरुरी आहे."[२]

स्वत: शं. बा. जोशी हे दोन्ही भाषांचे प्रकांड पंडीत असल्यामुळे त्यांच्या या मताला अनुभूतीची जोड आहे. दोन्हींचा अभ्यासकच या संबंधावर प्रकाश टाकू शकेल, असे त्यांचे म्हणणे रास्त आहे.

मराठीत लिहिलेला एक प्राचीन शीलालेख जैनांचे तीर्थक्षेत्र कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथे आहे, तो असा–

"श्री चावुण्डराये करवियले
गंगराजे सुत्ताले करवियले"

या शीलालेखाला मराठीचा आद्य शीलालेखही म्हटले जाते. या शीलालेखाविषयी काही गैरसमजूत विद्वानांमध्ये असलयाचे दिसते. याविषयी पं. महादेवशास्त्री जोशी सांगतात, "चामुण्डराय हा कदाचित मराठी माणूस असेल किंवा त्या पुतळ्याचा निर्माता महाराष्ट्रीय असेल?"[३]

अनेक मराठी संशोधकांचे म्हणणे आहे की, श्रवणबेळगोळपर्यंत मराठी भाषा पसरलेली होती. पं. महादेवशास्त्री जोशींच्या मते तर चावुण्डराय तरी मराठी असावा किंवा मूर्तीकार तरी महाराष्ट्रीयन असावा.

कै. डॉ. एम. बी. नेगिनहाळ हे कन्नडचे प्राध्यापक होते आणि कन्नड–मराठी दोन्ही भाषांचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांनी महाराष्ट्रही अनेकदा पालथा घातला होता. बेळगावमध्ये मला काही वर्षे डॉ. एम. बी. नेगिनहाळ सरांचा सहवास लाभला. तेव्हा मी श्रवणबेळगोळच्या शीलालेखाविषयी चर्चा केली. तेव्हा त्यांनी काही वेगळेच सांगितले. ते म्हणाले होते, 'मराठी संशोधकांची ही मते गैरसमजावर आधारित आहेत. त्याकाळी श्रवणबेळगोळपर्यंत मराठी भाषा पसरलेली नव्हती. किंवा चावुण्डरायही मराठी नव्हता. खरी गोष्ट ही आहे की, श्रवणबेळगोळ हे मोठे तीर्थक्षेत्र आहे. सर्व भारतातून तिथे पर्यटक तीर्थक्षेत्रासाठी येत. त्यांना ही बाहुबलीची प्रचंड मूर्ती कुणी करविली हे कळावे, यासाठी वेगवेगळ्या भाषेत ती माहिती कोरण्यात आलेली आहे. त्यापैकीच एक शीलालेख मराठीत आहे.'

प्रा. नेगिनहाळ यांचे मत तथ्यपूर्ण निश्चितच वाटते. तीर्थक्षेत्रासाठी असे माहितीचे फलक आजही लावलेले दिसतात. पूर्वीही ही प्रवृत्ती असावी. मात्र यावरुन एक गोष्ट स्पष्ट

होते की, तेव्हा मराठी भाषेतील पूर्ण वाक्ये अस्तित्वात होती. किंबहुना मराठी बोलीस्वरुपात व्यवहारात होती. आणि ती बोलणारे 'भाषिक'ही होते. म्हणूनच त्यांच्या माहितीसाठी मराठीमध्ये ती माहिती कोरण्यात आली. याचाच अर्थ मराठी भाषा त्या काळी चांगलीच रुळलेली, विकसित झालेली भाषा होती. डॉ. नेगिनहाळांचे मत संशोधनासाठी एक नवी दिशा दाखवते.

परंतु या काळात पुष्कळशा कन्नड प्रांतामध्ये मराठीच्या अस्तित्वखुणा आढळतात.

१) महाकवी पंप हा कन्नडमधील विश्वविख्यात कवी. त्याने इ. स. ९३२ मध्ये 'विक्रमार्जुन आदित्य' नावाचे काव्य लिहिले. अभिजात कन्नडभाषेचे सारे वैभव या काव्यग्रंथात आढळते. पण आश्चर्य म्हणजे सदर काव्यात एके ठिकाणी द्रौणाचार्य चक्क मराठी वाक्य उच्चारतात. ते म्हणतात, 'अरे होय जबाप्पा.''[४]

हे पूर्ण मराठी वाक्य आहे. त्यातील 'जबाप्पा' या विशेष नावावर 'आप्पा' हा कन्नड प्रभाव आहे. पण आजही सीमाभागात अनेक व्यक्तिनामे अशा प्रकारची दिसतात. जी मराठी भाषिकात रुढ आहेत, उदा.– आप्पा, आप्पाशा, आण्णाप्पा, बाळाप्पा इ. इ. जी. ए. कुलकर्णी, महादेव मोरे आणि भीमराव गस्ती यांच्या अनेक पात्रांची नावे 'आप्पा' ने तयार झालेली आजही दिसतात.

२) कल्याण चालुक्यानंतर होयसळांची राजवट कर्नाटकात आली, तेव्हा राजधानी 'हळेबिडू' इथे गेली. हळेबिडू येथे होयसळांच्या राजदरबारातील एका राजकवीने 'अनंतनाथ पुराण' नावाचे काव्य लिहिले. त्यातील प्रतिहारी मराठीमध्ये म्हणतो, 'उठी उठी मागा बैस जा तू हळू'[५] हे काव्य इ. स. १२१० च्या सुमारास रचले गेले.

३) आंडय्या हा आणखी एक प्रख्यात कन्नड कवी. इ. स. १२३६ च्या सुमारास त्याने कन्नडमध्ये रचना केली. अस्सल कन्नडमध्येच ग्रंथरचना करण्याची त्याची प्रतिज्ञा होती. तरीही त्याच्या काव्यात राक्षस या पात्राच्या तोंडी मराठी वाक्ये येतात.

उदा.– 'झा रे, जझारे, हळू रे, हो! हो! मझा'[६]

आंडय्या कवीने तत्कालिन प्रचलित प्राकृत भाषेचा वैपुल्याने वापर उपरोक्त ग्रंथात केला आहे. याचा अर्थ त्याच्या ग्रंथात जे मराठीचे रुप आढळते ते 'महाराष्ट्री–प्राकृत' म्हणता येईल आणि ही भाषा तेव्हा कन्नड प्रांतात आढळत होती, असाही अनुमान बांधता येईल.

कन्नड मराठीचे भाषिक संबंध किती प्राचीन आहेत, यावर वरील उदाहरणातून प्रकाश निश्चितच पडतो.

द. रा. बेंद्रे हे कन्नड साहित्यविश्वातील खूप मोठे नाव. त्यांना ज्ञानपीठ पुरस्काराने गौरविण्यात आले. त्यांची मातृभाषा मराठी होती. ते घरीही मराठीच बोलत. त्यांना एकदा कन्नड पत्रकारांनी प्रश्न केला की, तुम्ही कन्नड साहित्यिक असूनही घरी मराठी का बोलता? या प्रश्नावर फार मार्मिक उत्तर श्री. बेंद्रे यांनी दिले होते. ते उत्तरले, 'नन्न मनेयल्ली मराठी इदे.. नम्म मनसनल्ली कन्नड इदे...' म्हणजे 'माझ्या घरात मराठी आहे पण, माझ्या मनात–हृदयात कन्नड आहे.'

द. रा. बेंद्रे यांने कन्नडप्रमाणेच मराठीतही लेखन केले आहे. श्री. शिर्डी साईबाबांचा सहवास लाभलेले आणि बाबांचा सर्वदूर किर्तनाद्वारे प्रसार–प्रचार केलेले दासगणू (गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे – जे पूर्वायुषात सी. आय. डी. इन्स्पेक्टर होते) यांची भेट द. रा. बेंद्रे यांनी घेतली होती. शिर्डीतून परतत असताना बेळगावच्या रेल्वेस्टेशनजवळच दासगणू यांच्यावर बेंद्रे यांनी अतिशय अभिजात मराठी कविता लिहिली आहे. ती आजही उपलब्ध आहे. एका संपूर्णपणे मराठी माणसाला कन्नडमध्ये सर्वोच्च स्थान लाभते. यावरुनच कन्नड–मराठी भाषांमधील संबंधाचा आदरार्थी व सन्मानार्थी अनुबंध स्पष्ट होतो.

द. रा. बेंद्रे यांनी 'कर्नाटक–महाराष्ट्र गाढ मैत्रीची मर्मस्थळे' नावाचा लेख लिहून त्यात कन्नड–मराठी भाषिक संबंधावर मौलिक संबंध टाकला आहे. या लेखात ते म्हणतात, 'मराठ्यांची कित्येक कुलदैवते कर्नाटकात आहेत आणि आज महाराष्ट्रात जमा झालेल्या क्षेत्रातील देवतांचे भक्त कर्नाटकात नांदत आहेत. मराठ्यांच्या शहाण्णव कुळींचा इतिहास कर्नाटकात हुडकावा लागेल, देशस्थ ब्राह्मण महाराष्ट्रीय व कर्नाटकी असे जवळजवळ नाहीतच. म्हैसूरमधील काही देशस्थ म्हणविणारे घरी एकजातीची मराठी बोलतात आणि दक्षिण महाराष्ट्रातील माध्वदेशस्थ बहुतेक कानडी बोलणाराच असतो. महाराष्ट्रातील चित्पावन चौसष्ट कुळीप्रमाणे कर्नाटकातही एक त्रेसष्ट कुळी ब्राह्मण आहेत. कर्नाटकातील हे त्रेसष्ट कुळी ब्राह्मण बहामनी राज्यात मोठे प्रख्यात होते. शहाजी, शिवाजी आणि राजाराम यांच्या जीवनातील सुख–दु:खाचे धागेदोरे कर्नाटकाशी निगडीत आहेत. धारवाडजवळील यादवाडी गावी अश्वारुढ शिवाजीची एकमेव मूर्ती आहे. कर्नाटकातील बेळवडी मल्लव्वा या देसाईणीला शिवाजीने बहीण मानल्याचा देखावा त्यात खोदला आहे.[७]

डॉ. द. रा. बेंद्रे यांनी मराठी–कन्नडच्या विविध स्वरुपी संबंधावर सप्रमाण प्रकाश टाकलेला आहे.

महाराष्ट्रामध्ये हेमांडपंतांनी मोडी लिपी शोधून काढली. परंतु विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्यामते हिमांडपंतांनी शिल्पकला व मोडी लिपी या दोन्ही गोष्टी कर्नाटकातून घेतल्या. त्यांच्या मते, "मोडी हा शब्दच मुळात कानडी आहे. मोडी म्हणजे पद्धत, रीत, लकब असा अर्थ आहे. मोडीचा मूळ शब्द 'मुरी' असा आहे. 'मुरी' म्हणजे मोडणे. अक्षरे मोडून एकापुढे एक सलग रीतीने लिहिण्याची पद्धत ती मोडी..."[८] मराठी–कन्नड भाषांचे संबंध असे अगदी लिपी पर्यंतही पोहोचल्याचे दिसते.

पंढरपूरचा विठ्ठल हा एक मोठा आणि भक्कम असा दोन्ही भाषिकांमधील दुवा आहे. विठ्ठलाविषयी आपल्या संतांनी विपुल लिहीले आहे. त्यामध्ये काही अभंगातून तो कानडी असल्याचे प्रतिपादन नि:संदिग्धपणे केले आहे. उदा.–

संत नामदेव–

'कानडा विठ्ठलवो उभा भिवरे तिरी
नाम बरवे रुप बरवे कानडीया'

संत ज़ानेश्वर –

'काशीये कनोजु द्वारका गुजरु।
कानडा विठ्ठल पंढरीये।
येणे मज लाविलासे वेधु।
विठ्ठल कानडी बोलू जाणे।
त्याची भाषा पुंडलिक नेणे॥'

संत एकनाथ

'तीर्थ कानडे देव कानडे । क्षेत्र कानडे पंढरीये ।
विठ्ठल कानडे भक्त हे कानडे । पुंडलिके उभे केले
कानडीया देवा चाळविले भक्ते।'

वरील तीनही संतांनी विठ्ठलाचे कर्नाटकी स्वरुप मान्य केले आहे. एवढेच नव्हे तर 'पंढरपूर' ही कर्नाटकात असल्याचेच त्यांचे म्हणणे आहे. काशीचा कनोज, द्वारकेचा गुजर

तसा पंढरपूरचा कानडा विठ्ठल, अशा स्थलनामासहीत ज्ञानेश्वरांनी केलेला उल्लेख नव्या संदर्भात तपासून घ्यावा लागेल. एकनाथांनीही पंढरपूर हे 'तीर्थ व क्षेत्र कानडे' असे स्पष्टपणे म्हटले आहे.

पंढरपूरमध्ये आजवर पाच शिलालेख आढळले आहेत. यातील आद्य लेख पंढरपूरच्या मंदिरातील तुळईवर असून तो देवनागरी लिपी आणि संस्कृत कन्नड भाषांत आहे. त्यामध्ये बहुतेक विठ्ठलनामे कन्नड आहेत.

प्रेमाचा मार्ग पोटातून जातो असे गंमतीने म्हटले होते. विविध खाद्यपदार्थांच्या बाबतीतही कन्नड मराठी प्रांतात बरीच देवघेव झालेली आहे. याची एक यादीच डॉ. मनिषा नेसरकर देतात, 'कर्नाटकातील उप्पीट, इडली, डोसा, उत्ताप्पा, उद्दिनवडा, म्हैसूरभजी (बोंडा), बिसीबेळे भात, चित्रान्ना, कडबू, बेन्ने दोसा, दावणगेरे दोसा, खड्डी रोट्टी (कडक भाकरी) व विविह चटण्या हे सर्व पदार्थ महाराष्ट्रीयनांच्या जेवणाचा भाग बनून गेले आहेत. तर महाराष्ट्रातील पोहे, निरनिराळ्या कोशिंबीरी, आंब्याचे निरनिराळे पदार्थ, कढी इ. पदार्थ कर्नाटकीयांनी आपलेसे केले आहेत.[९]

भाषा हा घटक समग्र जीवनावरच प्रभाव टाकत असतो. त्याचे हे उदाहरण म्हणता येईल.

दोन्ही भाषांमध्ये शाब्दिक देवाण–घेवाणही मोठी आहे. 'देवाण–घेवाण' हा शब्द जरी उपयोजला असला तरी प्रत्यक्षात 'घेवाण' मोठी आहे आणि साहजिकही आहे. कारण कन्नड ही मराठीहून खूप जूनी व समृद्ध भाषा आहे.

अनेक कन्नड क्रियापदे, आज मराठीत सर्रास वापरली जातात. त्यांची एक यादीच विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी दिली आहे. 'कानडीमधील पुष्कळ क्रियापदे हल्लीच्या मराठीत उजळ माथ्याने वावरत आहेत. त्यापैकी काही कुट्ट–मारकूट, तब्बू–ढाब, सरी–सरक, बडिसू–जेवणी (वाढ), वडी–वडीव, तुळी–तुडव, तुंबू–भर, कलसु–कालव, उगळू–थूंक, जेज्जु–चेच, आप्पाळिस–आपट, केदरु–खरड, ओदरु–ओरड इ. इ.

या भाषांसंबंधातील अनुवंशिकतेचा एक महत्वपूर्ण पुरावा शिंदे मांडतात. त्यांच्या मते 'दोन भाषांचा काहीतरी विशेष अनुवंशिक संबंध असल्याशिवाय खालील शब्दांची देवघेव होणे शक्य नसते. उदा. शरीराचे अवयव, जवळच्या नात्याचे शब्द इ. भाषेच्या व्यवहाराला अशा शब्दांची अनिवार्य गरज असते. म्हणून जेव्हा दोन भाषेत असे शब्द सामान्यपणे

आढळतात. तेव्हा त्यापैकी जी जुनी असते तिच्याशी नवीचा निकट संबंध आहे असे मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही.'[१०]

मराठीला नातेवाचक संबोधनांची देणगी कन्नडमधूनच मिळालेली आहे. आजचे मराठीतील जवळजवळ सगळे नातेवाचक शब्द मूळ कन्नडपासून निर्माण झाले आहेत. 'अव्वा' या कन्नड शब्दापासून मराठीत आबा, आई हे शब्द आले. आश्चर्य म्हणजे 'आई' हा शब्द कन्नडमध्ये 'आजी' या अर्थी वापरला जातो. अप्पा पासून आजा, आबा आणि बाप–बाप हे शब्द आले. आक्का–मोठी बहीण, तंगी – लहान बहीण, कन्नडमध्ये 'आई'साठी 'ताई' शब्द वापरतो. 'आण्णा' म्हणजे मोठा भाऊ, तम्मा म्हणजे लहान भाऊ, कक्क–काका, माव–मामा, अज्ज–आज्जा, तात्या–तात्या, आबची–मावशी असे नातेवाचक शब्द मराठीत कन्नडवरुन आले.

शरीरावयवांचेही अनेक मराठी शब्दांचे मूळ कन्नडमध्ये आढळते ते असे बट्ट–बोटम, होट्टी–बोट, गल्ल – गाल, मांडी – मांडी, पिंड्री–पिंढरी, कोळ्ळ – गळा, तेले – टाळू, बगल – बगल, बाजू, शिरा – शीर, यदी – छाती, हृदय, झिपरी – झिपऱ्या, सिपरी (केस)

याशिवायही अनेक शब्द मराठीत कन्नडपासून आलेले आहेत. उदा–इत्तकडे – इकडे, आत्तकडे – तिकडे, इष्टू – इतुके, उंडी – उंडा (लाडू), लगू – लवकर, लगी – लगी, बेगू – बिगी बिगी, आळ – आळ (गडी), बेळगाव भागात 'गडी' हा शब्द खेड्यापाड्यात माहीत नाही. ते 'आळ' असाच शब्द वापरतात) 'गौड' या कन्नड शब्दावरुन सीमाभागात आढळणारी 'गावडे' ही आडनावे तयार झाली आहेत. असा दावा संशोधक डॉ. रामकृष्ण मराठे यांनी केला आहे. 'येळकोट येळकोट' हा शब्दही कन्नडच आहे. त्याचा मराठीत अर्थ 'सात कोटी असा आहे. 'अडकी' म्हणजे सुपारी, त्यावरुन मराठीत 'अडकित्ता' शब्द आला. पूर्वी त्यासाठी 'पोफळफोडणा' असा शब्द होता. भांगोर, सान, बडगी, बळगार, चंची, तूप, झुणका, बेरकी, लडदू इ. इ. शब्द आज मराठीच बनले आहेत.

प्रत्येक भाषेत सादवर्ण वापरला जातो. मराठीमध्ये 'बि' हा सादवर्ण वापरला जातो. शाळाबिळा, माणूसबिणूस, टेबलबिबल, खुर्चीबिर्ची, फळाबिळा ही त्याची उदाहरणे... कन्नडमध्ये 'गि' हा सादवर्ण वापरतात. त्यामुळे सीमाभागातील मराठी भाषिकही 'बि' ऐवजी 'गि' चाच मराठीमध्ये वापर करतात. उदा– घोडागिडा, गाडीगिडी, पाणीगिनी, जमिनगिमीन, जत्रागित्रा, बाजारगिजार इ. हा कन्नडचा परिणाम आहे, हे स्पष्टच आहे.

कन्नडच्या प्रभावामुळे मराठी वाक्यरचना आणि लिंग–वचन यावरही मोठा परिणाम झाला आहे. मराठीच्या तुलनेत कन्नडचा लिंगविचार पार सोपा आहे. 'स्त्री'साठी स्त्रीलिंग आणि 'पुरुषा'साठी पुल्लिंग वापरले जाते. या दोघाव्यतिरिक्त सर्व गोष्टींचा निर्देश नपुसकलिंगी केला जातो. नदी, झाड, डोंगर, रस्ताम ट्रक, कार इ. इ. सगळे नपुसकलिंगी. मराठीत मात्र प्रचंड बजबजपुरी. रामचंद्रराव नावाच्या विद्वान कन्नड जिल्हाशिक्षणाधिकाऱ्यांनी मला एकदा विचारले होते, 'फळा पुल्लिंग तर खुर्ची स्त्रीलिंग आणि गुरुजी नपुसकलिंगी, हा वाक्य प्रकार आहे? आपल्या या लिंगविचारातील गोंधळामुळे कन्नड किंवा अन्य परभाषिकाला मराठी नीट येत (याची उत्तम उदाहरणे पु. ल. देशपांडे यांच्या रावसाहेब' या लेखात दिसतात)

पण कन्नडच्या नपुसकलिंगी उच्चारांचा मोठा प्रभाव सीमाभागातील मराठीवर झालेला आहे. इथे 'आमचं बाबा आलं', 'माझं मित्र भेटलेलं बे', 'हे माझं मैत्रीण', 'मास्त्र आलं बघ' अशा प्रकारची वाक्यरचना हा कन्नडचा परिणाम. शिवाय पुणेरी मराठीला धक्का देणारी वाक्यरचनाही इथे आढळते. उदा. – 'मी तोंड धुतलो', 'पाचला म्हणताना मी घरी होतो बघ', 'ती फराळ केली', 'ते काम होत नाही, उठा आता', 'जाशीला म्हणं घ्या', पाटील त्यांची म्हस, गाडी चुकलं इ. इ. काही कन्नडचाच परिणाम आहे. सीमाभागातील कन्नडवरती हे मराठीचे परिणाम अगदी ठसठशीतपणे दिसतात.

कन्नड मराठीचे भाषिक संबंध हे असे खूप प्राचीन आणि बहुआयामी आहेत. वि. रा. शिंदे यांनी या दोन्ही भाषांच्या अनुवंशिक संबंधाकडे निर्देश केला आहे, त्या दृष्टीने संशोधन अजून व्हायला हवे. तंजावरचा एक शब्दकोश तयार केला गेला त्यामध्येही एक विचार मांडला गेला की, मराठी ही कन्नड लोकांची द्वितीय मातृभाषा व्हायला हवी! इतके हे संबंध घनिष्ठ आहेत.

गुर्लहोसूरच्या एका व्याख्यानात लोकमान्य टिळक म्हणाले होते, 'आजचा महाराष्ट्र म्हणजे पूर्वीचा कर्णाट'

१२ व्या शतकापर्यंत मराठी ही कन्नडच्या संगतीत सळत–वाढत राहिली. पैठणचे शातवाहन, मळखेडचे राष्ट्रकूट आणि कल्याणचे चालुक्य या राजवटीमध्ये मराठी कन्नडसोबतच विकसीत होत होती. देवगिरी यादवांच्या उत्तरार्धात मरठीला स्थैर्य येऊ लागले आणि प्रभावशाली मराठी राजकर्तेही निर्माण होऊ लागले. तेराव्या शतकापासून मराठीने पूर्णपणे स्वतंत्र संसार मांडला, असे शं. बा. जोशी यांचे मत वस्तुस्थितीला धरुनच आहे.

हा भाषिक संबंधाचा अभ्यास मराठीच्या उत्पत्तीवर आणि जन्मकाळावरही नवा प्रकाश टाकू शकतो. आज आपण मानतो त्यापेक्षाही मराठी प्राचीन असावी.

कन्नड–मराठी संबंधाच्या संदर्भात द. रा. बेंद्रे हे भक्कम व सुंदर पुलासारखे उभे आहेत. त्याविषयी दा. गो. देशपांडे म्हणतात, 'बेंद्र्यांच्या प्रतिभेचा फुलोरा जेव्हा बहरला तेव्हा त्याचा सुगंध कन्नड भाषेच्या मंदिरात दरवळला आणि जेव्हा या प्रतिभेस परिपक्व फळे लागली तेव्हा ज्ञानेशांच्या अमृतसिंचनाने पावन झालेल्या मराठीच्या भूमीवर ही फळे झडू लागली. मराठीच्या या सुपुत्राच्या प्रतिभेत उजळलेल्या जीवनदर्शाने सार आगळ्या तेजाने मराठीला लाभावे हा योग साहित्य संगमाचा असल्याने पूरक व प्रेरक आहे.'[११]

इतिहासाची पुनरावृत्ती होत असते, असे म्हणतात. दा. गो. देशपांडे यांनी जे विधान कन्नड महाकवी व मराठीची सुपूत्र द. रा. बेंद्रे यांच्याविषयी केले त्याचाच प्रत्यय अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष मा. उत्तम कांबळे यांच्याबाबतीतही आला.

उत्तम कांबळे हे कर्नाटकातील शिरगुप्पू या गावचे. म्हणजे ते मूळ कर्नाटकाचे आणि त्यांच्या कर्तृत्वाचा सुगंध दरवळला तो महाराष्ट्रात. जेव्हा त्यांनी ठाण्याच्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून ऐतिहासिक विजय संपादन केला तेव्हा प्रथम पेढे वाटून आनंद साजरा केला तो कन्नड माणसांनी. उत्तम कांबळे हे 'कन्नडिग' आहेत, कारण ते कर्नाटकाचे आहेत. असे प्रेमाग्रही मत कन्नड लोकांनी व्यक्त केले. अध्यक्ष म्हणून निवड झाल्यानंतर ते जेव्हा प्रथम बेळगावला आहे, तेव्हा विविध कन्नड संघटनांच्या वतीने त्यांचा प्रथम सत्कार करण्यात आला. त्यानंतर मराठी संघटनांनी केला.

आंतरिक प्रीती उफाळून आली की, भाषाप्रेमही कसे बहरते आणि या प्रेमाला हे भाषिक संबंध कसे दृढता प्रदान करतात, हेच अशा उदाहरणावरुन दिसून येते.

संदर्भ

१. तोरो अ. रा. – महाराष्ट्र कर्नाटक सांस्कृतिक अनुबंध, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. ऑगस्ट १९८०, पृ. १६७.
२. जोशी पं. महादेवशास्त्री – कर्नाटक, ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे, पृ. ११४.
३. जोशी शं. बा. – उनि वरुन उद्‌धृत पृ. ८९.
४. जोशी शं. बा. – उनि ८९ वरुन
५. जोशी शं. बा. – उनि ८९ वरुन
६. जोशी शं. बा. – उनि ९० वरुन
७. तोरो अ. रा. – उनि पृ. ७७ व ७८ वरुन उद्‌धृत
८. जोशी शं. बा. – उनि पृ. ९२, ९३ वरुन उद्‌धृत
९. नेसरकर मनीषा – कन्नड–मराठी सांस्कृतिक अनुबंधाच्या अनुषंगाने सीमाभागातील मराठी साहित्याचा अभ्यास (शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (पीचडी चा प्रबंध) पृ.१०७
१०. तोरो अ. रा. (संपा) उनि पृ.४६ व४७ वरुन
११. देशपांडे दा. गो. (संपा) – संवाद : पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९६५, पृ.१२.

रघुवीर सहाय की कविताओं में मूल्य चेतना

प्रा.अच्युत साधू शिंदे
अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, तहसील–बारामती, जिला– पुणे– 412306

स्वातंत्र्योत्तर आधुनिक कविता को नई मूल्य चेतना और विशिष्ट रचना विधान देने वाले आत्मसजग कवि रघुवीर सहाय ने अपनी काव्य–यात्रा प्रेम और प्रकृति की कोमलता के चित्रण से आरंभ की। प्रारंभिक दौर में उन्होंने प्रकृति सहज और जीवन चित्र नवीनता से प्रस्तुत किया है। उनकी इन कविताओं में शुरू में कहीं–कहीं रोमानी तत्व मौजूद है, लेकिन बाद में जैसे–जैसे जीवन के यथार्थ के निकट आए वैसे–वैसे काव्य विकास का स्तर बदलता गया जो आगे चलकर विस्तृत एवं अनेकरूपता ग्रहण करती है। रघुवीर सहाय ने सातवें दशक में नई कविता के रूढ़ हो चुके संवेदनागत ढाँचे को जिस प्रकार से तोड़ा उसमें उनकी एक बहुत बड़ी खूबी कविता को सीधे–सीधे समसामयिक सच्चाईयों से संपृक्त करना रही है। रघुवीर जी की परवर्ती कविता को यदि हम देखें तो उसमें संदर्भों की एक ऐसी तत्कालिकता है जिसमें समकालीन जगत् के असंख्य ब्योरे, अनेकानेक संदर्भ, सैकड़ों व्यक्तियों और घटनाओं और इन सबके बीच बनते रिश्तों के संदर्भ इस प्रकार सीधे–सीधे उपस्थित है जो इससे पहले कविता के लिए असंभव थे और यही उनकी विशिष्ट रचना–बोध और अभिव्यक्तिशैली काव्य में मूल्य–चेतना की प्रमुख पहचान है। सम–सामायिक ऐतिहासिक मूल्य–चेतना से अपने को संबद्ध करने वाले कवियों में रघुवीर सहाय की गणना की जाती है।

रघुवीर सहाय, रघुवीर सहाय की कविताएँ, मूल्य चेतना, रघुवीर सहाय की काव्य रचनाएँ

रघुवीर सहाय दूसरा तारसप्तक तथा बीसवीं सदी के उत्तरार्द्ध के एक महत्वपूर्ण कवि हैं। उनका जन्म 9 दिसंबर 1929 को लखनऊ में हुआ है। रघुवीर जी बहुमुखी प्रतिभा के धनी व्यक्ति थे। वे एक विशिष्ट संवेदनशील कवि, कुशल गद्यकार, गंभीर लेखक, कुशल अनुवादक, मूर्धन्य निबंधकार, कहानीकार, संपादक एवं जुझारू पत्रकार के रूप में हमारे समक्ष प्रस्तुत होते हैं। यद्यपि उन्होंने अपने जीवनयापन की शुरूआत पत्रकारिता से की और सामयिक विषयों पर लेखन में अधिक सक्रिय रहे परंतु उनकी ख्याति मूल्य चेतना के कवि रूप में ही रही है। उनके अब तक प्रकाशित काव्यसंग्रह हैं– सीढ़ियों पर धूप में, आत्महत्या के विरूद्ध, लोक भूल गए हैं, मेरा प्रतिनिधि, हँसो हँसो जल्दी हँसो, कुछ पत्ते कुछ चिट्ठियाँ और एक समय था आदि।

'मूल्य' शब्द से तात्पर्य किसी भौतिक वस्तु अथवा मानसिक अवस्था के उस गुण से है, जिसके द्वारा मनुष्य के किसी उद्देश्य अथवा लक्ष्य की पूर्ति होती है और 'चेतना' मन की एक स्थिति ही है, जिसके अंतर्गत बाहय जगत के प्रति संवेदनशीलता तीव्र अनुभूति का आवेग, चयन या निर्माण की शक्ति इन सबके प्रति चिंतन विद्यमान रहता है ये सब बातें मिलकर किसी भी व्यक्ति की पूर्ण चैतन्य अवस्था का निर्माण करती है। चेतना जागृत अवस्था में होती है और जागृति में चिंतन होता

है। चिंतन से विचार बनते हैं। विचारों से धारणा का जन्म होता है और धारणा से मूल्यों का निर्माण होता है। रामविलास शर्मा लिखते हैं, '''मूल्य शब्द की आदिम दृष्टि वर्तमान अर्थव्यापी के अनुसार अर्थशास्त्र में हुई। लेकिन कालांतर में मूल्य परिकल्पना युगानुकूल परिवर्तन के साथ–साथ इनका क्षेत्र विस्तृत एवं व्यापक होता गया क्योंकि आरंभ से ही मानव स्वभावतः प्रगतिशीलता की ओर उन्मुख होता रहा है। 'मूल्य परिवर्तन का क्रम कभी नहीं रूकता। कभी परिवर्तन की गति धीमी होती है और कभी क्षिप्र तथा मूल्य परिवर्तन अचेतन स्तर–पर होता है और कभी चेतन स्तर पर।''[1] जीवन मूल्य चेतना की अर्थवत्ता में काव्य में मूल्य–चेतना का संलग्न होता स्वाभाविक ही है क्योंकि माना जाता है। कि कवि अन्य गद्यकारों की अपेक्षा अधिक संवेदनशील प्राणी है, इसलिए मूल्यों की चेतना अन्य विधाओं की अपेक्षा कविता में शायद पहले आती है।

1946 से लेकर अपनी मृत्युपर्यंत अर्थात् 1990 तक रघुवीर सहाय लगातार लिखते रहे। लेकिन बदलते हुए समाज और मनुष्य से उन्होंने हमेशा की अपना संवाद बनाए रखा। यही कारण है कि लगभग 45 वर्षों तक सृजनरत रहने के बावजूद भी वे कभी पुराने नहीं पड़े, बल्कि समय बीतने के साथ–साथ उनकी रचनाओं की प्रासंगिकता भी बढ़ती ही गई है। रघुवीर जी उस पीढ़ी का प्रतिनिधित्व करते है जिन्होंने स्वाधीनता प्राप्ति के साथ अपने कविकर्म की शुरूआत की थी। वास्तव में स्वाधीन भारत के प्रथम दशक में रचित समूचे साहित्य का संबंध किसी न किसी रूप में 'स्वतंत्रता' से रहा है। तत्कालीन साहित्य में व्यक्त यथार्थ या स्वप्न, आस्था या मोहभंग, आशा या निराशा का संबंध अनिवार्यतः स्वतंत्रता से ही है। वस्तुतः रघुवीर सहाय ने अपनी कविताओं में स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद के भारत की उस जनतांत्रिक व्यवस्था के विद्रूप को उजागर किया है जिसमें हर नागरिक सिर्फ एक मतदाता बन कर रह गया है। उनकी कविता में प्रगतिशील मूल्य–चेतना का तत्व इतना प्रचुर है कि वे 'वाद' जैसी प्रवृत्ति को नकारते हुए एकदम मानवीय–सामाजिक बन जाते है।

रघुवीर सहाय के काव्य की प्रमुख मूल्य–चेतनापरक विशेषता यह है कि वह परंपरागत काव्य के तौर–तरीके से अलग हटकर अपनी एक नई पहचान रखते है। एक नूतन रूप धारण करके सामने आती है। वे निरलंकृत, सीधी–सादी, उद्वेग और उत्तेजना की छाया से दूर होकर चुभते कंटीले उध्दलनों को सारगर्भित रूप में उत्पन्न करती है। अतः रघुवीर जी की कविताएँ संक्षिपत होते हुए भी एक व्यापक परिवेश को प्रस्तुत करने में सफल और समर्थ है। इनकी कविताएँ मौन होकर भी अपनी व्यापक भाव भंगिमा की सतह पर खड़ी होकर दो टूक बातें करती है।

'आत्महत्या के विरूद्ध' काव्यसंग्रह की दूसरी कविता 'स्वाधीन व्यक्ति' शीर्षक की पंक्तियाँ रघुवीर जी के कवि जीवन का स्थायी भाव, उनके आत्मसंघर्ष और काव्य में मूल्य चेतना को प्रस्तुत करती है।

''कुछ भी लिखने से पहले हँसता और निराश होता हूँ मैं
कि जो मैं लिखूँगा वैसा नहीं दिखूँगा
दिखूँगा या तो रिरियाता हुआ
या गरजता हुआ किसी को पुचकारता

किसी को बरजता हुआ
अपने में अलग खिरजता हुआ कुछ अनाथ मूल्यों को
नहीं मैं दिखूँगा।''[2]

सहाय जी की कविताओं में मूल्य–चेतना का प्रखर स्वर है, मनुष्य की मनुष्यता और मुनष्य का अपनी मनुष्यता को अपने संपूर्ण रूप से हासिल कर सकने का अधिकार है।

'सीढ़ियों पर धूप में 'संग्रह में 'स्त्री' को केंद्र में रखकर रघुवीर सहाय ने विभिन्न कोणों से उसका विश्लेषण करनेवाली अनेक कविताएँ प्रस्तुत की है। मध्यवर्ग में नारी शोषण एवं उसकी जीवन कथा का वर्णन रघुवीर जी ने बखूबी किया है। 'पढ़िए गीता' शीर्षक कविता में मध्यवर्ग के नारी की दयनीय दशा का वर्णन किया गया है, जिसमें विवाह के बाद एक स्त्री का जीवन सिर्फ भोजन पकाने तक ही सीमित रह जाता है और वह स्त्री अपनी अभिलाषाओं को किस तरह दबाकर संपूर्ण जीवन को व्यतीत कर देती है,

''पढ़िए गीता
बनिए सीता
फिर इन सबमें लगा पलीता
किसी मूर्ख की हो परिणीता
निज घर बार बसाइए।
आँखें गीली
लकड़ी सीली, तबीयत ढीली
घर की सबसे बड़ी पतीली
भर कर भात पसाइए।''[3]

वस्तुतः रघुवीर सहाय की जीवन–तथ्यों के कारणों और प्रक्रिया की चिंता काव्य की चिंता है। कवि की चिंता है। कवि यही कहना चाहता हैं कि घुटन से अधिक मूल्यवान है गला घोंटने का कारण, दुःख का तटस्थ द्रष्ट होने से अधिक मूल्यवान है इतिहास का सत्य।

रघुवीर सहाय की कविताओं में मूल्य चेतना का प्रखर स्वर आम आदमी है, अभावग्रस्त, शोषित साधारण जन है। अपनी कविताओं में सामान्य जनता की उन यातनाओं और यंत्रणाओं को रेखांकित किया है जो इस भ्रष्ट लोकतंत्र की विसंगतियों का दुष्परिणाम हैं इन कविताओं में भीख का अन्न खाती दुधमुही बच्ची है, सड़क पर यातायात के नियमों का उल्लंघन करते हुए आदमी और कुत्तों को कुचलते कारों में बैठे हुए पूँजीपति है, सड़क पार करने के लिए घंटों प्रतीक्षा करनेवाला लँगडा है, पुलिस के डर से अपनी जुबान पर ताला लगाये मध्यवर्ग के लोग है, अभावग्रस्त किसान और मजदूर है, रिक्शा खींचने वाला नकली हँसी हँसते कायर है, नोंद मटकाते सांसद है, झूठे अश्वासन देते मंत्री है, सत्ता को सुरक्षित रखने के लिए तरह–तरह के पैंतरेबाजी अपनाने वाले राजनेता है। इस प्रकार आम आदमी के अभावग्रस्त जिंदगी के अनेक स्वर रघुवीर जी की कविताओं में सुनने को मिलते हैं। खुद रघुवीर सहाय मेरा कृतित्व में लिखते हैं,

''मैं अपनी सारी कविताओं को जोड़कर रख दूँ।
सबको मिलाकर एक बन जाएगा समाज?
नहीं नहीं एक घुमड़ता हुआ दर्द एक खालीपन बोझ भरा।''[4]

'हँसो हँसां जल्दी हँसो कवितासंग्रह का मुख्य स्वर राजनीति ही है, फिर भी इन कविताओं में कवि ने आम–आदमी का ही चित्र अंकित किया है। इस संग्रह कविताओं में मुख्य रूप से शोषकों द्वारा शोषित साधारण मनुष्य की त्रासदी, बेबसी, निरीहता, असहनशीलता, पीड़ा, उसकी विडंबना, उसकी दयनीय, स्थिति और उसका अभावग्रस्त जीवन का संपूर्ण चित अंकित हुआ है।

'पानी–पानी कविता में इसका चित्रण इस प्रकार हुआ है,

''जो पानी के मालिक हैं
भारत पर उनका कब्जा है
जहाँ न दें पानी वाँ सूखा
जहाँ दे वहाँ सब्जा है
अपना पानी
अपी बानी हिन्दुस्तानी
बच्चा बच्चा माँग रहा है।''[5]

वर्तमान समय में अखबारों की आकाशवाणी और टी.वी. की दुनिया आत्महीनता की कैसी शिकार है, यह कौन नहीं अनुभव करता। लेकिन इन सबको सहज मार्मिक अभिव्यक्ति की कविता कर पाना रघुवीर सहाय ही कर सकते है। 'टेलीविजन' शीर्षक कविता में कवि लिखते हैं,

''तब से मैंने समझ लिया है आकाशवाणी में बनठन
बैठे हैं जो खबरों वाले ये सब हैं जन के दुश्मन
उनको शक था दिखला देते अगर कहीं छत्तीस इंसान
साधारण जन अपने अपने लड़के को लेता पहचान
ऐसी दुर्भावना लिए हैं जन के प्रति जो टेलीविजन
नाम दूरदर्शन है उसका काम किंतु है दूर्दशन।''[6]

वर्तमान समय में सत्य, मानवता, धर्मनिरपेक्षता, सद्भावना और समानता जैसे मूल्य अपना अर्थ खोते जा रहे है क्योंकि इनका व्यापक स्तर पर किया गया राजनीति द्वारा अपने अर्थ में उपयोग कर रहे है। 'गुलामी' कविता में मनुष्य के कल्याण के लिए उसे भूखा रखने को कहते हैं ताकि उसके पास सोचने की शक्ति हीन रह जाए और फिर उससे कहा जाए कि उसका पहली आवश्यकता रोटी है–

''मनुष्य के कल्याण के लिए
पहले उसे इतना भूखा रखो कि वह और कुछ
सोन न पाए
फिर उसे कहो कि तुम्हारी पहली जरूरत रोटी है।''[7]

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि रघुवीर सहाय के कवि स्वभाव तथा उनके काव्य में मूल्य–चेतना को निर्माण करने वाले तत्वों को अगर देखा जाए तो जीवन की कटु सच्चाइयों का साक्षात्कार, जीवन के अनुभवों का चित्रण, व्यक्तियों की कमज़ोरियों की जानकारी, राजनीतिक चालों की समझदारी का यथार्थ चित्र प्रस्तुत हुआ है। इस प्रकार रघुवीर सहाय के काव्य में मूल्य–चेतना का अनुभव यथार्थ का निराधार या उससे पलायन नहीं बल्कि उसका वास्तववादी चित्रण है।

संदर्भ ग्रंथ

1. नई कविता और अस्तित्ववादी : रामविलास शर्मा, पृ.179
2. आत्महत्या के विरूद्ध : रघुवीर सहाय, रचनावली–1, पृ.116
3. सीढ़ियों पर धूप में : रघुवीर सहाय रचनावली–1, पृ.79
4. एक समय थो : रघुवीर सहाय रचनावली–1, पृ.327
5. हँसो हँसो जल्दी हँसो : रघुवीर सहाय रचनावली–1, पृ.158
6. वही : पृ.178
7. एक समय था : रघुवीर सहाय रचनावली–1, पृ.314

■■■

रामधारी सिंह 'दिनकर' के काव्य में मानवतावादी विधान

डॉ. ज्ञानेश्वर भीमराव महाजन
सहयोगी प्राध्यापक एवं हिंदी विभाग प्रमुख
स्वामी विवेकानंद वरिष्ठ महाविद्यालय, मंठा, जि. जालना

राष्ट्रकवि रामधारी सिंह 'दिनकर' राष्ट्रीय काव्यधारा के कवियों में से एक प्रमुख कवि हैं। उनका काव्य मानवीय संबंधों की प्रतिबद्धता और भाईचारे की कसौटी पर पूर्णतः खरा उतरता है। दिनकर जी कुरूक्षेत्र में कर्ण के माध्यम से व्यक्तिगत अवहेलना अर्थात् उपेक्षा प्रवृत्ति पर प्रखरता के साथ विरोध करते हैं। दिनकर जी स्पष्ट षब्दों में कहते हैं –

''षांति नहीं तब तक जब तक
सुख–भाग न सबका सम हो।
नहीं किसी को बहुत अधिक हो
नहीं किसी को बहुत कम हो।''[1]

श्रमिक वर्ग के प्रति दिनकर जी की भावना प्रायः मानवतावादी ही रही है। उन्होंने किसान और मेहनतकष समाज और समूह के प्रति विषेष सरोकार रखते हुए कहा है कि किसान और मजदूरों का षोषण आज भी हो रहा है। षासक और पूंजीपतियों को वह कहते है कि –

''आहें उठी दीन षकों की,
मजदूरों की तडप पुकारें।
अरी! गरीबों के लोहू पर,
खडी हुई तेरी दीवारें।''[2]

दिनकर जी ने महाभारत के पात्रों को नए ढंग से चित्रित किया। कुंती की ममता और कर्ण के हिस्से में लोक–लाज के कारण आया अनादर और विद्रोह का चित्रण क्रमषः इन्होंने इस प्रकार किया है। कुंती कहती है –

''अत एव हाय अपने दूध मुँह तनय से
भागना पडा मुझको समाज के भय से।''[3]

भारतीय समाज व्यवस्था में षुरू से ही उच्च व कुलीन अर्थात् अभिजात वर्ग ने हमेषा अपने कुकर्मों को ढकने का काम किया है। और निम्न वर्ग के रहन–सहन तथा बर्ताव का हीन रूप से प्रचार भी किया। निम्नवर्ग के लोगों को उच्च वर्ग के लोगों ने हमेषा प्रताडित ही किया। अतः 'राष्मिरथी' में कर्ण के प्रति मानवता का एहसास दिनकर जी ने दोहराया है। साथ–ही–साथ कर्ण के माध्यम से दीन–दलित वर्ग को न्याय दिलाने की पहल भी की है। रष्मिरथी में कर्ण स्पष्ट रूप से जाति–पाँति के प्रचलन का कड़ाई से विरोध भी करता है –

''मस्तक ऊँचा किये, जाति का नाम लिये चलते है।
मगर, असल में षोषण के बल से सुख में पलते हो।
मै क्या जानू जाति है ये मेरे भुजदण्ड।''[4]

आज भी समाज में .पाचार्य और द्रोणाचार्य जैसे आचार्यों के माध्यम से वर्णगत जाति–व्यवस्था का षोषण निरंतर रूप से चल रहा है। जिस तरह महाभारत में अर्जुन के प्रति गुरूओं की सद्भावना

थी। उस प्रकार कर्ण के प्रति प्रताडना ही थी। दिनकर की काव्य प्रतिभा प्रगतिवादी होते हुए वह आज भी प्रासंगिक है। कर्ण अपनी प्रतिभा और श्रेष्ठत्व की बखान करते हुए जाति पूछनेवालों को कठोरता से उत्तर भी देता है –

''पूछो मेरी जाति, षक्ति हो तो, मेरे भुजबल से,
रवि–समान दीपक ललाट से, और कवच–कुंडल से।
पढ़ो उसे जो झलक रहा है मुझमें तेज–प्रकाष,
मेरे रोम–रोम मे अंकित है मेरा इतिहास।''[5]

कर्ण महाभारत का ऐसा पात्र है कि अपने अस्तित्व के प्रति जुझारू रूपसे वह आगे बढ़ता है। वर्ण और वर्गभेद के खिलाफ संघर्षषील होने का तथा जनसामान्य के लिए नायकत्व करने का अपना मानस अभिव्यक्त करता है। वह कहता है –

''जग में जो भी निर्दलित प्रताडित जन है,
जो भी विहीन है, निन्दित है, निर्धन है,
यह कर्ण उन्हीं का सखा, बंधु, सहचर है,
विधि के विरूद्ध ही उसका रहा समर है।''[6]

दिनकर जी के काव्य में युगीन चेतना का प्रभाव आज भी है। अतः नवयुग की चेतना के स्वर, परिवर्तन की षक्ति उनके काव्य के पात्रों में व्याप्त है। युगानुरूप समाज बदलता है। इस आषा के साथ मानवीय षक्तिरूप की महत्ता इस प्रकार प्रस्तुत करते हैं–

बल के सम्मुख विनत भेड–सा
अम्बर सीस झुकाता है,
इससे बढ सौंदर्य दूसरा
तुमको कौन सुहाता है?
है सौंदर्य षक्ति का अनुचर,
जो है बली, वही सुंदर,
सुन्दरता निस्सार वस्तु है,
हो न साथ में षक्ति अगर।''[7]

इसी कारण दिनकर जी का मानना है कि अगर भारतीय समाज को सषक्त बनाना ही है, तो जातिगत व्यवस्था और अंधविष्वास को समाप्त करते हुए। नव–चेतना के आधार पर नव–निर्माण करना होगा। केवल जाति, कुल–गोत्र पर आधारित समाज सभी को न्याय दे नहीं पाया। और आज भी वह व्यवस्था जन–सामान्य को न्याय नहीं दे पा रही है। अतः इस जातिगत समाज व्यवस्था के विरोध में कवि कहते हैं कि यहाँ सभी को लोकतांत्रिक तत्वों का अवसर प्रदान किया जाए और साम्यवाद का अनुपालन किया जाए। इसलिए कवि कहते हैं –

''साम्य की बह रष्मि स्निग्ध, उदार
कब खिलेगी, कब खिलेगी विष्व में भगवान।
कब सुकोमल ज्योति से अभिसिक्त,
हो सरस होंगे जली सुखी रसा के प्राण।''[8]

जाति विहीन समाज व्यवस्था का आग्रह दिनकर जी के काव्य में समानाधिकार के साथ अभिव्यक्त हुआ है। जोकि सभी प्रकार की विसंगतियों, और दुराग्रहों को त्यागकर एक नव–समाज की स्थापना की ओर चलने की षक्ति उनका काव्य हमें प्रदान करता है। रामदरष मिश्र कहते हैं। ''दिनकर की सबसे बडी विषेषता है – अपने देष और युग–सत्य के प्रति जागरूकता। कवि देष और काल के सत्य को अनुभूति और चिंतन दोनों स्तर पर ग्रहण करने में समर्थ हुआ है। कवि ने राष्ट्र को उस की तात्कालिक घटनाओं, यातनाओं, विषमताओं, समताओं आदि के रूप में नहीं, उसकी संष्लिष्ट सांस्कृतिक परम्परा के रूप में पहचाना है और उसके प्राचीन मूल्यों का नये जीवन संदर्भो के परिप्रेक्ष्य में आकलन कर एक ओर उन्हें जीवंतता प्रदान की है, दूसरी ओर वर्तमान की समस्याओं और आकांक्षाओं को महत्व देते हुए उन्हें अपने प्राचीन किंतु जीवंत मूल्यों से जोड़ना चाहा है। दिनकर ने राष्ट्रीयता की सार्वभौम मानवता के रूप में विकसित होने का स्वप्न देखा यह विकास तभी संभव है जब बुद्धि के ऊपर संवेदनषील हृदय का षासन हो।''[9] इस कथन से यह स्पष्ट है कि हमारे देष की सार्वभौम सत्ता यह साम्यवाद और प्रगतिषील विचारों की हो। अतः दिनकर कहते है कि हमारे देष में आज भी मानवता, षांति और नवविचारों की क्रांति की आवष्यकता है। उनकी ये काव्य पंक्तियाँ काफी समीचीन हैं –

''गांधी, बुध्द, अषोक नाम हैं बडे दिव्य स्वप्नों के।
भारत स्वयं मनुष्य जाति की बहुत बडी कविता है।
गांधी, बुध्द, अषोक अब विचारों से नहीं बचेंगे।
उठा खड्ग यह और किसी पर नहीं
स्वयं गांधी, गंगा, गौतम पर ही संकट है।''[10]

अतः हमारे महापुरूषों के विचारों का अवलंबन आज भी जरूरी है। इस प्रकार दिनकर जी की कविता में मानवतावादी विधान और राष्ट्रवाद के प्रति नव–चेतना से युक्त क्रांति का स्वर भी सर्वत्र व्याप्त है।

संदर्भसूची :–

1) कुरूक्षेत्र, पृ. 23
2) संचयिता, पृ. 28
3) रष्मिरथी, पृ. 71
4) वही, पृ. 03
5) वही, पृ. 04
6) वही, पृ. 88
7) धूपछांव, पृ. 06
8) कुरूक्षेत्र, पृ. 18
9) हिंदी साहित्य का इतिहास, डॉ.नगेंद्र, पृ. 621
10) परषुराम की प्रतीक्षा, पृ.60

■■■

पत्र-पत्रिकाओं का लघुकथा के विकास में योगदान

प्रा.डॉ.कल्पना राजेंद्र पाटील
सहयोगी प्राध्यापक
प्रताप महाविद्यालय, अमलनेर, जि.जलगांव (महाराष्ट्र)

मनुष्य हमेशा से ही ज्ञान पिपासु रहा है और इस ज्ञान की प्राप्ति हेतु पुस्तकों के साथ ही साथ समाचार पत्र एवं पत्रिकाओं ने महत्वपूर्ण भूमिका अदा की है | हिंदी साहित्य को समृद्ध करने में इन समाचार पत्रों के साथ ही पत्रिकाओं का बहुत बड़ा योगदान रहा है | हिंदी साहित्य के महान विभूतियों के साहित्य का दर्शन इन पत्रिकाओं के माध्यम से सर्वप्रथम सामान्य लोगों को हुआ और यही पत्रिकाएं उन्हें साहित्यकार का स्थान दिलाने मेंसक्षम रही है |

पत्रिकाओं के इतिहास को देखने से पता चलता है कि 1970 के पहले सारिका, धर्मयुग, दिनमान, हिंदुस्तान जैसी पत्रिकाएं निकल रही थी इन्हीं पत्रिकाओं ने अनेक लेखकों को कहानी विधा में लिखने के लिए प्रेरित किया कमलेश्वर जी के संपादन काल मेंउन्होंने लेखकों की एक बड़ी संख्या को प्रोत्साहित किया, किंतु 80 के बाद 'सारिका'पत्रिका ने दम तोड़ दिया इस पत्रिका के संपादक कमलेश्वर जी रहे इतना ही नहींधर्मयुग यह पत्रिका 1995 बंद हो गई इससे हिंदी साहित्य को क्षति हुई, लेकिन यहां मैं उन्हीं पत्रिकाओं का जिक्र करने वाली हूं जिन पत्रिकाओं ने लघुकथा के विकास में योगदान दिया है | जिन पत्रिकाओं ने लघुकथाकारों की लघुकथाओं को प्रकाशितकर साहित्य में उनका स्थान निश्चित किया है और ऐसी अनेक पत्रिकाएं लघुकथाकारों को प्रोत्साहन देती हुई दिखाई देती है वह इसप्रकार है-

'साहित्य अमृत' यह मासिक पत्रिका है | इसके संस्थापक संपादक स्व.पंडित विद्यानिवास मिश्र जी रहे हैं | पिछले 15 वर्षों से यह नियमित रूप से पाठकों को श्रेष्ठ एवं सृजनात्मक साहित्य उपलब्ध करा रही है | जनवरी 2017 में इस पत्रिका का लघुकथा विशेषांक प्रकाशित किया गया | अंक 6,वर्ष 22 यह पत्रिका नई दिल्ली से प्रकाशित होती है इसविशेषांक अंक के संपादक श्याम सुंदर है | जबकि इस पत्रिका के संपादक त्रिलोकी नाथ चतुर्वेदी जी है |लघुकथा विशेषांक में समकालीन कथाकारों के अंतर्गत उनकी कथाओं को भी प्रकाशित किया है जिनमें 'फकीरा'1 (रामदरश मिश्र), नई पौध (सूर्यकांत नागर),'घर'2 (श्याम सुंदर अग्रवाल), विदाई (सुरेश उनियाल),'अकेलापन'(अशोक जैन),'चमक'3(कमल चोपड़ा),'पॉकेटमार', 'गरजते पेड़'4(रामकुमार घोटड) आदि की लघुकथाएं समाविष्ट है, इसी के साथ अन्य विदेशी लघुकथाकारों की लघुकथाएं एवं जो नव लेखक इस विधा में उभकर सामने आ रहे, उनकी भी लघुकथाएं

अधिक संख्या में समाविष्ट है | 'वर्ष 20, अंक 9, अप्रैल 2015 के 'साहित्य अमृत' अंक में 'मात्रा का खेल'5(रूद्रदत्त चतुर्वेदी),'साम्यवादी'(सौरभ) की लघुकथाएं प्रकाशित हुई है |

वर्ष 21, अंक 12, जुलाई 2016 के अंक में एक ही लघुकथा को प्रकाशित किया गया है,'चपाती की संवेदना'6 सत्य शुचि | वर्ष 21, अंक 9, अप्रैल 2016 में विनोद शंकर गुप्त की तीन लघुकथाएं-'दोषी कौन''सार्थक बनो''चप्पल की कील'7 आदि | इस प्रकार लघुकथा के विकास में 'साहित्य अमृत' पत्रिका का अत्यंत महत्वपूर्ण योगदन रहा है | भारत सरकार के सभी मंत्रालयों, विभागों, बैंकों, सार्वजनिक उपक्रमों, स्कूल, कॉलेजों में यह बड़ी संख्या में भेजी जा रही है | केंद्रीय हिंदी निदेशालय भारत सरकार, उत्तर प्रदेश भाषा संस्थान, विदेश मंत्रालय आदि द्वारा इसकी प्रतियां देश विदेशों में वितरित की जाती है |

हिंदी साहित्य में उपन्यास सम्राट के नाम से जाने जाने वाले मुंशी प्रेमचंद जी ने 'हंस' पत्रिका को प्रकाशित किया था | इस पत्रिका के संपादक मंडल में स्वयं महात्मा गांधी जी रह चुके हैं। प्रेमचंद के देहांत के बाद पत्रिका का कार्यभार उनके पुत्र अमृतराय ने संभाल लिया था, लेकिन अनेक वर्षों तक हंस का प्रकाशन बंद रहा, फिर अंत में साहित्यकार राजेंद्र यादव ने प्रेमचंद के जन्मदिनपर31 जुलाई 1986 को अक्षर प्रकाशन के तले इस पत्रिका को पुनः शुरू किया | राजेंद्र यादवके उपरांत हंस के संपादक संजय सहाय है |'हंस' पत्रिका के फरवरी 2012 के अंक में'जो थे कभी'8(जवाहर चौधरी),'दुख बराबर'9(कमल चोपडा), 'पतझड़'(योगेंद्र दवे), 'अनुभव' (आरती झा)आदि लघुकथाओं का समावेश किया गया है |इसी प्रकार जुलाई 2011 के अंक में 'भुक्खड़'10(राकेश भ्रमर),'हर बार की तरह'(राजूषा उपाध्याय),'बकरिया'(मोहम्मद साजिद खान) की लघुकथा का भी समावेश किया गया है |हिंदीमें हंस पत्रिका जन चेतना का प्रगतिशील तथा मासिक के रूप में प्रसिद्ध है आज भी यह पत्रिका अपने स्तर को बनाए रखने में सक्षम है और इस पत्रिका ने भी लघुकथाओं को स्थान देकर लघुकथाकारों को प्रोत्साहन देने का कार्य निरंतर कर रही है।

'साहित्य यात्रा' यह त्रैमासिक पत्रिका है। वर्ष5,अंक 20,अक्टूबर -दिसंबर 2019 के संपादक प्रो. कलानाथ मिश्र रहे हैं। यह पत्रिका पटना से प्रकाशित होती है 2019 के इस अंक में लघुकथा के समीक्षा पक्ष पर विचार विमर्श इसमें बताया गया है साथ ही लघु कथाएं भी प्रकाशित हुई है जैसे-'हे प्रभु'11(डॉ.रामदरश मिश्र), डोमिन काकी, आतंक, 'बयान'12 (चित्रा मुद्गल),गुड चाउर(उषा किरण खान), बत्ती गुल, आखिरी कलाम, काली रेत (बलराम अग्रवाल),जीवित मृत (महेश दर्पण), 'गाली'13 (रामरतन यादव), टूटता परिवार:बिखरता मन (नृपेंद्रनाथ गुप्त),बड़ा रावण (डॉ. लता अग्रवाल), रक्षक, राह (प्रो. कलानाथ मिश्र), आसूं (निरुपमा राय) आदि लघुकथाएं इस पत्रिका के माध्यम से प्रकाशित हुई है।

'लघुकथा कलश' इस पत्रिका का जुलाई दिसंबर 2019 का अंक जो कि चौथा अंक है, लघुकथा से संबंधित है जिसमें करीबन 126 लघुकथाकारों की लघुकथा के संदर्भ में व्यक्त विचारों का अर्थात रचना प्रक्रिया को इसमें स्थान दिया गया है | इससे पता चलता है की लघुकथा का क्षेत्र काफी व्यापक हो गया है, साथ ही साथ लघुकथाकारों का परिचय भी इसके माध्यम से प्राप्त होता है, यह अर्धवार्षिकी पत्रिका है | पटियाला से प्रकाशित इस पत्रिका के संपादक योगराज प्रभाकर हैं |

'वागर्थ' भारतीय भाषा परिषद की मासिक पत्रिका है, इसके संपादक शंभूनाथ है | यह पत्रिका कोलकाता से प्रकाशित होती है | पत्रिका के जनवरी-फरवरी 2021 के अंक में (रावेर पुष्प) की 'खुशकिस्मत','मैचिंग मास्क' लघुकथाएं प्रकाशित हुई है | इसी प्रकार अगस्त 2021 अंक 309 में (रीता कौशल) की 'वरमाला' यह लघुकथा प्रकाशित है, मार्च 2020 के अंक में 'सर्वोपरि'14 (मीरा जैन) और 'गिद्ध'(अशोक अंजुमा) लघुकथा का समावेश है | लघुकथा के विकास में यह पत्रिका अपनी भूमिक अदा कर रही है |

'विश्वगाथा' त्रैमासिक पत्रिका है। इस पत्रिका के संपादक पंकज त्रिवेदी जी है। यह पत्रिका सुरेंद्रनगर, गुजरात से प्रकाशित होती है। सितंबर - नवंबर 2013 के अंक में 'रीति रिवाज' (त्रिलोक सिंह ठाकुरेला), 'नई सोच' (अर्चना ठाकुर), 'तमाचा'15(रामयतन यादव), 'जड़ की समझ' (मनोज आजीज)' अनाथ' (संजय गिरी) की लघुकथा संकलित है। इसी प्रकार मार्च - मई 2014 के अंक में भी लघुकथाओं का समावेश किया गया है। 'रोशन', 'फागुन' (सिनीवाली शर्मा) की लघुकथाएं हैं। अक्टूबर - दिसंबर 2018 के अंक में 'जगमग आ उठे खुशियों के दीप' (देवेंद्र सोनी) और 'किस्मत', जूते' (अनुपमा सरकार) की लघुकथाएं संकलित है। जनवरी फरवरी-मार्च 2020, वर्ष 7, अंक 1में सुरेश सौरभ, नीरज त्यागी, जितेंद्र शिवहरे, इंदिरा किसलय की लघुकथाएं प्रकाशित हुईहै | लघुकथा के विकास मेंपत्रिका का महत्वपूर्ण स्थान है।

'मरु नवकिरण'इस पत्रिका ने अप्रैल मई-जून 2019 का अंक लघुकथा विशेषांक के रूप में निकाला | इसके संपादक डॉ अजय जोशी रहे, साथ ही अतिथि संपादक डॉ घनश्याम नाथ कच्छावा और समीक्षक डॉ .चंद्रेश कुमार छतलानी थे। इस पत्रिका में 57 लघुकथाओं का चयन कर प्रकाशित किया गया |4 लेख अत्यंत महत्वपूर्ण रहे हैं। डॉ रामकुमार घोटड द्वारा लिखित- हिंदी कथा का ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य। दूसरा डॉ. शरण नारायण खरे का है, तो तीसरा लेख बीकानेर के अशफाक कादरी का है जिसका शीर्षक है - वर्तमान लघु कथा के आलोक में कुछ बिखरे मोती चौथा लेख डॉ. लता अग्रवालका लेख - लघुकथा में नारी पात्रों के सकारात्मक तेवर शीर्षक से लिखा है। इस प्रकार पत्रिका का यह लघुकथा विशेषांक निश्चित रूप से लघुकथा के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका अदा करता है।

'कथा सागर' पत्रिका के संपादक असलम तस्नीम हैं। यह पत्रिका पटना (बिहार) से निकलती है। जनवरी - मार्च अंक 10 में मीरा सिंह मीर, नीर शबनम, दिवाकर वर्मा, प्रताप सिंह सोढ़ी, शैली बलजीत व सुरेश वर्मा की लघुकथाएं ध्यान आकर्षित करती हैं।

'कथा बिंब' कथा प्रधान त्रैमासिक पत्रिका है। अंक 108 अक्टूबर-दिसंबर 2009, इसमें लघुकथाएं प्रकाशित हुई है। 'अजहर'(आनंद बिल्थरे), 'महिला उत्थान'- (अनंत भटनागर), 'मनुहार'(राधेश्याम पाठक), 'गीत का अंजन'–(आनंद बिल्थरे), 'साधना'(राजेंद्र वर्मा)। इस पत्रिका के प्रधान संपादक डॉ माधव सक्सेना 'अरविंद' रहे हैं और संपादिका मंजूश्री हैं। इस तरह यह पत्रिका लघुकथा के क्षेत्र में अपनीप्रमुख भूमिका निभा रही है।

'सृजन सरिता' यह त्रैमासिक पत्रिका है । इसका संयुक्त अंक जनवरी - मार्च - जुलाई 2019 को संपादित हुआ। इसके संपादक - डॉ विजय कुमार पूरी है | तहसील पालमपुर जिला

कांगड़ा (हिमाचल प्रदेश) से यह पत्रिका प्रकाशित होती है | इस पत्रिका के लघुकथा खंड में सचिन वर्मा, विरेंद्र वीर मेहता, पूजा मिश्रा मस्तानी, शैली बलजीत, विनोद धरबयाल 'राही' हरप्रसाद पुष्पक, राजेश मेहरा, सुरेंद्र मिन्हासा की लघुकथाएं प्रकाशित हुई है।

'उदंती' मासिक पत्रिका है इसके दिसंबर 2020 के अंक में दो लघुकथाएं प्रकाशित हुई है 'प्रहरी','मतदार से पहले'16 इसके लेखक है श्यामसुंदर अग्रवाल इसी प्रकार 'अंतिम एहसास'(पूनम सिंह) की लघुकथा भी प्रकाशित हुई है उदंती पत्रिका के संपादक डॉ रत्ना शर्मा है | फरवरी 2020 के अंक में 'भाई-भाई'(खलील जिब्रान) की लघुकथा 'अनुवाद'(सुकेश साहनी) की लघुकथा प्रकाशित हुई है | इस प्रकार पत्रिका लघुकथा के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रही है |

'प्राची' पत्रिका ने दिसंबर 2017 में लघुकथा विशेषांक निकाला, जिसके अतिथि संपादक डॉ कुंवर प्रेमिल तथा संपादक राकेश भ्रमर रहे हैं | इस विशेषांक में लघुकथा को पत्रिकाओं में छपवाने के संदर्भ में अत्यंत महत्वपूर्ण विचार सभी लघुकथाकारों ने अपनेअध्ययन के माध्यम सेप्रस्तुत किए हैं, जो रचनाकार एवं रचना की दृष्टि से महत्वपूर्ण है ; इतना तो निश्चित है कियह पत्रिका भी लघुकथा के विकास में अपना कार्य सुचारू रूप से कर रही है | इस पत्रिका के मई 2015 के अंक में लघुकथाएं प्रकाशित हुई है 'दो मिनट'17(आनंद कुमार तिवारी) की लघुकथा 'रिश्ते'(प्रभात दुबे), इसी प्रकार फरवरी 2015 के अंक में भी लघुकथाएं सम्मिलित है |'बेटी' देवेंद्र कुमार मिश्रा,'समाजसेवी' डॉ.कुंवरप्रेमिल,'एक सपने का अंत' उज्जवला केलकर की लघुकथाहै |

'हिंदी चेतना' हिंदी प्रचारिणी सभा कैनाडा की त्रैमासिक पत्रिका है। इसमें भी लघुकथाओं के विकास में सहायता मिली है। जनवरी-मार्च 2013 ,वर्ष - 15, अंक - 57 में प्रकाशित लघु कथाएं 'अपनी अपनी व्यवस्था' (अंकुश्री), 'बड़ा आदमी' (ज्ञानदेव मुकेश), 'सुंदर हाथ' (हरदीप कौर संधू)।

'परिंदे' पत्रिका का लघुकथा केंद्रित अंक फरवरी-मार्च 2019 में निकाला गया जिस के अतिथि संपादक कृष्ण मनु और संपादक डॉक्टर शिवदान सिंह भदोरिया रहे हैं यह दिल्ली से प्रकाशित होती है यह भी लघुकथा के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रही है इसमें समीक्षात्मक लेख भी लघुकथा के संदर्भ में लिखें हुए मिलते हैं 'परिंदे' पत्रिका का फरवरी-मार्च 2016 का अंक इसके संपादक कुसुमलता सिंह है तथा इस पत्रिका में 'चवन्नी'(विजय कुमार सिन्हा) की लघुकथा का समावेश किया गया है परिंदे पत्रिका का संयुक्त अंक सितंबर 2017 का अंक इसमें भी मनोज चौहान और रमेश आचार्य की लघुकथाएं समाविष्ट की गई है | दिसंबर 2013 के अंक में 'विश्वास'18(संजीव कुमार),'ईमानदार आदमी'(कुंवर प्रेमिल) की लघुकथाका समावेश है |

'कथादेश' यह एक मासिक पत्रिका है, जो दिल्ली से प्रकाशित होती है | इसके संपादक हरिनारायण है | दिसंबर 2020 के अंक में 'सवाल'19(नीरज नीर) की लघुकथा

प्रकाशित हुई है | दिसंबर 2019 के अंक में 'आकर्षण'(प्रल्हाद श्रीमाली) की लघुकथा का समावेश है इस पत्रिका के माध्यम से नियमित रूप से लघुकथा का प्रकाशन जारी है |

'वीणा' मासिक पत्रिका है, जो इंदौर से प्रकाशित होती है | इसके संपादक राकेश शर्मा है | यह पत्रिका 1927 से निरंतर प्रकाशित हो रही है | वीणा पत्रिका के अगस्त 2018 के अंक में 'बेटी'20(इंद्रा रानी),'खलनायक'(रामेश्वर कांबोज 'हिमांशु')'चिड़िया उड़'(डॉ.संध्या तिवारी) की लघुकथाएं संकलित है।अक्टूबर 2019 के अंक में 'छोटी मुस्कान'(राम मूरत 'राही') की लघुकथा। जनवरी 2020 के अंक में 'प्रलय के ज्वार में'(डॉ.उमेश महादोषी) की लघुकथा समाविष्ट है |

'साहित्य वैभव' का प्रकाशन त्रैमासिक तौर पर हुआ है | जुलाई-सितंबर 2021 को फतुहा (पटना) से प्रकाशित इस पत्रिका का प्रवेशांक हिंदी के प्रतिष्ठित लघुकथा लेखक रामयतन यादव पर केंद्रित है | इस अंक का संपादन दीपिका भारती ने किया है | रामयतन यादव पर केंद्रित साहित्य वैभव का अंक प्रत्येक दृष्टि से काफी महत्वपूर्ण है इस अंक में रामयतन यादव की अन्य विधाओं में रचित रचनाओं के अलावा उनकी 16 लघुकथाएं अभी है जो काफी प्रभावकारी है तथा लघुकथा में मील के पत्थर की तरह है | 'साहित्य वैभव' में रामयतन यादव की जिन लघुकथाओं को शामिल किया गया है, उनमें 'चिंता'21, चोरी, जिंदगी के लिए मौत, बाबूजी घर चलिए, अतिथि कक्ष, बाजारवाद, पिता की आत्मा आदि रचनाएं गहराई तक छूती हैं | रामयतन यादव हिंदी कथा आंदोलन को विस्तार देने वाले रचनाकारों में अग्रणी रहे हैं | इन्होंने हिंदी की जनवादी लघुकथाएं, हिंदी के चर्चित लघुकथाएं, गुजरते लम्हों का दर्द, बदनाम लघुकथाएं आदि कई महत्वपूर्ण संकलनों का संपादन किया है| इन्होंने सृजन और समीक्षा दोनों ही स्तरों पर लघुकथा को समृद्ध किया है इस दृष्टि से रामयतन यादव जी का योगदान लघुकथा के विकास में निश्चित रूप से महत्वपूर्ण रहा है |

'हिंदी चेतना' हिंदी प्रचारिणी सभा कैनाडा की त्रैमासिक पत्रिका है। इसमें भी लघुकथाओं के विकास में सहायता मिली है। जनवरी-मार्च 2013,वर्ष15, अंक57 में प्रकाशित लघु कथाएं 'अपनी अपनी व्यवस्था' (अंकुश्री), 'बड़ा आदमी' (ज्ञानदेव मुकेश), 'सुंदर हाथ' (हरदीप कौर संधू)।

जनकृति' पत्रिका एक विमर्श केंद्रितमासिक अंतरराष्ट्रीय ई पत्रिका है और इसके संपादक कुमार गौरव मिश्रा है।इस पत्रिका के अभी तक करीबन 11 अंक प्रकाशित हो चुके हैं और अनेक देशों में यह पढ़े जा रहे हैं इस पत्रिका में भी लघुकथाओ को स्थान दिया गया है।

इस प्रकार अंत में कहा जा सकता है कि 21वीं सदी में लघुकथाएं काफी तेजी से लिखी जा रही है और अनेक लघुकथाकार उभर कर सामने आ रहे हैं | इस दृष्टि से अनेक पत्र-पत्रिकाओं का योगदान महत्वपूर्ण रहा है, जिनका परिचय मैंने ऊपर दिया है | इन पत्रिकाओं के माध्यम से अनेक लघुकथाकारों का परिचय प्राप्त होता है, उसी के साथ-साथ उनकी लघुकथाएं एवं उन लघुकथाओं में व्यक्त विचारों से भी हम अवगत होते हैं | निश्चित

रूप से यह लघुकथाएं आने वाले समय में पाठकों को सहायता पहुंचाएगी जो इस दिशा में कार्यरत है |

संदर्भ :

1. फकीरा: रामदरश मिश्र, साहित्य अमृत मासिक पत्रिका, अंक 6, वर्ष 22, जनवरी 2017,पृष्ठ 29
2. घर:श्याम सुंदर अग्रवाल, साहित्य अमृत मासिक पत्रिका, अंक 6, वर्ष 22,जनवरी 2017,पृष्ठ 43
3. चमक: कमल चोपड़ा, साहित्य अमृत मासिक पत्रिका, अंक 6, वर्ष 22, जनवरी 2017, पृष्ठ 48
4. गरजते पेड़: रामकुमार घोटड, साहित्य अमृत मासिक पत्रिका, अंक 6, वर्ष 22, जनवरी 2017,पृष्ठ 77
5. मात्रा का खेल: रूद्र दत्त चतुर्वेदी, साहित्य अमृत मासिक पत्रिका, वर्ष 20, अंक 9, अप्रैल 2015, पृष्ठ 13
6. चपाती की संवेदना: सत्य शुचि, साहित्य अमृत मासिक पत्रिका, वर्ष 21, अंक 12, जुलाई 2016,पृष्ठ65
7. चप्पल की कील: विनोद शंकर गुप्त, साहित्य अमृत मासिक पत्रिका, वर्ष21, अंक9,अप्रैल 2016,पृष्ठ64
8. जो थे कभी:जवाहर चौधरी, हंस मासिक पत्रिका, वर्ष 26,अंक 7,फरवरी 2012, पृष्ठ 13
9. दुख बराबर: कमल चोपड़ा, हंस मासिक पत्रिका, वर्ष 26,अंक 7,फरवरी 2012,पृष्ठ 84
10. भुक्खड़: राकेश भ्रमर, हंस मासिक पत्रिका, वर्ष25,अंक 12,जुलाई 2011,पृष्ठ 38
11. हे प्रभु: डॉ.रामदरश मिश्र, साहित्य यात्रा त्रैमासिक पत्रिका, वर्ष 5 अंक 20 अक्टूबर-दिसंबर 2019,पृष्ठ 86
12. बयान: चित्र मुद्गल, साहित्य यात्रा त्रैमासिक पत्रिका वर्ष 5,अंक 20,अक्टूबर -दिसंबर 2019,पृष्ठ 91
13. गाली: रामयतन यादव ,साहित्य यात्रा त्रैमासिक पत्रिका, वर्ष 5, अंक 20, अक्टूबर दिसंबर 2019, पृष्ठ 103
14. सर्वोपरि:मीरा जैन, वागर्थ मासिक पत्रिका, मार्च 2020,,पृष्ठ 32
15.तमाचा: रामयतन यादव,विश्वगाथा त्रैमासिक पत्रिका, वर्ष 1, अंक 2, सितंबर नवंबर 2013, पृष्ठ 27
16. मतदार से पहले: श्याम सुंदर अग्रवाल, उदंती मासिक पत्रिका, दिसंबर 2020, पृष्ठ 25.
17. दो मिनट: आनंद कुमार तिवारी, प्राची मासिक पत्रिका, मई 2015,पृष्ठ 55
18 विश्वास: संजीव कुमार, परिंदे मासिक पत्रिका, वर्ष 4,अंक 7,दिसंबर 2013,पृष्ठ 43
19 सवाल: नीरज नीर, कथादेश मासिक पत्रिका, वर्ष 38,अंक 5,दिसंबर 2020,पृष्ठ 60
20 बेटी: इंद्रा रानी, वीणा मासिक पत्रिका, वर्ष 91,अंक 8,अगस्त 2018,पृष्ठ 62
21.चिंता: रामरतन यादव, साहित्य वैभव त्रैमासिक पत्रिका, वर्ष 1, अंक 1, जुलाई-सितम्बर 2021,पृष्ठ 23

ई-मेलdr.krpatilh@rediffmail.com मोबाईल नं.8668292463

■■■

स्वातंत्र्य संग्राम मे विरांगनाओं का योगदान : उत्तर प्रदेश के संदर्भ में

प्रा.डॉ. यशवंते शोभा जगन्नाथराव

असो. प्रो.राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना.

महिलाओं का स्वातंत्र्य संग्राम मे जिक्र किए बिना स्वातंत्र्य संग्राम का इतिहास पूरा नही हों सकता । विषय की व्यापकता को ध्यान में रखकर एक विशेष बिंदू केवल उत्तर प्रदेश के संदर्भ्ज को लेकर आलेख को प्रस्तुत करने का विनित प्रयास किया है ।

माता पार्वती देवी :

सन १८९९ में उन्हे कन्या महाविद्यालय जालन्धर भेज दिया गया । यहॉ उन्होने तेरह वर्ष की आयु में स्वर्ण पदक प्राप्त कर मिडिल की परीक्षा उत्तीर्ण की । राजनैतिक क्षेत्र मे वे दो ही साल काम कर पायी थीं कि मेरठ में असहयोग के सम्बन्ध में उत्तेजक भाषण देने के कारण २० नवम्बर को गिरप्तार कर ली गयीं । मेरठ के मजिस्ट्रेट की अदालत में उनका मामला पेश हुआ । ४ दिसम्बर १९२२ को मजिस्ट्रेट ने १२४ 'अ' और १५३ 'अ' धाराओं के अंतर्गत श्रीमती पार्वती देवी को दो वर्ष का कठोर कारावास का दण्ड दिया ।

१३ अक्टूबर १९२८ को मेरठ में महिलाओं का राजनैतिक सम्मेलन हुआ जिसमें कि विभिन्न प्रान्तों की १५० महिला प्रतिनिधियों ने भाग लिया । इस सम्मेलन में समाज सुधार उपयोगी अनेक प्रस्ताव पारित हुए और देश के राजनैतिक आन्दोलन में भाग लेने के लिए महिलाओं को उत्साहित किया गया । सविनय अवज्ञा आन्दोलन के दौर में उन्होंने आन्दोलन का नेतृत्व संभाला । वे आजीवन राष्ट्र हित और समाज सुधार के कार्यो में संलग्न रही । सविनय अवज्ञा आन्दोलन के दुसरे दौर में भी महिलाएँ सभाएँ करने और जुलूस निकालने में पीछे नही रही ।

श्रीमती स्वरुप राणी नेहरु :

श्रीमती स्वरुप रानी नेहरु के प्रारम्भिक जीवन की जानकारी हमे श्रीमती विजया लक्ष्मी पंडित व्दारा लिखित आत्मकथा 'स्कोप ऑफ हैप्पीनेस' से मिलती है । उन्होने लिखा है - 'मेरी माँ पंजाब में स्थापित रुढिवादी कश्मीरी पंरिवार से आयी थी । १४ वर्ष की आयु में उनका विवाह पंडित मोती लाल नेहरु के साथ हुआ ।'

श्रीमती स्वरुप रानी नेहरु असहयोग आन्दोलन के समय से ही सक्रिय थी पर सविनय अवज्ञा आन्दोलन में उनकी निर्भीकता तत्परता और वीरता का परिचय देश को मिला । ६ एप्रिल से १३ अप्रैल तक देश भर में राष्ट्रीय सप्ताह मनाया गया । गिरप्तारियों और लाठी चार्ज की धूक मची हुई थी । ८ अप्रैल १९३२ को श्रीमती स्वरुप रानी नेहरु के नेतृत्व में निकाले गये जुलूस को लाठी-चार्ज व्दारा तितर बितर कर दिया गया।

माता जी का जीवन और मृत्यु दोनों ही आदर्श रहे । वह एक आदर्श नारी, आदर्श पत्नी और आदर्श माता थी । दु:ख की बात नहीं हमारी महिलाओं को उनके जीवन का अनुकरण करना चाहिए ।

श्रीमती कमला नेहरु :

श्रीमती कमला नेहरु का जन्म १ अगस्त १८९९ को दिल्ली के प्रसिध्द व्यवसायी श्री जवाहर लाल कौल के घर हुआ था । वे मोहल्ले-मोहल्ले जाकर स्त्रियों को घर की चहारदीवारी से बाहर निकलने, जुलूसो और सभाओं में सम्मिलित होने के लिए प्रोत्साहित करती और जेल जाने के लिए तैयार रहने का आग्रह करती थी ।

उन्होने न केवल धरना दिया बल्कि विद्यार्थी वर्ग को भी आन्दोलन में भाग लेने हेतु संगठित किया । उनके नेतृत्व में स्कूलों, कालेजों व विश्वविद्यालयों पर धरना दिया गया ।

श्रीमती कमला नेहरु आन्दोलन सम्बन्धी गतिविध्यिों में सक्रिय रहीं । इलाहाबाद जिले की सोरांव तहसील में हुई सभी में लोगों से लगान भुगतान न करने की अपील के कारण श्रीमती कमला नेहरु । जनवरी १९३१ को गिरप्तार कर ली गयीं और उन्हें ६ माह कैद की सजा दी गयी ।

नि:सन्देह कमला जी ने सीधा-सीधा जीवन अपना कर देश की आजादी और स्त्रियों के उत्थान को अपने जीवन का चरम लक्ष्य बनाया । आजीवन वे अपने लक्ष्य के लिए समर्पित रहीं ।

श्रीमती विजय लक्ष्मी पंडित :

श्रीमती विजय लक्ष्मी पंडित का जन्म १८ अगस्त सन १९०० में इलाहाबाद मे हुआ था । वैसे तो बचपन से ही वह राष्ट्रीय विचारधारा के सम्पर्क में रहीं परन्तु सर्वप्रथम सन १९१५ के कांग्रेस के बम्बई अधिवेशन में पंडित मोती लाल नेहरु के साथ सम्मिलित हुई ।

सन १९३०-१९३२ के सविनय अवज्ञा आन्दोलन अपनी सक्रिय भूमिका निभायी । १२ मार्च १९३० को जब गाँधी जी ने अपने ७९ कार्यकर्ताओ के साथ डांडी के लिए प्रस्थान किया उस दिन सम्पूर्ण उत्तर प्रदेश में सत्याग्रह दिवस मनाया गया । श्रीमती विजय लक्ष्मी पंडित ने कई बार नमक बनाकर नमक कानून तोडा और नमक का पैकेट भी १८० रुपये में खरीदा ।

सन १९४५ में वे सेनफ्रांसिस्को सम्मेलन में सम्मिलित हुई और १९४६ में भारत लौटी । इसी बीच १९४६ में प्रान्तीय विधान मण्डल हेतु चुनाव हुए । श्रीमती पंडित ने सम्पूर्ण प्रान्त का दौरा किया और वे कानपुर उत्तर पूर्व सामान्य ग्रामीण महिला निर्वाचन क्षेत्र में निर्विरोध चुनी गयी ।

उन्होने अपने जीवन काल में निम्न पुस्तकें भी लिखीं- द इवोल्यूशन ऑफ इंडिया (१९५८) सो आई विकेम ए मिनिस्टर (१९३९) प्रिजन डेज (१९४६) रोल ऑफ वीमेन इन द मॉडर्न वर्ल्ड (१९५७), द स्कोप ऑफ हैप्पीनेस आदी । श्रीमती विजय लक्ष्मी पंडित, श्रीमती उमा नेहरु, श्रीमती सुचेता कृपलानी, श्रीमती

रानी राजेन्द्र कुमारी, श्रीमती विद्यावती राठौर, श्रीमती शान्तीदेवी आचार्या, श्रीमती चन्द्रावती लखनपाल, श्रीमती श्यामा देवी, श्रीमती दयावती जी, श्रीमती उर्मीला देवी, श्रीमती गंगा देवी, श्रीमती अंगूरी देवी, श्रीमती शान्ती देवी, श्रमती सुर्य कुमारी वर्मा, श्रीमती सरजू देवी, श्रीमती कुसुम लता, श्रीमती तारा अग्रवाल, श्रीमती शकुन्तला श्रीवास्तव, श्रीमती कलावती मिश्रा, श्रुतिवती देवी, किशन देवी, रामेश्वरी देवी, शकुन्तला देवी शर्मा, श्रीमती राजकुमारी गुप्ता, श्रीमती प्रभा दीक्षित, श्रीमती साधना शास्त्री, श्रीमती शकुन्तला देवी, श्रीमती कृष्ण कुमारी, श्रीमती राजरानी निषाद, श्रीमती रामपती देवी, श्रीमती रामरति देवी इन सभी का वैचारिक योगदान है ।

श्रीमती इन्दिरा गांधी :

इन्दिरा गाँधी का जन्म १९ नवम्बर १९१७ को इन्दिरा प्रियदर्शनी का जन्म हुआ है । पौत्री के जन्म से श्रीमती स्वरुप रानी नेहरु थोडी दुखी थी क्योंकि वह वंश का नाम चलाने के लिए पौत्र चाहती थी ।

इलाहाबाद में जब बहिष्कार सप्ताह मनाया गया तो उसका मुख्य आकर्षण वानर सेना दिवस रहा । इस दिन पूर्व निर्धारित कार्यक्रम के अनुसार इन्दिरा प्रियदर्शनी के नेतृत्व में वानर सेना का जुलूस निकला जिसमें कि हजारो छोटे बच्चो ने अनुशासित रुप से भाग लिया और हजारों लोगों ने इस जुलूस को देखा । २१ वर्ष की आयु मे वे कांग्रेस में सम्मिलित हुई । उनकी शिक्षा दीक्षा इलाहाबाद, पूना, विश्वभारती, स्विटजरलैण्ड और ऑक्सफोर्ड में हुई । सन १९४० मे वे भारत लौटीं और शेष शिक्षा शान्ति निकेतन में पुरी की ।

सन १९४७ में देश के विभाजन के बाद उन्होने दिल्ली के साम्प्रदायिक दंगों में गांधी जी के नेतृत्व में सहायतार्थ कार्य कर साम्प्रदायिक एकता स्थापित करने में प्रशासनीय योगदान किया । काँग्रेस अध्यक्षा के रुप में उन्होंने अपनी संगठनात्मक क्षमता का परिचय दिया । इसी समय इन्दिरा जी पर एक घातक प्रहार लगा। ८ सितम्बर १९६० को श्री फिरोज गांधी का निधन हो गया । बाद में २७ मई १९६४ को पंडित जवाहर लाल नेहरु की भी मृत्यु हो गयी । दोनों ही लोगों की मृत्यु से इन्दिरा जी ने अपने को एकाकी महसूस किया। ९ जून १९६४ को वे सूचना और प्रसारण मंत्री बनायी गयी । जनवरी १९६६ में श्री लाल बहादुर शास्त्री की मृत्यू के बाद उन्हें देश की प्रथम महिला प्रधानमंत्री चुने जाने का गौरव प्राप्त हुआ । कुछ ऐसे भी क्षण आये जब ऐसा प्रतीत हुआ कि वे परिस्थितियों के बोजा से टूट रही है । सन १९७७ के चुनाव में भारी पराजय के बाद ऐसा मौका आया था ।

पुत्र की मृत्यु ने उन्हें बुरी तरह झकझोर दिया था लेकिन फिर भी वे अपने कर्तव्य पथ से विमुख नही हुई । सन १९८० के लोक सभा मध्यावधि चुनाव में उनकी पार्टी प्रबल बहुमत से जीती । उन्होंने राष्ट्र के बहुमुखी विकास का सतत प्रयास किया और भारतीय विदेश नीति में भी उन्होंने गुटनिरपेक्षता, राष्ट्रीय हित में विभिन्न देशों से पृथक पृथक आधार पर संबंध, अर्थव्यवस्था के लिए आत्मनिर्भरता, पडोसियों के साथ

समन्वयपरक नीति, साम्राज्यवादी ताकतों, नस्ल भेदी ताकतों तथा मानवाधिकार का हनन करने वाली शक्तियों का विरोध तथा निःशस्त्रीकरण और विश्वशांति का प्रबल समर्थन आदि का समावेश किया था । वह एक कुशल राजनीतिज्ञ करती थीं । मॉ आनन्दमयी के प्रति उनकी अपार निष्ठा थी । संपुर्ण जीवन जनकल्याणार्थ व्यतित किया ।

उत्तर प्रदेश की विरांणाओं में प्रमूख नाम इस प्रकार है । अनेक विरांगनाओंने अपने प्राणोंकी आहुती दी है । किसी के नाम दर्ज है किसी के नहीं । न केवल उत्तर प्रदेश की बल्कि पुरे भारतवर्ष में स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओंका योगदान उल्लेखनीय है । इसलिए भारतवर्ष की जनता सदैव उनके ऋण में रहेंगी ।

संदर्भ :

१. डॉ. विद्याधर शर्मा, तपस्विनी माता पार्वती देवी, पृ.क्र. ४३१

२. विजय लक्ष्मी पंडित, द स्कोप ऑफ हैप्पीनेस, पृ.क्र. ३८

३. माधुरी, अप्रैल १९३८, पृ. २९६

४. दी लिडर, ८ मई, १९३०

५. अमृत बाजार पत्रीका, ६ फरवरी १९४६

■■■

मालती जोषी की कहानियों में चित्रित मध्यवर्गीय परिवार

डॉ. ज्ञानेश्वर भीमराव महाजन
सहयोगी प्राध्यापक एवं हिंदी विभाग प्रमुख
स्वामी विवेकानंद वरिष्ठ महाविद्यालय, मंठा, जि. जालना

प्रस्तावना :

मालती जोशी हिंदी कथा साहित्य की चर्चित महिला कहानीकार हैं। उनकी कहानियाँ मध्यवर्ग की सभी प्रकार की पारिवारिक गतिविधियों को रेखांकित करती हैं। उनकी कहानियों में आस्था और आशावाद के साथ मध्यवर्गीय परिवार की जीवन–यापन सम्बन्धी अवधारणा की भी चर्चा होती है। उनकी कहानियों का कथानक संश्लिष्ट से विश्लेशित होते हुए परिवार को अंततः एकसूत्र में बाँधकर रहता है। उनकी कहानियों का केंद्रीय सूत्र परिवार ही रहा है। रिश्तों में अपनापन, विश्वास और उत्तरदायित्व का अहसास उनकी कहानियों में सर्वत्र व्याप्त है। मालती जोशी जी ने पारिवारिक रिश्तों की पवित्रता और अनुबंध के विशेष नैतिक बल को अपनी कहानियों में रूपायित किया है। उनकी बहुचर्चित कहानी 'गुमशुदा की तलाश' इस विशेषता का सर्वव्यापक प्रमाण है। भाभी का देवर के प्रति माँ जैसा बर्ताव और देवर का भाभी के प्रति लड़के जैसा लगाव यह केवल आदर्शमूलक सभ्य परिवार में ही देखने को मिलता है। इसी आदर्श सभ्यता को मालती जोशी जी ने इस कहानी में चित्रित भी किया है। गिरीष अपनी भाभी से कहता है – ''भाभी! सिर्फ तुम्हारे लिए ही घर वापस लौटा हूँ मैं। सोच लिया था कि किसी लायक बनते ही भाभी के चरण छूने जाऊँगा और किसीसे मुझे कोई मतलब नहीं।''[1] मध्यवर्ग परिवार में अर्थार्जन एक महत्वपूर्ण विषय आरंभ से ही चर्चित रहा है। उनका कहानी का परिवेश भी इसी अर्थार्जन के सूत्र को लेकर चलता है।

मालती जोशी ने हिंदी और मराठी साहित्य लेखन में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। महाराष्ट्र के औरंगाबाद में जन्मी मालती जोशी का वास्तव्य आज अपने परिवार के साथ भोपाल में हैं। उन्हें अपने साहित्यिक योगदान को लेकर सन् 2018 में 'पद्मश्री' पुरस्कार से अलंकृत भी किया गया है। अतः उनकी निम्नलिखित प्रातिनिधिक कहानियों में व्याप्त मध्यवर्गीय परिवार को विश्लेशित करने का लघु प्रयास इस आलेख में किया जा रहा है।

एक सार्थक दिन – इस कहानी में शिक्षित युवक की बेरोजगारी को अभिव्यक्त किया गया है। इस कहानी का नायक दिलीप शिक्षित है। वह अपने भाई और भाभी के साथ रहता है। परिवार का आर्थिक भार बडे भाई पर ही है। अतः दिलीप कटिंग के लिए भाई से पैसे तक माँगने में संकोच करता है। वह भाभी से भी रूपये नहीं मांग पाता। वह भाभी से कहता है – ''कुछ नहीं भाभी ! पेपर माँगने आया था। सोचा 'वाण्टस्' देख लूँ आज क्या निकली है?''[2] दिलीप कई जगहों पर इंटरव्यू भी देता है। पर उसे नौकरी नहीं मिलती । दिलीप इसी परेशानी से एक दिन घर से बाहर निकलता है। एक गैराज में वेल्डिंग का काम वह करता है। शाम तक उसने गैराज में काम किया। दिलीप काफी थक चुका था। गैराज से लौटते समय मालिक ने उसे शाबासी देते हुए, उसके हाथों में साढे छः रूपये रखे। इस पहली कमाई को देखते दिलीप बहुत खुश हुआ। इसी कमाई के पैसों से उसने कटिंग की और नया साबुन खरीदकर अपने भाई के बच्चों को खाने की गोलियाँ भी ली। अतः मध्यवर्ग परिवार में स्व अर्थार्जन की क्षमता को बहुत महत्व है। इसी के चलते दिलीप के

माध्यम से रोजी–रोटी का महत्व मालती जोशी ने इस कहानी में रेखांकित किया है।

अनिकेत – इस कहानी में मध्यवर्गीय परिवार के शिक्षित बेटे अपने माता–पिता की महिमा और उनके कर्तव्य को भूलकर अपनी पत्नी और ससुरालवालों के प्रति समर्पित हैं। अनिकेत कहानी के माँ और बाबूजी के दो बेटे हैं। दोनों बेटे माँ–बाप और बहन की अपेक्षा पत्नी, सास–ससुर और साली के प्रति अधिक उत्तरदायी हैं। अतः पारिवारिक रिश्ते और लगाव में वर्तमान संदर्भ में उदासीनता ही नजर आ रही है। बहुएँ प्रायः पति से शिकायती तेवर में सास–ससुर की अवहेलना करती नजर आ रही हैं। यही प्रसंग 'अनिकेत' कहानी में चित्रित किया गया है। कहानीकार मालती जोशी ने कहानी का शीर्षक भी प्रतीकात्मक रूप से दिया है। जिसका अर्थ बेघर होता है अर्थात् बूढ़ापे में माँ–बाप और बहन क्रमशः अपने ही घर और पीहर में बेघर हो जाते हैं। वर्तमान दौर में यह कहानी शत–प्रतिशत प्रासंगिक साबित हो रही है।

प्रतिष्ठा – यह कहानी भी बेटे और माँ–बाप के बीच बहू की उपस्थिति के चलते परिवार के बिखरने की घटनाओं को चित्रित करती है। जब मध्यवर्गीय परिवार में बड़े घर की बेटी बहू बनकर आती है। तब भैय्या को अपना ही घर और माता–पिता पराए लगने लगते हैं। बहू को भी मध्यवर्गीय परिवार में रहने की शर्म आ रही है। अतः भैय्या अपनी नव–नवेली पत्नी को दूसरे स्थान पर ले जाकर रहता है। तब भैय्या की माँ अपनी बहू को दो सौ रूपए साडी लेने के लिए देती है। इस बात का बेटे को गुस्सा आता है। वह अपनी माँ से कहता है – ''हाँ–हाँ आपकी तरफ से देना था इसलिए तो कह रहा हूँ। पहली बार घर आई है। उसके पीहर वालों ने सोचा होगा, कुछ चीज बनवाकर देंगी। वह न सही, पर कम–से–कम साडी तो ढंग की देनी थी । दो सौ रूपल्ली देकर भेज दिया। जानती हो, उसकी घर में पहनने की साडियाँ भी डेढ सौ से कम की नहीं हैं।''[3] यह कहानी भी पीढ़ी के बदलते परिवेष को दर्शाती है। मध्यवर्गीय परिवार में उच्चशिक्षा पाकर बेटे अपने ही माँ–बाप को और बहुएँ सास–ससुर को बेदखल कर देते हैं। इसी मानसिकता को मालती जोशी ने बडी सूक्ष्मता के साथ चित्रित किया है।

दूसरी दुनिया – इस कहानी में अशोक के मामा उच्च पद पर अधिकारी हैं। अशोक मामाजी की काफी इज्जत करता है। वह टूर पर जाते समय अपनी पत्नी सुषमा को मामाजी के घर छोड जाता है । लेकिन मामाजी रिश्तों की अपेक्षा पैसों को ज्यादा अहमियत देते हैं। मामाजी अपने भानजे की पत्नी का अनादर करते हुए उसे पराए व्यक्ति की तरह देखते हैं। अशोक मध्यवर्गीय परिवार से है। अतः मामा अपने भानजे अशोक की शादी में नहीं गए थे। कहानी का कथ्य यह है कि आज समय–समय पर रिश्तों की प्रतिबध्दता और देखभाल की भी अनदेखी की जा रही है। अतः कहानीकार कहती है कि हमारे पूर्वजों की दुनिया कुछ एक थी। और यह दूसरी दुनिया रिश्तों से बहुत दूर जाती दिखाई देती है।

मानिनी – इस कहानी में देवरानी को जेठ के प्रति विशेष आदर है। लेकिन जब जेठ ने किसी दूसरी औरत से बच्चा पैदा कर–लेने की खबर उसे लगती है। तब वह अपनी जेठानी को ही अंतर्मन में आदर का पात्र मानती है। क्योंकि जेठानी अपने पति की सेवा करती रहती है। जब उसे पता लगता है कि अपने पति का कोई बेटा भी है। तो उस बेटे का बडे ही आनंद के साथ स्वीकार भी करती है। जेठानी जब बच्चे को जन्म ही नहीं दे पानेवाली है तो वह अपने पति के इस बर्ताव को भी मान लेती है। अतः कहानीकार मालती जोशी ने जेठानी को ही मानिनी के रूप में चित्रित किया है।

सपने – यह कहानी रिंकी नामक लड़की के वि.त मौसाजी की मानसिकता को उजागर करती है। रिंकी के मौसाजी शादी से पहले उसे राजकुमार जैसे लगते हैं। लेकिन मौसाजी से जब मुलाकातें होती है; तब मौसाजी उसे राक्षस की तरह महसूस होते हैं। अतः रिंकी को उसके मौसाजी से डर लगता है। कहानीकार कहती हैं – ''एक अनाम दहशत–सी उसके मन में भर गई। पता नहीं क्यो उसे लगा कि अंकल जरूरत से ज्यादा बेतकल्लुफ होते जा रहे हैं। रिंकी को साईकिल चलाना सिखाते हुए वे कुछ ज्यादा ही आजादी ले रहे थे।''[4] यह कहानी बाल मनोविज्ञान और दमित इच्छाओं की परतें खोलती है। प्रौढ़ व्यक्ति अगर बालकों के प्रति हीन बर्ताव करते हैं, तो यह अपराध है। लेकिन रिश्तों की आड में इस प्रकार का बर्ताव बाहर नहीं आ पाता। अतः यह कहानी बालकों के लैंगिक शोषण की समस्याओं को अवश्य उजागर करती है।

इस प्रकार 'कुहासे', 'मध्यांतर', 'नए बंधन', 'आरंभ', 'पीर पर्वत हो गई', 'प्रश्नों के भँवर', 'एक और देवदास', 'कलंक' आदि कहानियाँ भी मध्यवर्गीय पुरूश और स्त्री की कुंठित मानसिकताओं को दोहराती हैं। पति–पत्नी की आंतरिक और बाह्य जगत से जुडी कामनाओं को रूपायित करती हैं। कभी पति गलत सिध्द होता है, या अपनी सहेली की योग्यता से उसे कुछ ज्यादा ही वैवाहिक जीवन में सुख–भोग प्राप्त हुआ है। और मेरी योग्यता की अपेक्षा मुझे कम ही मिला है। ये भावनाएँ मध्यवर्गीय परिवार में अब अधिकतर देखने को मिलती है। अपनी प्रेमिका को विवाह के बाद भी भूल पाना। पत्नी को अपने पति का प्रेमिका से जुडे रहने का भय, संताप और इसी कारण पति–पत्नी में अनबन और अविश्वास का बढ़ना। साथ–ही–साथ किसी तीसरे का आगमन वैवाहिक जीवन में होना। यह सब आज मध्यवर्गीय परिवार में देखा जा रहा है। दूरदर्शन पर इस प्रकार की कई धारावाहिक प्रसारित या प्रदर्शित हो रही हैं।

अंततः सारांश रूप में कहा जायेगा कि मालती जोशी ने मध्यवर्गीय परिवार की उस मानसिकता को परिभाशित करने का काम अपनी कहानियों में किया है। जो कि मध्यवर्ग न तो परम्परा को छोड पाया है और न आधुनिक हो पाया है। साथ–ही–साथ आर्थिक संपन्नता के बावजूद यह वर्ग मानसिक रूप से आज भी कहीं न कहीं अवसरवादी और व्यक्ति केंद्रित हो गया है। एकल परिवार की अवधारणा की भयावह परिस्थिति और दमित इच्छाओं को लेकर आज मध्यवर्ग जी रहा है। साथ–ही–साथ मध्यवर्गीय परिवार में विवाह पूर्व और विवाह उपरांत की वैवाहिक जीवन की विफलताओं तथा असमंजस की स्थितियाँ भी बनी हुई हैं। यह अनुमान तो साफ तौर से इन प्रातिनिधिक कहानियों के अनुशीलन के बाद प्रासंगिक बनता ही बनता है।

संदर्भ सूची :–

1) एक घर सपनों का, मालती जोशी, पृ. 65
2) एक सार्थक दिन, मालती जोशी, पृ. 11
3) वही, पृ. 123
4) एक घर सपनों का, मालती जोशी, पृ. 76

■■■

राजस्थानी शास्त्रीय संगीत एवं बन्दिशे

प्रा.डॉ. सोपान सि. वतारे
श्री शिवाजी महाविद्यालय, अकोला

राजस्थानी संगीत के विषय मे यह प्रचलित धारणा रही है की केवल लोकसंगीत ही राजस्थानी संगीत का प्रतिनिधीत्व करता है । लेकिन यह अवधारणा सही नही है, क्यों की राजस्थानी भाषा मे रचित शास्त्रीय संगीत की बन्दिशे भी उतनीही उत्ष्ठ कोटी की है, जितना की यहा का लोकसंगीत ।

करूणा, बलिदान, परस्पर मानविय सद्भावना, वीरता, शौर्य, आत्म त्याग जैसे जीवन मूल्यो के विकास के साथ–साथ संगीत–कला एवं संस्ति का उदय हुआ । राजस्थान तलवार का ही धनी नही रहा अपितु यह भूमि, मूर्ति कला, काव्य, साहित्य एवं संगीत आदी का समन्वय है ।

राजस्थान के विभिन्न रियासतो के अधिकांश राजा कला प्रेमी थे जो संगीत कला के विकास मे पूर्ण सहयोगी रहे । अतः विभिन्न संगीत कलाकारो को राजाश्रय प्राप्त था । जयपूर, जोधपूर, उदयपूर, अलवर, बीकानेर आदी राज्यो मे 17 वी 18 वी सदी मे गुणीजनखाना, गन्धर्वशाला, रंगशाला, तालीमखाना संगीत प्रकाश नामक संस्थाओ की स्थापना हुई । इन संस्थाओ मे कलाकारो को राजाश्रय प्राप्त था । गुणीजनखाने के कलाकार कत्थक, सारंगीया, पखावाजिया, हालूका, रासधारी, करताली, गायक ,बीनकार और सितारिए आदी वर्गो मे विभाजित थे । युध्द जीता हो, अतिथी आगमन हो, कोई त्यौहार जैसे दशहरा, दिपावली, होली, जन्माष्टमी, रामनवमी, बसंत पंचमी आदी हो अथवा राजा की वर्षगाठ, राजकुमार का जन्म, विवाह, बारात आदी का अवसर हो संगीत और नृत्य के कार्यक्रम होते थे। इस दौर मे राजस्थान मे सभी कलाए अपनी चरम सिमा पर पल्लवीत होती रही । अतः राजस्थान की भाषा ने लोकसंगीत, सुगम तथा अन्य शैलियो तक अपने आप मे बढाया है, साथ ही शास्त्रीय संगीत की सैकडो बन्दिशो के माध्यम से अपनि भाषा को अंकुरित किया है । इससे यह स्पष्ट होता है की भारत के अनेक वाग्येयकारो, संगीतकारो ने शनैःशनैः राजस्थानी भाषा मे सैकडो बन्दिशो का प्रयोग प्रारंभ किया । उदाहरण स्वरूप – मेवाड के गुहिल राजवंश के शक्तिशाली शासक महाराणा कुंभा 15 वी सदी के इस राजा का नाम विरता के साथ साथ संगीत और साहित्य के क्षेत्र मे एक उच्च कोटि के वाग्येयकार के रूप मे जाना जाता है । उनके द्वारा संगीतराज, पाठयरत्नकोष, गीतरत्नकोष, नृत्यरत्नकोष, वाद्यरत्नकोष, रसरत्नकोष आदी ग्रंथ लिखे गए ।

इनके अतिरीक्त मीराबाई की रचनाए है, जो राजस्थानी, गुजराती, ब्रज आदी भाषा मे प्राप्त है। इनमे पिलू, तोडि, सोरठ, जौनपुरी, आसा–मांड, ईमन–सोरठ, कान्हडा–शंकरा, पीलू–बरवा, बिहाग–सोरठ, छाया–कामोद तथा हमिर, बहार आदी रागो मे रचनाए की गयी । साथ ही महाराजा मानसिंग (1803–1843) की अनेक रचनाए प्राप्त होती है, जो राग हमीर, कल्याण, सोरठ, बिहाग, सोहनी, देवगिरी बिलावल आदी रागो मे पदों की रचना की । 19 वे सदी के जयपूर के शासक महाराज मानसिंह की अनेक रचनाए प्राप्त होती है, जो राग हमीर, कल्याण, सोरठ, बिहाग, सोहनी,

देवगिरी बिलावल, केदार सारंग, धनाश्री आदी रागो मे है और जिनकी भाषा मारवाडी, पंजाबी, ब्रज एवं उर्दू है। इन संगीत रचनाओ को 'राग रत्नाकर'नाम से अभिहित किया है। उदाहरण स्वरूप मानसिंह की यह रचना राग बिहाग और ताल झुमरा प्रस्तूत है।

स्थायी : फुलो ने बिछावॉ थारी नैना।

अंतरा : चौंपा ने चरण थारा होगा दासी चरणो की।

इसके अतिरीक्त विभीन्न वाग्येयकारो मे नेमत खॉ, सदारंग–अदारंग, शुभरंग, मनरंग, शोखरंग, निदानंरंग, प्रेमरंग, रसिक गोविन्द, प्रभूलाल रसिक बिहारी आदी अग्रणी है । राजस्थानी भाषा की बंदिशो की रचनाए आगरा, जयपूर, पतियाला, रामपूर, ग्वालियर आदी घरानो मे प्रस्तूत की जाती रही है । यह बन्दिशे भक्ति पुरक या इश्वर संबंधी, नीती बोधक, .ष्णलीला संबंधी निबध्द है । इस प्रकार यह ज्ञात होता है की संगीत प्रेमी शासको के प्रात्साहन स्वरूप सामान्य जन भी संगीत की और उन्मूख हुआ । परिणामतः विभीन्न गुणीजनखानो,तालीमखानो, नाटयशालाओ तथा नृत्यशालाओ का निर्माण किया गया । महाराणा कुम्भा, महाराणा मानसिंग, महाराणा प्रतापसिंग, राजा सरदारसिंग आदी ने अपने ग्रन्थो के माध्यम से नवीन रचनाओ को राजस्थानी भाषा मे रचना करने के लिए प्रेरित किया । राजस्थानी भाषा मे ये बन्दिशे हमे राग कल्पद्रूम, क्रमिक पुस्तक मालिका, संगीतांजली आदी ग्रंथो मे आसानी से उपलब्ध हो जाती है । तथा विभीन्न कलाकारो द्वारा भिन्न–भिन्न रिकॉर्डस मे और संगीत के कार्यक्रमो मे भी सुनने को मिलती है । अतः राजस्थानी भाषा मे रचित ये बन्दिशे हिंदूस्थानी शास्त्रीय संगीत की विभीन्न विधाओ मे अपना स्थान बनाए हुए है, जो भारत की मौलिक धरोहर है ।

संदर्भ ग्रंथ :–

1 राजस्थानी संगीत और संगीतकार– प्रतापसिंह चौधरी
2 राजस्थान का ईतिहास – केशव कुमार ठाकूर
3 संगीत मासीक

■■■

1)

2)

3)

4)

5) [illegible]

6) [illegible]

7) [illegible]

8) [illegible]

[illegible]

1 [illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

4 https://www.youthkiawaz.com/2016/09/amul India-success story

5 https://en-wikipedia.org/wiki/list of cooperatives.

■■■

प्रदूषण एक समस्या

डॉ.व्यंकटेश काळुराम मदनुरे
अर्थशास्त्र विभाग
पानसरे महाविद्यालय, अर्जापूर, ता.बिलोली जि.नांदेड

वातावरणात, पाण्यात, हवेत किंवा अन्नात सजीवांना हानिकारक असलेले पदार्थ मिसळण्याच्या क्रियेला प्रदूषण म्हणतात.

प्रदुषण ही समस्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे, औद्योगिक कचरा थेट मातीत, पाण्यामध्ये आणि हवेत मिसळत आहे. एवढे असूनही लोक प्रदूषणाला आणि त्याच्या परिणामाला गांधीर्याने घेत नाही आहेत. या गोष्टींनकडे आता अजून दुर्लक्ष केले तर आपल्या भावी पिढ्यांना याचा खूप त्रास होऊ शकतो.

प्रदुषण ही आजच्या काळातील एक खूप गंभीर समस्या बनली आहे. वाढती लोकसंख्या, वृक्षतोड,औद्योगिक कचरा, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा गैरवापर अश्या अनेक कारणांमुळे प्रदूषणवाढत आहे. प्रदूषण ही समस्या फक्त भारतापूर्ती मर्यादित नसून जग भरात देखील हि समस्या खूप वाढत आहे. प्रदूषणाचा प्रभाव हा फक्त मनुष्यावरच नाही तर सर्वच सजीवांवर होतो. प्रदूषण ही समस्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. औद्योगिक कचराथेट मातीत, पाण्यामध्ये आणि हवेत मिसळत आहे. एवढे असूनही लोक प्रदूषणाला आणि त्याच्या परिणामाला गांभिर्याने घेत नाही आहेत. या गोष्टींकडे आता अजून दुर्लक्ष केले तर आपल्या भावी पिढ्यांना याचा खूप त्रास होऊ शकतो.

वाढते प्रदूषण म्हणजे नष्ट करु शकतील अथवा विस्कळीत करु शकतीलअसे घटक वातावरण, जल आणि भुप्रदेशात मिसळणे. उदाहरणार्थ हवेमध्ये डिझेल या इंधनातून सल्फर असलेला धूर वातावरणात मिसळतो. यामुळे वातावरणात अतिउच्च असलेल्या ओझोन वायूच्या थराला हानी पोहचून सूर्यापासूननिघणारी अतिनील किरणे पृथ्वीवर नको असताना पोहचतात. यामुळे पर्यावरणाचा –हास होतो आणि जीवनचक्र ढासळते. परिणामतः जागतिक तापमानवाढ, उष्माघात, त्वचेचा कर्करोगयासारखे धोके निर्माण होतात.

पृथ्वीवर मानवाच्या जन्माबरोबर त्याच्या गरजांचा पण जन्म झाला. मानवाने आपल्या गरजेच्या पूर्ततेसाठी प्राण्यांना मारुन खाल्ले. जंगले तोडली, शेतीचा विकास केला, व तसेच राहण्यासाठी निवास व्यवस्थापणा केली. वरील सर्व गरजा जंगल तोडल्यामुळे पूर्ण होऊ शकत नव्हत्या. म्हणुन या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवाने पृथ्वीची मोडतोड करण्यास सुरुवात केली. मानवाने पृथ्वीपासून लोह, तांबे, सोने, चांदी, कोळसा, खनिज तेल, इत्यादी पदार्थ प्राप्त करण्यास सुरुवात केली. कच्च्या मालापासून पक्का माल तयार करण्यासाठी उद्योगाची स्थापना केली व त्यासाठी साधनाचा उपयोग व विकास करण्यात येऊ

लागला उर्जेजी वाढती मागणी लक्षात घेऊन अणुउर्जाची निर्मिती केली गेली. या सर्व विकास करण्यात येऊ लागला उर्जेची वाढती मागणी लक्षात घेऊन अनुऊर्जाची निर्मिती करण्यात येऊ लागली.

सतत विकासाची स्वार्थी धारणा हीच पर्यावरण प्रदुषणाचे मुख्य कारण आहे. पृथ्वीवर वनस्पती, प्राणी व मानव ज्या पर्यावरणात राहतात, ज्या प्रर्यावरणातील विविध घटकात एक प्रकारचे नैसर्गिक संतुलन प्रस्थातित झालेले असते. सजिवाच्या एका जातीने त्याज्य केलेले पदार्थ दुस-या जातीच्या पोषणासाठी इष्ट असू शकतात. अशा प्रकारच्या परस्परावलंबनामुळे पर्यावरनाचे संतुलन टिकुन असते. परंतु सध्याच्या अनिर्बंध मानवी संस्कृतीमुळे पर्यावरणातील नेहमीच्या घटकाव्यतिरिक्त इतर घटक विकासाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणावर सोडले जात आहेत. त्यामुळे पर्यावरणातील विविध घटकातील संतुलन बिघडले आहे. परंतु आपण एक गोष्टविसरत आहोत की, लोककल्याणाच्या उद्देशाने सामाजिक, आर्थिक व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण इतके महत्वाचे आहे की, जितका आर्थिक विकास महत्वाचा आहे.

प्रदूषणाची व्याख्या –

प्रदूषण या शब्दाचा अर्थ केवळ दोन वाक्यात सांगता येणार नाही. सर्वसामान्यपणे असे म्हणता येईल की, कोणत्याही वस्तूचे वा पदार्थाचे दूषितीकरण, म्हणजेच त्याचे प्रदूषण होय. मग ते हवेचे असो, पाण्याचे असो, कि मातीचे असो.

१) लॉर्ड केनेट –"पर्यावरणात अशा तत्वाच्या व उर्जेच्या अस्तित्वास प्रदूषण म्हणतात की, जे मानवाद्वारे निर्माण केले आहेत. ज्यांच्या उत्पादनाचा उद्देश आता संपला आहे व जे अचानक शिल्लक राहिलेत किंवा मानावाच्या आरोग्यावर अत्यंत हाणीकारक परिणाम होतो."

२) एनसायक्लोपिडिया ब्रिटानिका –"मानवी जीवनाच्या दृष्टिकोनातून कोणत्याही घटकामध्ये होणारा हानीकारक बदल म्हणजे प्रदुषण होय."

३) नॅशनल एन्व्हाइरन्मेंट रिसर्च काऊन्सिल (NERC) 1976 –"मानवी हालचालीमधून, व्यवसायामधून निर्माण झालेले टाकाऊ, घाण पदार्थ हे मानवी कार्यक्षमतेवर दुष्परिणाम करतात. नैसर्गिक पर्यावरणावर व मानव प्राण्यांवर त्याचा दुष्परिणाम होतो. अशा स्थितीला प्रदूषण म्हणतात."

४) राष्ट्रीय विद्यापीठ मार्गदर्शक अहवाल –"प्रदूषण म्हणजे हवा, पाणी, किंवा जमीन यांच्या भोतिक, रासायनिक, जैविक गुणवैशिष्ट्यात होणारा अनिष्ट बदल होय. जो की मानव व इतर जीवनसृष्टी औद्योगिक प्रक्रिया, विद्यमान स्थिती आणि सांस्कृतिक मालमत्तेला हानिकारक आहे."

प्रदुषणाचे प्रकार –

प्रदूषणाचेनैसर्गिक व कृत्रीम किंवा मानवनिर्मित प्रदूषण असे दोन गट पडतात. यापैकी नैसर्गिक प्रदूषण धुळीची वादळे, कमी वायूभार पट्टे, आवर्त, भूकंप, ज्वालामुखी इत्यादीमुळे होते, तर कृत्रिम किंवा मानवनिर्मित प्रदूषण हे हवा, पाणी व मृदा या घटकांत झालेले प्रदूषण असते. प्रदूषणाचे अनेक प्रकारात

वर्गीकरण करता येते. पर्यावरणातील घटकांना अनुसरुन प्रदूषणाचे विविध प्रकार पडतात . परंतू प्रदूषण ज्या माध्यमात घडते त्यावरुन प्रदूषणाचे मुख्य त्वे तीन प्रकार पडतात.

१) हवा प्रदूषण –

सभोवतालच्या पर्यावरणाला व मानवाला इजा होईल इतकी हवा अस्वच्छ होणे म्हणजे हवेचे प्रदूषण होय. हवेत विषारी घटक मिसळून त्याचा मानवाच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होते. वातावरणात आढळणारे वेगवेगळे वायू एका निश्चितप्रमाणात असतात जेंव्हा वातावरणात अनावश्यक तत्वाचा प्रवेश होतो तेंव्हा त्याचे मौलिक संतुलन बिघडते. जे मानव आणि अन्य जिवांसाठी धोक्याचे असते यात वेगवेगळया प्रकारचे वायू, कार्बनचे कण, धुर, खनिजांचे कण इत्यादीचा समावेश होतो. हवेच्या दूषित होण्याच्या या प्रक्रियेस हवेचे प्रदूषण असे म्हणतात.

२) जल प्रदूषण –

मानवी क्रियाद्वारे किंवा नैसर्गिक प्रक्रियाद्वारे पाण्याच्या रासायनिक, भौतिक आणि जैविक गुणधर्मात बदल होणे म्हणजेच जलप्रदूषण होय. पाण्याच्या पाकृतिक, रासायनिक व जीवशास्त्रीय गुणधर्मात बदल झाल्यामुळे ते पाणी सजिवांना व मानवाला अपायकारक ठरते त्याला जलप्रदूषण म्हणतात.

३) मृदा प्रदूषण –

मृदेची निर्मिती अनेक प्रकारच्या खडकाच्या झीजेतून होत असते. मृदेत विभिन्न प्रकारे खनिजे,. क्षार, कार्बनिक पदार्थ, हवा, आणि पाणी इत्यादीचेएक निश्चित प्रमाण असते. मृदेतील वरील पदार्थांच्या प्रमाणातवेगवेगळया कारणाद्वारे बदल घडून येत असतो, या प्रदूषणास मृदा प्रदूण किंवा मातीचे प्रदूषण असे म्हणतात.

प्रदूषणाचे परिणाम –

हवेचे प्रदूषण माणसाच्या स्मरणशक्तीला बाधा आणते, त्यांना वैफल्यग्रस्त करते, असे ओहियो स्टेट विद्यापीठाच्या शास्त्रज्ञांनी शोधून काढलय. प्रदूषित हवेत श्वसन केल्याने मांणसाच्या मेंदूतील जडणघडणीवर विपरीत परिणाम होतो, असे तिथल्या संशोधनातून सिध्द झालं आहे. उंदरावर केलेल्या प्रयोगात, तिथल्या संशोधकांनी मेंदूतील हिप्पोकॅम्पस या स्मरणशक्ती, शिकणे,भावावस्था यांच्याशी निगडित असलेल्या भागाचा सखोल अभ्यास करुन सदर निष्कर्ष काढला.

माणसाच्या वाढत्या चंगवादामुळे हवेचे प्रदूषण होत आहे आणि आपण स्वतःच्याच पायावर धोंडा मारुन घेत आहोत. कॅनडातील एका अर्थतज्ज्ञांच्या तुकडीने हवेतील प्रदूषण आणि लोकांचा आनंद यातील संबंध स्फ्ट करणारा दीर्घ आढावा घेतला आहे. त्यांनी इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ ग्रीन इकॉनॉमिक्स या जागतिक नियतकालिकात आपला शोधनिबंध प्रकाशित करुन वातावरणातले हवेचे प्रदूषण वाढल्याने माणसे लवकर दुःखी होतात. इतकेच नाही तर ज्या देशातले नागरिक आनंदी नसतात, तिथे हे प्रदूषण अवाजवी आढळूण आले आहे. हा प्रकल्प हाती घेताना त्यांनी बेल्जियम, डेन्मार्क, फ्रान्स, जर्मनी, ग्रीस, आर्यलड, इटली, लुक्सेम्बर्ग, नेदरलॅंड पोर्तुगील, रोमानिया, रशिया, स्पेन आणि इंलड या देशातील हवाई

प्रदूषणाची माहिती (डेटा) गोळा केली. त्या देशातील इंधन ज्वलनातून होणारे कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण मोजले आणि ग्रॅन्गर या नोबेल पारितोषिक विजेत्या अर्थतज्ञाने शोधून काढली असून ती संख्याशास्त्रातील एक गृहितक आहे. दोन घटकांतील परस्पर संबंध प्रस्थपित करण्यासाठी ही चाचणी वापरली जाते. या शोधातून प्रदूषणाची कुठली पातळी, मानवी उदासिनतेतसाठी कारणीभूत ठरते, हे समजले नसले तरी शासनाने प्रदूषण रोखण्यासाठी राबविलेले धोरण नागरिकांच्या संतोषाला कारणीभूत ठरते हे स्पष्ट होते. स्वच्छ हवा माणसाला सुखकारक ठरते आणि त्यामुळे शासनांनी आपल्या विविध धोरणांद्वारेनागरिकांच्या आरोग्याची काळजी घेतली. चांगले शिक्षण धोरण राबविले,गरिबी उच्चाटनाची कास धरली आणि कामाच्या ठिकाणचा ताण कमी केला तर नागरिक समाधानाने जगताना आढळतात.

हवा प्रदूषणाने माणसाच्या श्वसन संस्थेला पहिला फटका बसतो. फुफ्फुसाचा कर्करोग, विविध प्रकारचे -हदयरोग जडण्यासाइी श्वसनातून शरीरात घुसणारी अस्वच्छ हवा कारणीभूत ठरते.

वाढत्या लोकसंख्येबरोबर जलप्रदूषणही वाढत आहे. वाढत्या जलप्रदूषणाचा परिणाम मानव आणि त्याच्या सभोवतालच्या पर्यावरणाच्या आरोग्यावर होत आहे. प्रदुषितपाणी पिल्यामुळे हगवण, कॉलरा, टायफाईड, कावीळ इत्यादी रोग होतात. भारतात दुषित पाणी पिल्याने आजारी पडून दरवर्षी सरासरी ७ कोटी ३० लाख कामाचे दिवस नष्ट होतात. त्याचबरोबर दुषित पाणी पिल्याने उपचारासाठी होणारा खर्च उद्योगामुळे होणारे नुकसान दरवर्षी ६०० कोटी रुपये आहे. दुषित पाणी पिल्यामुळेजलचर प्राण्यावर परिणाम होतो, दुषित पाण्याचा कृषियोग्य जमिनीवर देखिल परिणाम होत असतो. जोधपूर, पाली व इतर कारखान्यातून बाहेर पडणा-या दुषित पाण्यामुळे आसपासच्या प्रदेशातील ७ ते १० हजार हेक्टर कृषी योग्य जमिन विषारी पाण्याची शिकार झाली आहे. याचबरोबर प्रदुषित पाणी वापरामुळे उत्पादन क्षमतेवर परिणाम होतो.

हवा व जल प्रदूषणाचे ज्या प्रमाणे मानवावर परिणाम होतो अगदी त्याचप्रमाणे मृदा प्रदूषणाचे मानवी जीवनावर व वणस्पतीवर परिणाम होतो. किटकनाशके, जंतूनाशके आणि तणनाशकांच्यावापरामुळे जमिनीची उत्पादक क्षमता कमी होते व त्याचा पिकांच्या वाढीवर परिणाम होतो. औषधांचा अनेक घटक अन्नसेवनाबरोबर मानवाच्या शरीरात प्रवेशकरतात व त्याचा मानवाच्या आरोग्यावर घातक परिणाम होतो. मृदा प्रदूषित झाल्यास मृदेतील पोषक तत्वात घट होते व त्याचा परिणाम उत्पनावर होतो, जमिनीच्या खारेपणामुळे व पाणी संचयनामुळे कृषियोग्य जमिनी नष्ट होत आहेत. क्षरण क्रियेमुळे मृदेतील पोषकतत्व वाहून जात आहेत व त्याचा परिणाम अन्नधान्य उतपादनावर होत आहे.

समारोप –

वरिल सर्व बाबींचा विचार करता प्रदूषण ही आजच्या काळातील खूप गंभीर समस्या आहे ही समस्या जोपर्यंत दूर केले जात नाही तोपर्यंत देशातील प्रत्येक क्षेत्रावर होत असलेल्या परिणामाला सामोरे गेल्याशिवाय आपल्याकडे पर्याय नाही तेंव्हा प्रदूषण थांबवण्यासाठी केवळ शासन स्तरावर प्रयत्न करुन चालनार नाही तर त्यासाठी समाजाचे सहकार्य मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी समाजातील लोकांनी

काही गोष्टींना आळा घालणे आवश्यक आहे यासाठी आपल्याला प्लास्टिकचा वापर करणे कमी करावे लागेल.

संदर्भ सूची

१. लोकराज्य मासिक

२. पर्यावरण अभ्यास –

३. दैनिक लोकसत्ता २१ मे २०१३

४. महाराष्ट्र टाईम्स

५. कुरुक्षेत्र मासिक

६. योजना मासिक

■■■

महाराष्ट्रातील मराठी-मुस्लीम संत

डॉ.शेख हुसैन इमाम
सहायक प्राध्यापकइतिहास विभाग
मिल्लिया महाविद्यालय,बीड.

प्रस्तावनाः-

मध्ययुगीन काळातील सामाजिक व धर्मिक परिस्थितीचा आढावा घेतांना असे निदर्शनास येते की १६ व्या व १७ व्या शतकात हिंन्दू-मुस्लीम धर्मात संघर्षाची भावना जास्त तीव्र नव्हती उलट या दोन्ही समाजात धार्मिक सांस्कृतिक देवान घेवान होतांना आढळते. परमार्थिक भूक भागवण्यासाठी एकमेकाचे लोक सुफी व संताकडे जातांना दिसते. यातुनच मराठी-मुस्लीम संताची परंपरा निर्माण झाली. ती शहा मुंतोजी बाहामणी पासून ते शेख महंमद बाबा व पुढे शेख ताजोद्दिन बाबा पर्यंत चालत आलेली आहे. ईश्वराला अनन्यभक्तीने शरण गेलेल्या मानवतावादी संताकडून आत्मबळाच्या आघाडीवर साकार होउ शकते. आत्मबळाच्या प्रकाशात हिंन्दू,मुसलमान हा भेद मावळतो आणि सर्वत्र आत्मशांतेचा साक्षात्कार होउ लागतो. मग कोणचाही प्रतिकार केला, कोणावरही प्रहार केला तरी तो आत्मघातकच ठरतो. म्हणून संत हे कृतिम भेदावर आधारलेल्या संघर्षात कधीही सहभागी होत नाही. परमेश्वराची आराधना करायाला देउळ नको अशा व्यापक विचाराचा ते निर्भयपणे पुरस्कार करतात. नामदेव मात्र जेथे देउळ नाही वा मस्जीद नाही तेथे प्रभूची पूजा करतो. शत्रू ज्या पातळीवर उभा असेल त्या पातळीवर आपण उभेच रहायाचे नाही त्यापेक्षा कितीतरी वरच्या अशा आध्यात्मिक भूमिकेवर अरूढ हावयाचे. राजकिय, सामाजिक, आर्थिक अशा कोणत्याही लौकिक आकाक्षांच्या निमित्ताने उत्पन्न झालेल्या विरोधपासून कटाक्षाने अखंड जागृकतेने दूर राहावयाचे. अशा परिस्थतीत शत्रूने जोराचे, कितीही प्रहार केले तरी ते आपल्या पर्यंत पोहचता व्यर्थ ठरावयाचे अशी संतांची विचार सरणी होती. या विचारसरणीचा अवलंब करून महाराष्ट्रातील समाजात सलोखा निर्माण करण्याचा प्रयत्न मराठी-मुस्लीम संतानी केला आहे.[१]

०१) शहामुंतोजी ब्राहमणीः

मृत्युंजय या हिंदू नावाने पीरचित असलेला हा संत वस्तुतः मुसलमान शहा मुंतोजी ब्राह्मणी, शहा महंमद बामनी, बिदरचा बाहमणी पादशा, शहा मुंताबजी कादरी, शांत मुर्तजा कादरी, ज्ञान सागर अम्मा,अशी निरनिराळे नरवे त्यांना अनेक निमित्ताने प्राप्त झालेली आहेत.त्यांचा काळ ल.रा.पागारकरांनी इ.स.१५१८ ते १५५८ मानले आहे. मात्र रा.ची.ढेरे यांनी यांचा काळ १५७५ ते १६५० असा मानला आहे. त्यांना बिदरच्या बाहमणी घराण्यात जन्मला आलेले राजपूरूष अशी त्यांची मान्यता आहे.त्यांची आई असावी पागारकरांचा तर्क आहे.[३]

मराठी संत मंडळीत ज्याची किर्ती 'मृत्युंजय' या नावाने गाजत आहे त्यांचे मुळ नाव शहा मुंतोजी असे आहे. बिदरच्या बहामणी घराण्यात त्यांचा जन्म झालेला होता. त्यांच्या जन्मापूर्वीच बिदरची बाहामणशही विनाशाकडे वाटचाल करू लागली होती. इ.स.१४८१ मध्ये ब्राहमणशाहीचा वजीर महंमद गवानचा कटकारस्थानाने वध झाला.इ.स.१५२१च्या सुमारास महंमद बरीदने बहामणी सत्ता झुगारून बरीदशाहीची स्थापना केली.मुंतोजीचे चरित्रकार त्याला 'शहा' म्हणतात आणि त्यांनी सुध्दा आपल्या एका ग्रंथात आपल्या नावामागे 'शहा' हे बिरूध्द लावून घेतले आहे.[२]

मृत्युंजयाची ग्रंथ संपदाः

१) सिध्द संकेत प्रबंध.२) अनुभव सार,अमृतसार.३) अद्धैत प्रकाश ४) प्रकाश दिप.५) स्वरूप समाधान ६) अमृतानुभव ७) जीवोध्दारण ८) पंचीकरण ९) संस्कृत-फारसी भाषेचा कोष.

या पंक्तीतून मृत्युंजयाची उदार व समन्वयशील मनोवृत्ती उघड होते. मृत्यंजय फारसी संस्कृत,मराठी भाषेचे मोठे जाण्कार होते.[४] असा हा एका थोर पंरपरेतील थोर संतकवी केवळ मुस्लीम -मराठी संतकवीच नव्हे तर अखिल मराठी संतमंडळीत मानाचे स्थान पावणारा आहे. उत्तर कालीनांनी 'महायोग' म्हणून गौरविले आहे ते याथार्थ आहे.

०२) हुसैन अंबर खानः

अंबरखान हे हुसैन अंबरखान यांच्या घराण्याचे नाव आहे.त्यांनी आपल्या गीता टीकेच्या प्रारंभी आपल्या पितामहाचा आणि पित्याचा उल्ले्ख केला आहे.ययावरून अंबर खान याकुत, अंबरखान हुसैन, अंबरखान अशी त्यांची कुल परंपरा आहे हीच कुलपरंपरा त्यांनी एका संस्कृत श्लोकात ग्रंथीत केली आहे. अंबरखान घराणे प्रारंभी दौलताबाद येथे निझामशाहीच्या सेवेत असावे. दौलताबाद ययेथे अंबरखान नावाचा अधिकारी असल्याचे आढळते. कारभारानिमित्त त्याचा मुकाम खडकी, औरंगाबाद, इंदापूर या गावात झाल्याचे उल्ले्ख आहे. इ.स.१६१८ च्या सुमारास अंबरखान दौलताबाद येथे अधिकारी होता नंतर इ.स.१६३३ मध्ये मोगलांनी दौलताबाद जिंकून हुसैन निजामशाहाला कैद केले. यानंतर तीन वर्षापर्यंत मराठा सरदार शहाजी भोसले यांनी जुन्नर परीसरात मुर्तुजा निजामशहाला गादीवर बसवून संघर्ष केला. अंबरखान त्यावेळी बरोबर शहाजी होता. इ.स.१६३६ मध्ये शहाजी भोसले विजापूरच्या आदीलशाही तर्फे कर्नाटकात गेला त्यांच्या बरोबर अंबरखानही गेला.

श्री ज्ञानदेवाने भगवान श्री कृष्णाचे उदार तत्वज्ञान मराठी भाषेतून मांडल्यानंतर ब्रह्मविद्येचा सुकाळ झाला. हिंदू समाजातील स्त्रीया,वैश्य,शुद्र,अतिशुद्रा बरोबर मुस्लीमांनीही त्याचा लाभ घेतला याचा विचार सांगत हुसैन अंबरखान ने आपले अंतरबाह्यजीवन शुर्चिभूत केले व भगवत गीतेवर अंबर हुसैन यांनी टिका लिहिली.

इ.स १७ व्या शतकातील प्रसिध्द संत रमा वल्लभदास यांच्या चरित्रातहीअअंबरखानचा उल्लेख

येतो. रमावल्ल्भदासाचे वडिल अंबाजी पंत हे दौलताबाद येथे अंबरखानच्या पदरी नोकरी करीत होते, असे वल्ल्भदासाचे शिष्य राधवदास याने बिरूदावली नामक प्रकरणात म्हटले आहे.

अवरंगाबादेत पलिकडे/देवगिरी निजगड/
तो गड अती अवधड/पुरे कोड पाहांताचि//
तेथे राजा म्लेंछयातीचा/अंबरखान प्रधान त्याचा//
त्यापाशी सकळ कारभाराचा/व्यापार साचा अंबाजीपंतासी//[५]

अंबरखान दौलताबाद येथे वास्तव्यास असता त्या ठिकाणी शेख चांद बोधले, संत स्वामी जनार्दन, वल्ल्भदास, अबाजी पंथ सारखे साधू सज्जन यांच्या आश्रयानेनांदत होते. हुसैन अंबरखानचा गुरू कोण? या विषयी ग्रंथारंभी गुरू नमन करतांना म्हणतो.

'जेथूनी हे विश्व होते/जेथे मागुतील्य पाबते/
त्या सचिदानंद श्रीगुरूते सांष्टांग नमस्कारा'//

हुसैन अबंरखानाने वेदांताचा अभ्यास करून संस्कृत गीतेचा मराठी अवतार घडविणारा हा मुसलमान आम्हा मराठी जनांना वंद्य वाटण्याहुन का मोठा खचित आहे. तो आपल्या ग्रंथारंभी म्हणते

भेदाभेदाचा आग्रह उदंडा/
तोचि विध्न समुह प्रचडा/
तयसतेनाशिका जो वक्रतुंडा तया नमस्कार हा मुसलमान साधू//

धार्मिक क्षेत्रातील भेदाभेदाच्या आग्रहाचा नाश करून अव्दैताच्या अधिष्ठानावर उभा आहे.[६]

०३) आलमखानः

भारतातील सुफी संतांनी भारतीय एकात्मतेचा पाया दृढ केला आहे. या संताच्या एकात्म एकरस संस्कृतीतील जातीचे धर्माचे प्रदेश भिन्नते, लिंग वय व विव्दतेचे अन्य कसलेही बंधन नाही या उदार आणि समन्वयशील परंपरेच्या शिल्पकारात वडवळसिध्द नागनाथ या सत्यपुरूषाचे स्थान विशेष आहे. त्याचा वारसा सांगणा-या व्यक्ती हिंदू बरोबर मुसलमान ही आहेत. नागनाथांच्या कृपेला पात्र घातलेल्या भागयवंतातील आलमखान हा साधू मुळचा महाराष्ट्रातील नाही. भानजी त्रिंबक देशपांडे या नागेश साप्रदायिकाने इ.स.१८४८ मध्ये रचलेल्या 'नागेश लीला मृत' या ग्रंथातल्या ३९ व्या अध्यायात आलमखानाची चरित्र रेखा वर्णिलेला आहे.विद्या पर्वताच्या पलिकडे महापूर नामक गांवचा राहणारा चौघे भाउ हा सर्वात धाकटा लहानपणापासून प्रपंचा विषयी शून्य अस्था असलेला होता. एकदा थोरच्या भावजायीच्या पाण्याच्या घडयाला फोडण्याचे निमित्त त्याला खुप पश्चाताप झाला मानसिकते ला विरक्तीचा तडा गेला. त्याने घर सोडले कर्नाटकाच्या कल्याणी जंगलात राहूलागला. पुढे वडवळसध्द नागेशांनी त्याला तेथे संन्याशाच्या रूपाने दर्शन दिले. नागेशाच्या आदेशाप्रमाणे आलमखान मुगकी येथे राहून भजनात मग्न

राहू लागला.[७.]

०४) शेख सुलेमानः

वडवळसिध्द नागनाथाप्रमाणेच १८ व्या शतकात गोपालनाथची ही महान विभुती अवतरली होती. मुळचे देवगिरी परिसरात सातारा भागात येउन स्थिरावले. साता-यापासुन आठ मैल अंतरावर असलेल्या त्रिपुटी नामक गावी समाधीस्थळ झाले. त्यांनी आपले परमार्थधन अनेक भाग्यवंतात जसे पुरूष आहे तशा स्यिाही आहेत. जसे उच्चवर्णीय हिंदु आहेत मुसलमान ही आहेत. शेख सुलतान नामक परमानुकभुमिची उपनिषदे गायीली आहेत. शेख सुलतान शुंगारीक लावण्याबरोबर भेदक रचनाही त्याचा हातखंडा होता शेख सुलतानाला ही शाहु छत्रपतीचा आश्रय लाभला होता.

शाहिराचा कीर्तनकारः

शेख सुलतान गुरूकृपेने किर्तने कशी करू लागला याचाही रोचक इतिहास गोपालनाथ चरित्रात आलेली आहे. गुरूच्या आज्ञांकित बनून पडेल सेवा करणे गुरू पदिष्ट मार्गाने साधना करणे, अनुभवाची सांगड घालून वेदांतावर किर्तने करणे असा शेख सुलतानचा जीवनक्रम बनला. शेख सुलतान गोपालनाथाच्या शिष्य परिवारातले जेष्ठ असल्यामुळे त्यांना सर्वजण आबासाहेब नावाने संबोधीत. त्यांचा धाकटा भाउ ही गोपळनाथाचा शिष्य बनला त्याला लोक शेख दाजी किंवा दाजीसाहेब म्हणत.(८)

०५) शेख दाजीः

शेख दाजी ऊर्फ छोटूभाई हा शेख सुलतानचा धाकटा भाउ हाही गोपाळनाथांचा शिष्य श्रेष्ठ कवित्व शक्ती आणि उत्कृष्ट बंधू प्रेम यांचा सुंदर संगम शेख दाजीच्या व्यक्तीमत्वात झालेला होता. शेख दाजी हा आपल्या बंधू प्रमाणे कुशल व प्रभावी कीर्तनकारही होता. गोपाळनाथाचे पुतणे जे विठ्ठलनाथ त्यांनी शेख दाजीवर आरती रचलेली आहे.

'आरती संतराया/दांजी निजसखाया/
अविंध निर्धातील/बुंद अंश हे काया//
निष्काय देहलोभा/काव्यकार उत्तम'//[९]

०६) शहामुनीः

शहामुनी यांचे शहा हुसैन हे मुळगाव होते. यांचा जन्म भीमा-सरस्वती संगमा जवळील पेडगाव येथे झाला. यांचा जन्म सुमारे १७४८ मधला यांचे घराणे चार पिडयापासून हिंदू देवदेवतांचे भजनी लागलेले होते. आपण मुसलमानात कुळात जन्मलो याचे त्याला होणारे दुःख त्याने सिध्दांतबोधात स्पष्टपणे मांडले आहे.

'नव्हे यातीचा ब्रहाण्णा क्षत्रिय वेश्य नोहे जाण/
शुद्रापरीस हीन वर्ण अविंधवंशी जन्मलो//

ऐसे खाणीत जन्मलो/श्रीकृष्ण भक्तीशी लागलो/

तुम्हा संताच्या पदरी पडलो अंगीकारावे उचित//'[१०]

मुनीद्रस्वामी हे शहामुनीचे गुरू दत्तात्रेयाचा मुसलमानाशी वरचेवर संबंध आलेला दिसून येतो हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. मुनीन्द्रस्वामीने शहामुनीला गुरूदक्षिणा वाराणसीला गंगातीरी आहे.

महानुभव तत्वज्ञानाचे एवढे दृढ संस्कार शहामुनीच्या मनावर झालेले असून ही ज्या सिध्दातांबोधाच्या पुर्वाधऱ्रात दैती तत्वज्ञान मांडले आहे. त्याचा सिध्दांत बांधात एकूध ५० अध्याय आहेत. ओवीची संख्या ९८५८ एवढी आहे रचनाकाळ १७७८ हा आहे.

शहामुनीने ज्ञानदेव या संताबद्दल भक्तीभाव व्यक्त केला आहे. पंढरी पांडुरंग याचे माहिमान गायीलेले आहे. कबीरालाही गुरूस्थानी मानलेले आहे. हिंदू-मुस्लिमांतील परस्पर ईषाच्या निरसनाबद्दल त्याला विलक्षण तळमळ लागलेली आहे त्यांच्या ग्रंथाला ठायी गयी विस्तारपुर्वक व्यक्त झालेली आहे. परमेश्वराच्या स्मरणाने द्वेषभाव नष्ट व्हावा अशी त्याची सत्वशील अपेक्षा आहे. जन्मजातीवरून एखादयाला श्रेष्ठ व कनिष्ठ ठरविणे किती मुर्खपणाचे आहे हे पटवून देण्यासाठी त्यांनी आपल्या ग्रंथमध्ये रचना केलेली आढळते.

०७) बाजीद पठाणः

बाजदि पठाण या मुसलमान संत कवीचे चरित्र महिपतीनी भक्तीलीला मृताच्या एक्केचाळीसाव्या अध्यायायात थोडक्यात सांगितले आहे. हा विजापूरच्या आदीलशाहीतील एका सुभ्याचा अधिकारी उत्तर हिंदूस्थानात जाउन पराक्रम करून त्याने अमाप धन जमविलेते सगळे धन उंटाच्या पाठीवर लादून पंचवीस हजार सैन्यासह विजापूरला परत निघाला वाटेत उंट मेला मृत्यू त्याने पाहिलेला नव्हता. देहाच्या नाश्वंत रूपातचा प्रत्येय त्यांनाआला अंगी तात्काळ विरूक्ती बाणली जवळचे धनदौलत वाटून त्याने यवन भाषेत पाचशे ओव्या रचल्या.

विजापूरला गेल्यावर बाजीद पठाण केशव स्वामींना शरण गेला. त्यांचा अनुग्रह संपादून भजनात रमू लागला. गुरूच्या कृपेने त्याला कवितास्फुर्ती झाली महिपत सांगतात.

पद पदांतरे रचिली फार/परी स्वमीचा अभंग घातला वर//

जनांत प्रशंसा वाढली फार/साक्षातकार जाहला//

बाजीद पठाणने आपल्या पदात स्वतःचे नाव न घालता त्यात गुरूचे नाव घातले. शहाबेग हा मुसलमानी संत हाही केशवस्वमीचा शिष्य काळ समग्र त्रैलोकाचा ग्रास करून टाकतो. अशा या काळावर मात करण्यासाठी मानव मात्राने गुरूला शरण जावे असा बोध त्याने एका पदातून केलेला आहे.

०८) शकर गंजः

शकर गंज केशव स्वमीचा तिसरा शिष्य होता. याचे 'चेटकीन' नावाचे हिंदी पद उपलब्ध असून

ते गुरू भक्तीच्या धुदीने ओत पोत भरलेले आहे.

शहा नवरंगः

केशव स्वामीचे गुरू रंगबबबांध याचा हा प्रशिष्य आणि पूर्णबोधाचा हा शिष्य असाचा त्याचे पद सदगुरू बाप माझा आणि कन दुसरी कही रे/ तुझिया नेत्राची साई तोचि माझी आई रे//अशी सुरूवात व समाप्ती पुढील दोन ओळीने झालेली आहे.

शहा नवरंग रंगातीतपाहीरे
पुर्ण ब्रम्हा हे नांव सांगावे काई रे//(११)

०९) जंगली फकीर सय्यद हुसैनः

हा आलमखानचा गुरू बंधू याने अनेक पौराणिक कथा व काव्य स्वरूपात गुंफीलेल्या आहेत. रा.ची.ढेरे यांना त्याचे जे कथा काव्य मिळवलेले आहे त्यात दुदुंभी व गजासूर यांच्याशी शिवाने केले युध्द कार्तिके, गणेश जन्म, गणेशाचे गजमस्तक इत्यादी कथा आलेल्या आहेत. याचे दैवत वडवळ सिध्द नागेश अशी माहीती देउन तारकासूर वध, नामक ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे.

१०) शेख सलीम महंमदः

रा.ची.ढेरे यांना या मुसलमान संत कवीचा एक स्फुट अभंग उपलब्ध झालेला आहे. तो पुढील प्रमाणे

आम्ही जातीचे ब्राम्हण/आमचे सोईरे मुसलमान//
स्नान संध्या बालविली/महारासी सोयरीक केली//
शेख सली महंमद भला/सुन टाकुनी सासुसी गेला/
तिच्या पोटी कन्या झाली/ते फिरून बाईल केली//

प्राचीन मराठी संत वाड्‌मयातील स्फुट पदरचनेची परंपरा मुसलमान कवीनेही चालवील आहे.

११) लतीफ शाहाः

इ.स.१६ व्या शतकात होउन गेलेल्या या लतीफ शाहाचा मोरोपंतांनी सन्माणी मालेत मुक्त कंठाने गौरव केला आहे. 'ख्यात तुकाराम प्रस्तुत साधू सभा प्रामण वल्लभ, लतीवा ह्रदयास्मर त्यासी असा श्रीभगवत मक्त भलती बा' महापतीनी आपल्या भक्तविजयात चरित्र कथा चमत्कारासह वर्णिलेली आहे. लतीबाशाहा मुसलमान/परम भाविक वैश्नव जन/गाीता भागवत करी श्रवण श्रीराम भजन अही निशी संदोनि आपूला यवनधर्म किर्तनी लाविले अदभूत प्रेम अर्चन पुजा नित्य नेम/ करीत निःसीम आवडी/ /(१२)

१२) शेख महंमद बाबाः

मुस्लीम मराठी संत मंडळीत शेख महंमद बाबा हा कबीराचा अवतार म्हणून ख्याती आहे.

जन्माने मुसलमान असून ही ज्याने हिंदू गुरू कडून सिध्दी प्राप्त केली, हिंदू साधना स्वीकारली आणि हिंदू मुसलमान भेदाच्या आतीत जाउन शुध्द परमार्थचा अनुभव घेतला. शेख महंमद बाबाचा काळ इ.स. १५६०-१६६० हा होय. सुफी पंथाच्या कादरी शाखे्तला शेख अब्दुल कादर जिलानीचा शिष्य सुफी महंमद गौस भारतात प्रथम आले. यांचा शिष्य राजे महंमदचा पिता होता. चाँद बोधले साहेब कादरी म्हणजे चाँद बबोधले हा राजे महंमदचा शिष्य होता. राजे महंमदने आपल्या पुत्राला म्हणजे शेख महंमदला आपल्या शिष्याकडून दिक्षा दिली. चाँद बोधले हे हिंदू संत असले तरी ते सुफी संप्रदायातील होते. म्हणूनच देवगिरीच्य पायथ्याशी त्यांचाी समाधी दर्ग्याच्या स्वरूपात आहे. चाँद बोधले हे संत एकनाथाच्या गुरूचे म्हणजे जनार्दन स्वामीचे गुरू शेख महंमद आणि जनार्दन पंत गुरू बंधू होते. शेख महंमद बाबाने आपल्या योग संग्रमाच्या १५ व्या आध्यायात म्हटले.

धन्य चाँद बोधले त्यानी जनोपंत लोधले/त्यांचे शिष्य धाले/
एको जनार्दना /केली भागवत टिका/उध्दार विश्वलोका/
तेच दिसे सायका/स्वामी पाशी/[१३]

मराठी मुस्लीम परंपरेतील आणखी काही संताचे साहित्य उपलब्ध नाही मात्र त्यांचे कार्य कमी नाही. सयदुलाल बंदा फकीर, बु-हानशा, मुंतोजी, शहाअली, मदरशाचा शिष्य लडनशा, महंमदशा फकीर, दावतखान, सुलातन, सगनभाउ, अब्दूल गरीब अब्दूल, बाबन, महंमद हानिफ, आबालाल, दारा, फतिशा, बाबासाहेब, शेख मिराजी, जोव्हरशा, राजाबापू, नबी महंमद सुलतान, दादा आतार, करीम, कासम, शेख महंमद, महंमद नबी जमालशाह हा मुळचा हिंदू 'नाव विश्वनाथ मनास शांती मिळेना म्हणून गंगेत जीव देण्याचे त्याने ठरविले. त्याच वेळी एक मलंग प्रकट झाला व त्याला तारले तंव्हापासून तो फकीर झाला. मुळचे नाव बदलून जमालशाह हे नाव घेउन वावरू लागला. त्या शिवाय चांदोज करांच्या मराठी -मुस्लीम संताच्या यादददीत या शिवाय, जिंदा फकीर तोरडमल, बाहदर बाबा, बहिराम, मलुकदास, महंमद बाबा.[१४]

मुसलमान संताचे मुल्यमापनः

साधारणपणे १६ व्या १७ व्या शतकात होउन गेलेल्या ज्या मुसलमान मराठी संताचा धावता परिचय करून घेतला आहे. मुसलमान मराठी संताची संख्या ५० पर्यंत आहे मुस्लीम संतानी महाराष्ट्राच्या पारमार्थिक वाड़मयाच्या दालनाची शोभा त्यांच्या वाड़मयीन कार्यामुळे निश्चितच वाढलेली आहे. मुसलमान संतापैकी श्रेष्ठ ग्रंथकार म्हणून शहा मुंतोजी उर्फ मृत्यूंजय, हुसैनी अंबरखान, शेख महंमद , शहामुनी इत्यादी होय.

हे मुसलमान मराठी संतकवी मुखतःसंत आहेत. संतत्व हा त्यांचा प्राण आहे कवित्व हा त्यांच्य संतत्वाने धारन केलेला देह आहे ते सरस्वतीचे खास उपासक नव्हते महाराष्ट्राच्या भूमित काव्य गुणांनी

रंगीबेरंगी फुल उधळयाकरीता ते जन्मास आलेले नाहीत. ईश्वरी लीलेल्या गुणानुवादातील अलौकीक आनंदाचा महाराष्ट्रावर वर्षाव करण्यासाठी ते अवतरलेले होते.

संदर्भ ग्रंथ सूचीः

०१) डॉ.देशपांडे अच्यूत नारायण-प्राचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास,भाग तिसरा,व्हिनस पब्लिकेशन पूणे,पृ.कृ.४३.

०२) कित्ता-पृ.कृ ०१

०३) डॉ.देशपांडे अच्यूत नारायण-प्राचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास व्हिनस पब्लिकेशन पूणे,पृ.कृ.४३.

०४) डॉं रोडे सोमनाथ,संपादक,इतिहास संशोधन पत्रिका डॉ.शेख ए.एम.यांचा शेध निबंध,खंड १० वा प्रकाशक डॉं. ओ.बी.समदानी.सचिव,मराठवाडा इतिहास परिषद,नोंहे.२००५ पृ.कृ.१२३-१२४

०५) ढेरे.रा.ची.-मुसलमान मराठी संत कवी,प्र.संशोधन,प्रथम आवृती१९६७ पृष्ठ कृ.४४

०६) कित्ता पृष्ठ कृ.४९

०७) डॉ.देशपांडे आ.मा.-प्राचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास व्हिनस पब्लिकेशन पूणे,पृ.कृ.१२२.

०८) ढेरे.रा.ची.-मुसलमान मराठी संत कवी,प्र.संशोधन,प्रथम आवृती१९६७ पृष्ठ कृ.५८

०९) देशपांडे अ.ना. उपरोक्त पृष्ठ कृ.१२४

१०) ढेरे.रा.ची.-मुसलमान मराठी संत कवी,प्र.संशोधन,प्रथम आवृती१९६७ पृष्ठ कृ.१०९

११) कित्ता पृष्ठ.१४५

१२) कित्ता पृष्ठ.१४६

१३) डॉं रोडे सोमनाथ,संपादक,इतिहास संशोधन पत्रिका डॉ.शेख ए.एम.यांचा शेध निबंध,खंड १० वा प्रकाशक डॉं. ओ.बी.समदानी.सचिव,मराठवाडा इतिहास परिषद,नोंहे.२००५ पृ.कृ.१२७

१४) डॉ.देशपांडे अच्यूत नारायण-प्राचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास व्हिनस पब्लिकेशन पूणे,पृ.कृ.१४०.

■■■

१९४२ चे आंदोलन व मराठवाडज्ञ मुक्तीसंग्रामातील सत्याग्रह चळवळ

प्रा.डॉ.अरुण बावा
इतिहास विभाग
श्री.माधव पाटील महाविद्यालय, मुरुम, ता.उमरगा जि.उस्मानाबाद

प्रस्तावना

भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी भारतीय जनतेला ब्रिटिशाविरूध्द लढावे लागले. त्याच समांतर कालखंडामध्ये मराठवाडयातील जनतेला हैद्राबादच्या अन्यायी, जुलमी राजवटीविरूध्द लढा दयावा लागला. भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेसने 8 ऑगस्ट 1942 रोजी 'चले जाव' हा ठराव मंजूर करून या आंदोलनाचे नेतृत्व महात्मा गांधीजीकडे सोपविले. त्यानुसार गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली 9 ऑगस्ट 1942 रोजी ब्रिटीश सरकारच्या विरोधात आंदोलन सुरू झाले. या आंदोलनास 'चले जाव' किंवा 'छोडो भारत' या नावाने ओळखले जाते. 1942 च्या 'चले जाव' आंदोलनाचे पडसाद मराठवाडयातही उमटले. हैद्राबाद स्वातं०य आंदोलनाचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तिर्थ करित होते. महात्मा गांधीजींनी 'चले जाव' चळवळीत हैद्राबाद संस्थानातील जनतेला ही सहभागी करून द्यावयाचे ठरविले होते. त्यासाठी त्यांनी संस्थानातील जनतेला तेथील प्रतिगामी व जुलमी राजवटीविरूध्द स्वातंत्र्यासाठी आंदोलन सुरू करण्याचे आदेश दिले होते. हैद्राबाद स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेते स्वामीजी भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेसच्या सभेला मुंबईला इ.स. 1942 साली गेले होते. महात्मा गांधीजींनी त्यांना संस्थानात आंदोलन सुरू करण्याचे आदेश दिले. त्यानुसार स्वामीजींनी इ.स. 1942 साली निजाम सरकारच्या विरोधात सत्याग्रह सुरु केला.

आशय विश्लेषण

महात्मा गांधीजींनी जाहीर केले होते की, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचाच एक भाग आहे. गांधीजीप्रमाणेच स्वामीजींनी संस्थानातील जनतेला 'करा अथवा मरा' हा आदेश दिला होता. मराठवाडयातही 1942 चा सत्याग्रह झाला. बाबासाहेब परांजपे, अनंतराव गणमुखी व राघवेंद्र दिवाण (लातूर) यांनी वकिली सोडून आंदोलनाचा प्रचार सुरू केला. त्यामुळे त्यांना लगेच अटक करण्यात आली. मनोहर गरूदेव, विनायकरावजी विद्यालंकार, सीताराम कृश्णराव पप्पू, अब्दुल रझाक, अब्दुल हमीद, बलराज भगवान, चिंतामनी साधू महाराज व प्रसन्नकुमार या लोकांनी सत्याग्रह केले. माणिकचंद पहाडे व गोविंदभाई श्राफ यांना जहाल मतवादी म्हणून अटक केली व औरंगाबाद जिल्हा सोडून जाण्यास त्यांना मनाई केली गेली. 1942 चे आंदोलन भारतभर पसरल्यामुळे त्याचा

वणवा संस्थानातही पसरेल या भीतीने हैद्राबाद लढयाची शक्ती असलेल्या स्वामीजींना 'नामपल्ली' निजाम स्टेशनवर सरकारने 16 ऑगस्ट 1942 रोजी पुन्हा अटक केली व 'चंचलगुडा' जेलमध्ये पाठविले. इ.स. 1943 मध्ये धान्य वसुलीच्या निशेधार्थ पंजप्पा बसप्पा जंगम तामसा ता. हदगाव जि. नांदेड यांनी हैद्राबादला शेतकऱ्यांचा मोर्चा नेला होता. हा संस्थानातील शेतकऱ्यांचा पहिलाच मोर्चा होता.

मराठवाडयातील प्रत्येक जिल्हयात सत्याग्रहाची केंद्रे उभारली. अंबाजोगाई, बीड, लातूर, औरंगाबाद, जालना, सेलू, परभणी, हिंगोली व लातूर या केंद्रावर आठवडयातून किमान एक वेळेस सत्याग्रह होत राहिला. 30 मार्च 1943 पर्यंत सत्याग्रही तुरूंगात जात राहिले. मराठवाडयातील जवळपास 530 लोकांनी सत्याग्रह केला व तुरूंगवास पत्करला. मराठवाडयातील 'सेलू' या केंदावरून सर्वात जास्त सत्याग्रही आंदोलनात उतरले होते. अंबाजोगाई हे सुध्दा सत्याग्रहाचे प्रभावी केंद्र होते. स्वामीजी, बाबासाहेब परांजपे व नारायण जोशी यांनी 'योगेश्वरी विद्यालय' राजकारणाचे एक ज्वलंत केंद्र बनविले होते.

स्वामीजी, बाबासाहेब परांजपे व नारायण जोशी यांच्या मार्गदर्शनाखाली अंबाजोगाई येथे 1942 च्या आंदोलनात सत्याग्रह करण्यासाठी 42 तरूणांची एक टीम तयार केली होती. निजामाच्या लश्कराने योगेश्वरी विद्यालयास वेढा घालून या 42 लोकांना त्यांच्या ताब्यात देण्यासाठी खडसावले होते. पण निजामी लश्कराला चकवून या 42 लोकांनी परभणीला जाऊन पिली हवेलीवर सत्याग्रह केला. शेवटी सर्वांना अटक करून त्यांना तेरा महिन्याची शिक्षा देऊन परभणीच्या जेलमध्ये पाठविले. 1942 च्या आंदोलनाचा सर्वाधिक फटका योगेश्वरी विद्यालयास बसला. बाबासाहेब परांजपे व नारायण जोशी यांना पकडण्यात आले आणि इतर 13 शिक्षकांवर त्यांनी कोणत्याही शिक्षणसंस्थेशी संबध ठेवू नये किंवा तेथे नौकरी करू नये व बीड जिल्हयात प्रवेश करू नये असा आदेश बजावला होता. सर्व नेत्यांनाच अटक केली तर आंदोलन तीव्र होणार नाही म्हणून सरकारने स्वामीजींच्या अटकेनंतर नारायण जोशी, बाबासाहेब परांजपे, हिरालाल कोटेचा, मोतीलाल मंत्री व आर. डी. देशपांडे हे तिघे बीडचे, लातूरचे राघवेंद्र दिवाण, औरंगाबादचे माणिकचंद पहाडे, गुलाबचंद नागोरी, आण्णासाहेब वाळुजकर, अच्युतभाई देशपांडे, तात्यासाहेब महाजन, रामगोपाल नावंदर, नागोराव पाठक, ज.प. मुळे, गोविंदभाई श्राफ, आ.कृ. वाघमारे, नांदेडचे गोपाळशास्त्री देव, हिंगोलीचे अच्युतराव खोडवे, देऊळगाव राजाचे माधव बक्षी, उस्मानाबादचे व्यंकट बापूजी जोशी, देवरामजी चव्हाण व बिदरचे रंगनाथ कुलकर्णी या सर्वांना अटक करून जबर शिक्षा दिली. मराठवाडयातील अनेक सत्याग्रहीना वेगवेगळया ठिकाणी अटक करून त्यांना शिक्षा दिली.

आंदोलनाच्या काळात मोडतोडीच्या घटना घडल्या. यामध्ये रेल्वे व टेलिफोनच्या तारा तोडणे, पोस्टाच्या पेटया व रस्त्यावरील दिवे नश्ट करणे याचा समावेश होता. अनंत राजाराम जैन, गुरूसंगा व काशिनाथ भोई यांनी लातूरला मोडतोड केल्याने त्यांना दहा वर्शाची शिक्षा देऊन इंदूरच्या तुरूंगात पाठविले. अंबाजोगाई येथील एका बुरूजावरील सरकारी रेडिओ विहीरीत फेकून दिला. तर निजामाच्या घोडदळाच्या छावणीतील गंजीला आगी लावल्या. परळी रोडवरील पिंपळा धायगुडा येथे खांबाच्या तारा तोडण्यात आल्या. अशाच घटना मराठवाडयात सर्वत्र घडल्या. पैठण येथे विश्वनाथ गोविंद यांनी सरकारच्या विरोधात पोस्टर्स लावले होते. तसेच फुलंब्री येथे सरकारच्या विरोधात प्रभातफेरी काढली. असाच प्रकार जालन्याला झाला. या सर्वांना अटक झाली. 30 सप्टेंबर 1942 रोजी बाबूलाल व हिरालाल यांच्या नेतृत्वाखाली उमरी येथे सत्याग्रह करण्यात आले.

सत्याग्रहाची तीव्रता वाढल्यानंतर निजामाने नेमस्तांच्या पाठिंब्यावर 'आझाद हैद्राबादचा' जयघोश केला. सत्याग्रहींना अटक करून त्यांचे बेहाल केले. पण सत्याग्रहाची चळवळ सरकार थांबवू शकले नाही औरंगाबादला गोविंदभाई श्राफ यांचा गट 22 महिन्यांच्या स्थानबध्दतेतून 24 आक्टोंबर 1943 रोजी सोडून दिला. यांनतर सत्याग्रह चळवळीची तीव्रता कमी झाल्यावर नऊ महिन्यांच्या आत सर्वच सत्याग्रहींना सरकारने टप्प्याटप्प्याने सोडून दिले. 15 डिसेंबर 1943 रोजी स्वामीजी व प्रमुख नेत्यांना सोडून दिले.

निष्कर्ष

1) मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा लढा हा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचा एक भाग म्हणून लढला गेला.
2) 1942 च्या आंदोलनादरम्यान महात्मा गांधीजीच्या प्रेरणेतून मराठवाडयातील अनेक सत्याग्रहींनी निजाम सरकारच्या विरोधात सत्याग्रह केले.
3) 1942 चे आंदोलन हा अंतिम लढा होता. पण या लढयाला यश आले नाही. परंतू या लढयाने ब्रिटिश सरकार व निजाम सरकार यांना हादरा देण्याचे काम केले.
4) 1942 नंतर पुन्हा स्वामी रामानंद तिर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली मराठवाडयातील जनतेनी आंदोलन सुरू ठेवले. परिणामी 17 सप्टेंबर 1942 मध्ये निजाम राजवटीतून मराठवाडा मुक्त झाला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) लक्ष्मीकांत देशमुख/वि.ल. धारूरकर (संपा) –'मुक्तीसंग्राम' मराठवाडा साहित्य परिषद, सन्मित्र कॉलनी, औरंगाबाद. 17 सप्टें. 1998.

2) डॉ. सोमनाथ रोडे – 'मराठवाडयाचा इतिहास' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. जून 1999

3) डॉ. अनिल कठारे – 'आधुनिक महाराश्ट्राचा इतिहास' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. जून 2009.

4) डॉ. कठारे/डॉ. नगराळे – 'मराठवाडयाचा इतिहास' कल्पना प्रकाशन, नांदेड 1999.

■■■

मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील विद्यार्थी आंदोलन - वंदे मातरम्

प्रा.डॉ.अविनाश मुळे
इतिहास विभाग
श्री.माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम, ता.उमरगा जि.उस्मानाबाद

प्रस्तावना

1938 हे वर्ष हैद्राबाद संस्थानासाठी अत्यंत संघर्षाचे व इतिहासाला नवीन वळण देणारे ठरले. मराठवाडयानेच सर्वप्रथम हैद्राबाद स्वातंत्र्य आंदोलनाचे रणशिंग फुंकले, औरंगाबाद हे मराठवाडयातील बहुतेक चळवळींचे उगमस्थान व मुख्य केंद्र राहिले. गोविंदभाई श्राफ, आनंद वाघमारे, व्ही.डी.देशपांडे, भाऊसाहेब वैश्यपायन, रतिलाल जरीवाला, अच्युत खोडवे, डी.एल. पाठक, सखाराम मंडलिक, नाथप्रसाद दिक्षित व कॉ.सय्यद हबीबुद्दीन या स्वातंत्र्याच्या विचाराने भारावलेला लोकांनी मराठवाडयात मोठया प्रमाणात जनजागृती केली. हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसचा सत्याग्रह सुरू होण्यापुर्वी सुमारे वर्श सहा महिने हैद्राबाद संस्थानातील संपूर्ण विद्यार्थी वर्ग अस्वस्थ होता. अन्यायाची परिसीमा वाढत होती आणि लोकांची सहनशक्ती अधिक ताणली जात होती. देशातील अन्य आंदोलनाप्रमणे हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या सत्याग्रहाला व एकूण स्वातंत्र्य संग्रामाला विद्यार्थी वर्गातून मोठया प्रमाणात पाठिंबा मिळाला. सत्याग्रहाच्या चळवळीमुळे संस्थानातील जनता खडबडून जागी झाली, परंतू त्यापेक्षाही मोठया प्रमाणात विद्यार्थ्यांच्या 'वंदे मातरम्' चळवळीने प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या मनात असंतोश पसरला. मराठवाडा मुक्ती संग्रामात 'वंदे मातरम्' या विद्यार्थी चळवळीने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.

आशय विश्लेषण —

हैद्राबाद संस्थानात त्यावेळी फक्त हैद्राबाद शहरात 'उस्मानिया विद्यापीठ' हे एकमेव विद्यापीठ होते. तेलंगण, कर्नाटक व मराठवाडा या तीन विभागांत अनुक्रमे वरंगल, गुलबर्गा आणि औरंगाबाद येथे प्रत्येकी एक इंटरमीजिएट कॉलेज होते. जिल्हयाच्या ठिकाणी एकेक सरकारी हायस्कूल होते. हायस्कूलला उर्दूमध्ये 'मदरसे फोकानिया' असे म्हणत असे.

'वंदे मातरम्' विद्यार्थी आंदोलनाचा बहुमान औरंगाबाद शहर व मराठवाडा विभागास प्राप्त होतो. औरंगाबादच्या इंटरमीजिएट कॉलेजचे वसतिगृह सध्याच्या सुभेदारी गेस्ट हाऊस जवळ किलअर्क परिसरात होते. तेथील मुस्लिम विद्यार्थी दररोज नमाज पडत असत. हिंदू विद्यार्थ्यांनी 14 नोव्हेंबर 1938 पासून प्रार्थना म्हणून 'वंदे मातरम्' हे गीत म्हणावयास सुरूवात केली. इंटरमीजिएट कॉलेजात गोविंदभाई श्राफ हे शिक्षक म्हणून कार्यरत होते. त्यांच्या

सरकारविरोधी कारवायांची गंभीर दखल घेऊन त्यांना निजामी शासनाने दि. 9 नोव्हेंबर 1938 रोजी कॉलेजमधुन काढून टाकले. गोविंदभाई श्राफ व इंग्रजी माध्यमाच्या हायस्कुलमध्ये असलेले विश्णू गोविंद कर्वे गुरूजी विद्यार्थ्यांत फार प्रिय होते. विद्यार्थ्यांवर ते देशभक्तीचे संस्कार घडवीत असत. गोविंदभाई श्राफ यांना काढून टाकल्याची बातमी दुसऱ्याच दिवशी विद्यार्थ्यांना समजली. त्यामुळे विद्यार्थी वर्गात असंतोश निर्माण झाला. त्यांनी कॉलेज बंद पाडण्यास सुरूवात केली. दरम्यान विद्यार्थ्यांना असे समजले की, हैद्राबादच्या उस्मानिया विद्यापीठातील हिंदू विद्यार्थी 'वंदे मातरम्' प्रार्थना म्हणून म्हणत असतात. औरंगाबादच्या विद्यार्थ्यांना हे निमित्य मिळाले व 14 नोव्हेंबर 1938 मध्ये त्यांनी 'वंदे मातरम्' म्हणण्यास प्रारंभ केला. सय्यद मोहयोद्दीन तेंव्हा कॉलेजचे प्राचार्य होते. त्यांनी वसतिगृहात येऊन विद्यार्थ्यांना समजावून सांगितले व 'वंदे मातरम्' म्हणण्यास बंदी घातली. पण विद्यार्थी ऐकण्याच्या मनस्थितीत नव्हते. औरंगाबादेत विद्यार्थी न्याय हक्कासाठी लढू लागले. 16 नोव्हेंबर रोजी विद्यार्थी अन्न सत्याग्रहास बसले. 18 नोव्हेंबर 1938 रोजी बैठक झाली. 30 नोव्हेंबर 1938 ला हैद्राबाद मधील विद्यार्थी संपावर गेले. सिकंदराबाद, हैद्राबाद येथेही वातावरण तापले. सय्यद हुसेन यांच्या गाडीपुढे विद्यार्थी आडवे पडले.

गणवेशासाठी सक्ती करण्यात आली तेव्हा विद्यार्थ्यांनी विरोध केला. 'वंदे मातरम्' प्रश्नावर विद्यार्थी बेमुदत संपावर गेले. 1200 विद्यार्थी संपावर गेले. औरंगाबादेत 300 विद्यार्थी 'वंदे मातरम्' साठी संपावर गेले. 'वंदे मातरम्' आंदोलनाची जी ठिणगी प्रथमतः औरंगाबाद शहरात पडली तीने अल्पावधीतच पेट घेतला व 'वंदे मातरम्' आंदोलन राज्यभर पसरले. या चळवळीचे लोण हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचले.

कर्नाटक आणि तेलंगणाप्रमाणेच मराठवाडयातील विद्यार्थीही कॉलेजेसमधून बाहेर पडले. अधिकाऱ्यांनी नोटिसा लावून सुमारे 1200 विद्यार्थ्यांना काढून टाकल्याचे जाहीर केले. या आंदोलनात सहभागी झालेल्या अनेक विद्यार्थ्यांना कॉलेजमधून काढून टाकण्यात आले. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण खंडीत झाले. त्यांचे पुढील शिक्षण खंडीत न होता चालु कसे ठेवता येईल, या संदर्भात विचारविनिमय करण्यासाठी हैद्राबाद येथे कृतिसमिती कायम करण्यात आली. त्यात रामचंद्रराव अंतू, लक्ष्मणराव गानू, गोविंदभाई श्राफ इत्यादींचा समावेश होता. अण्णा मलाई, बनारस व मद्रास विद्यापीठांनी या विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यास नकार दिला. यावेळेस नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरू श्री.टी.जे. केदार हे पुढे आले. त्यांचा राश्ट्रीय चळवळीशी संबंध होता. त्यांनी या विद्यार्थ्यांचे खुल्या मनाने स्वागत केले. 1939 मध्ये 'वंदे मातरम्' संपावरील सर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. अशा रीतीने 1200 काढून टाकण्यात आलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय झाली. मराठवाडयातील शालेय विद्यार्थ्यांची येवला खामगाव व नगर येथे सोय करण्यात आली. नगरचे रावसाहेब पटवर्धन विद्यार्थ्यास सहाय्य

करत होते. 11 मार्च 1939 मध्ये त्रिपुरा कॉंग्रेस अधिवेशनात 'वंदे मातरम्' चळवळीस पुष्टी देण्यात आली. सुभाशचंद्र बोस व नेहरू यांचा 'वंदे मातरम्' चळवळीस पाठिंबा होता. सरकारच्या दडपशाहीमुळे अनेक विद्यार्थ्यांचे नुकसान झाले. विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या या लढयाचा शेवट वेदनादायी झाला. परंतू विद्यार्थ्यांचा हा लढा मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील अविस्मरणीय लढा ठरला.

निष्कर्ष –

1) 'वंदे मातरम्' चळवळीने हैद्राबाद संस्थानातील विद्यार्थी वर्गात नवी जागृती घडवून आणली.

2) विद्यार्थी चळवळीचा हा लढा केवळ हैद्राबाद संस्थानातच नव्हे तर भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणादायी ठरला.

3) देशी संस्थानातील तरूणांचा तो पहिला व मोठा उठाव होता.

4) 'वंदे मातरम्' चळवळीने संस्थानातील जनतेची गतिमान व सुसंघटीत चळवळ भक्कम पायावर उभी केली. हे या चळवळीचे यश अधोरेखीत होते.

5) 1938 ते 1948 पर्यंतच्या काळात हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम झाला. त्यामध्ये बहुतेक सर्व विद्यार्थी आघाडीवर राहिले. त्यांनी आपापल्या खेडेगावात जाऊन मोठया प्रमाणावर जनजागृती घडवून आणली. एका अर्थाने राजकीय संघटनेचा पायादेखील याच चळवळीने घातला.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

1) लक्ष्मीकांत देशमुख/वि.ल. धारूरकर (संपा.) – 'मुक्तीसंग्राम', मराठवाडा साहित्य परिषद, सन्मित्र कॉलनी, औरंगाबाद 17 सप्टें 1998.

2) डॉ. सोमनाथ रोडे – 'मराठवाडयाचा इतिहास' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद जून 1999.

3) डॉ. अनिल कठारे – 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद जून 2009.

4) डॉ. कठारे/डॉ. नगराळे – 'मराठवाडयाचा इतिहास' कल्पना प्रकाशन, नांदेड 1999

■■■

राष्ट्र - राज्य संकल्पना, उदय आणि विकास

श्रीमती कदम एल.एन.
इतिहास विभाग
बलभीम महाविद्यालय, बीड, ता.जि.बीड

प्रस्तावना :-

राष्ट्रवाद ही एक व्यापक संकल्पना आहे. राष्ट्रवाद वेळोवेळी - वेगवेगळया रुपाने जगासमोर आला. सर्व समाजाला जोडण्याचे काम राष्ट्रवाद करतो तर, तोडण्याचे कामहे संप्रदायवाद करतो. राष्ट्रवाद आणि संप्रदायवाद हे दोघे सावत्र भाऊ आहेत. ते दोन्ही जन्मालाही एकाच वेळी आले. भारताच्या बाबतीत राष्ट्रवाद स्वातंत्र्याकडे वाटचाल करतो तर, संप्रदायवाद विभाजनाकडे जातो. १९१६-१७ व्या शतकात युरोप खंडात राष्ट्रवादाचा उदय झाला. राष्ट्र अशा लोकांच्या समुदायाला म्हणतात " ज्याचा आपसात जुडाव असतो, जे विशिष्ठ भौगोलिक प्रदेशात निवास करतात, त्यांचे रितीरिवाज - परंपरा एसमान असतात त्यांचे उगमस्थान एकच ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असते"

युरोपात सामंतशाहीचा, ऱ्हास झाला आणि पूँजीवादाला सुरुवात झाली. त्यातुन राष्ट्रीय राज्यवाद उलात आला, असे म्हटले जाते की, योजनेमुळे कमी आणि संयोगाने जास्त राष्ट्रीय राज्यवादाचा उदय झाला. याचे कारण युरोप मधील महत्वकांक्षी शासक त्यांनी राष्ट्रीय सीमा निश्चित केल्या, सैन्यसंघटन केले, आणि नौकरशाही अस्तित्वात आनली. १६३८ मध्ये वेस्टफेलियाचा तह घेऊन फ्रान्स, ब्रिटेन, स्वित्सरलॅड इ. राष्ट्राचा सीमांना मान्यता देण्यात येवून ते स्वतः राष्ट्रीय - राज्य म्हणवून घेऊ लागले. यामध्ये सामान्य जनतेचा कोणताच वाटा नव्हता. त्यात सहभागी फक्त महत्वकांक्षी शासक होते. शासक- शासकाने आंतरराष्ट्रीय संबंध ठरवले. शासका-शासकातील वैवाहिक संबंधामुळे भू-प्रदेश एकमेकांना दिल्याने एका प्रदेशाची जनता दुसऱ्या प्रदेशाची होवू लागली. पण ते निमुटपणे स्विकारावे लागत होते.

मध्यमवर्गाचा उदय झाल्याने हा वर्ग आता राजतंत्रावर अंकुश ठेवायला लागला. अमेरिकन क्रांतीने तर या वर्गाला मजबुत बनवले. त्यातून एक संघटन निर्माण झाले. १७८९ मध्ये फ्रान्सची क्रांती झाली त्यातुन रुसोचा जन्म झाला . त्याला १८ व्या शतकाचा 'कार्लमार्क्स' म्हटले जाते, कारण त्याकाळाचा तो महान विचारवंत होता. त्याला 'आधुनिक राष्ट्रवादाचा' जनक म्हटले जाते. कारण त्याने पूर्वीच्या राष्ट्रवादाचे संपूर्ण संदर्भच बदलून टाकले. तो म्हणतो - "राष्ट्र शासकाने निर्माण होत नाही तर ते बनते जनते मुळेच "

रुसोच्या वरील विचाराने फ्रान्समध्ये अनेक बदल झाले. मानवाधिकाराची घोषणा झाली. नागरीकांना स्वातंत्र्य आणि समानतेची वागणूक मिळू लागली. उच्च वर्गीयाचे विशेष अधिकार नष्ट होऊन मध्यमवर्गीय आता वरिष्ठ वर्गाबरोबरीचे समजले जाऊ लागले. चर्चचे विशेष अधिकार संपुष्टात आले. राजतंत्र संपुष्टात येऊन गणतंत्र अस्तित्वात आले. राजा - राणी ला मृत्यूदंड देण्यात आला.

फ्रान्समधील बदलेले वातावरण पाहून युरोपखंडातील कुलीन वर्ग,राजतंत्र आणि चर्च यांच्या मनात भितीचे वातावरण निर्माण होऊन त्यांनी फ्रान्सवर आक्रमण केले. विचित्र घटना अशी की युरोपचे शासक एका बाजुने तर जनता दुसऱ्या बाजूने संघर्ष पेटून शासकवर्ग जनतेला दडपू लागला. परंतु फ्रान्सच्या जनतेच्या मनात रुसोच्या विचाराचे काहूर वाहू लागले होते. पूर्वीचा राष्ट्रवाद शासकाचा होता. फ्रान्सच्या क्रांतीनंतरचा राष्ट्रवाद मात्र जनतेचा होता. त्यालाच 'आधुनिक राष्ट्रवाद' म्हटले गेले.

फ्रान्सच्या क्रांतीने नेपोलियन ला जन्म दिला. त्याने जनतेला संघटीत केले. सैन्यसंघटन करुन स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, या तत्वाचा देखावा करत नेपोलीयनची सेना युरोप तुडवत होती. परंतु त्यामागे त्याचा स्वतः च्या राष्ट्राच्या गौरवाचा भाव, श्रेष्ठत्वाचा भाव दिसू लागला. त्यामुळे अन्य युरोपीय राष्ट्रानाही स्वतः च्या राष्ट्रगौरवाची जानीव होऊ लागल्याने - जर्मन गौरव, इटालीयन गौरव , स्वित्सगौरव, संसर्गासारखा पसरु लागला . त्यातूनच नेपालियनला 'काऊंटर' करण्यात आले. ज्या नेपोलियनला राष्ट्रवादानी ताकद दिली त्याच राष्ट्रवादाने युरोपातून त्याला हाकलून दिले. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की फ्रान्सचा राष्ट्रवाद हा अखेरचा 'युरोपिय राष्ट्रवाद' ठरला.

१८४४ मध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. त्यातून समाजवाद आला. समाजवादाचे उग्र रुप मार्क्सवाद आला. मार्क्सवादाने जगातील संपुर्ण मजुरांना एकत्र केले. मध्यमवर्ग आता नियंत्रीत शासन बनु पहात होता. कारण औद्योगिक साधनाचा तो मालक होता. राजतंत्राला नियंत्रण घालणारा वर्गच आत बदल / परिवर्तन करु इच्छित नव्हता. विश्व मजुरवर्गाचे संघटन तोडण्यासाठी तुम्ही फ्रान्सीसी, तुम्ही ब्रिटिश, तुम्ही सित्विस आहात म्हणवून राष्ट्रवादाच्या नावाखाली गप्प करण्याच्या भूमिकेतून 'सामाजिक साम्राजवाद' अस्तित्वात आला. त्यातून 'अतिराष्ट्रवादाचा' उदय झाला. ब्रिटेन म्हणू लागले आमच्या साम्राज्यांवर सुर्य मावळत नाही. तर जर्मन म्हणु लागले आम्हालाही सुर्याखालची जमीन पाहिजे टिरपेचच्या भूमिकेतून आणि विल्यम कैसर तिसरा च्या विचारातून पहिल्या महायुध्दाला तोंड फुटले.

पोर्तुगीज, डच, स्पॅनिश, इंग्रज, फेंच, आशिया खंडातील वेगवेगळया देशात व्यापारी म्हणून वावरु लागले. भारतात मुगलाचे शासन होते. ब्रिटिश व्यापारात भारतातील वस्तुच्या बदल्यात युरोपियननांना सोने - चांदी सारखे धातू भारताला द्यावे लागत असल्याची खंत त्यांना वाटत होती. तेव्हा भारतीय वस्तु मधूनच भारतीय वस्तु खरेदी आणि विक्री कशी करता येईल व आपला खजीना कसा भरता येईल याची वाटते पहात होते. त्यात प्लासीची लढाई १७५७ व बक्सारचेयुध्द १७६४ झाले. या दोन्ही युध्दात ब्रिटीशांची सरसी झाली आणि बंगाल , बिहार, ओरिसा, ची दिवानी मिळाल्याने ब्रिटनची एक कंपनी आता राजनैतिक कंपनी बनली. भातात लूटपाठ, धर्मातरण, ईसाई धर्माचा प्रसार आणि राजस्वातून पैसा कमवणे, धनसंचयन करणे इ. गोष्टीवर भर देण्यात आला.१८१३ च्या चार्टर ॲक्टने कं. चा एकधिकार समाप्त झाला. या कायद्याने भारताचा दरवाजा ब्रिटिश वस्तुसाठी खुला करण्यात आला.

ब्रिटीशानी भारतातून जास्तीत जास्त धन मिळवण्यासाठी तारायंत्र, टेलिफोन, रेल्वे, शिक्षण इ. सुविधा निर्माण केल्या. त्या पाठीमागे ब्रिटिशांचा आर्थिक व "साम्राज्यवादी राष्ट्रवाद" होता. त्यामुळे त्यांचा शेतकरी, शेतमजूर, जनजाति, सामाजिक समूह यांच्या सोबत संघर्ष होऊ लागला. भूमी कर भूमी, समाप्ती, नगदी शेती करण्याची सक्ती याची प्रतिक्रीया जनजातिय विद्रोहाला आरंभ झाला.

ज्याच्यावर इंग्राजांनी अन्याय केला त्यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात आंदोलने केली. परंतु यामध्ये 'सामूहिक विरोध' हे तत्व नसल्याने त्याला राष्ट्रवाद म्हणता येणार नाही. तर तो 'क्षीण - राष्ट्रवाद ' होता. त्यालाच "आद्यराष्ट्रवाद" असे म्हणतात.

१८७ मध्ये भारतातल्या अनेक ठिकाणी घटना विद्रोह घडत गेला. या घटनेमध्ये काही तरी साम्य होते. या घटनेनंतर जवळजवळ १०० वर्षांनी भारतीय इतिहासकारांनी लिहायला सुरवात केली .त्याला कुणी शिपायाचे बंड, अचानक जंगलात पेटलेला वनवा तर काहीनी शिपायांची गर्दी म्हटले असे का घडले ? कारण क्रांतीकारकाने गतिविधी दरम्यान जर पकडले गेलो तर दडपले जाण्याच्या भितीपोटी बरेच पुरावे जाळले, त्यामुळे पुरावा नष्ट झाला पुरावा नाही तर इतिहास नाही त्यामुळे सिद्ध करता आले नाही की, हा राष्ट्रवाद होता. असे म्हटले जाते की, यामध्ये प्रत्येकाचे हित वेगळे होते.परंतु त्यांचा उद्देश तर एकच होता. ब्रिटिशांना भारतातून हाकलून लावणे -"फिरंगी छोडकर कब जाईगो हमारा देशवा" या स्वातंत्र्यात राष्ट्रवादाची आकांक्षा होती.

इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतात एक विचारवंताची फळी उभी राहिली. त्यांनी 'समाजधर्मसुधार' आंदोलन सुरु केले भारतीय समाजातील अनेक वाईट चालीरिती - परंपरा अनिष्ठ बाबी दुर केल्या शिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही. त्यातुनच अनेक सामाजिक - धार्मिक सुधारणा करण्याचे काम राजाराम मोहन रॉय, ईश्वर चंद्रसेन इ. नी केली. हळूहळू भारतीयांच्या मनात आपण आणि पाश्चात्य एक आहोत आपण मागासलेले नाहीत ही भावना दृढ झाली. सामाजिक आणि धार्मिक धर्मसुधार आंदोलनातून 'आधूनिक राष्ट्रवादाचा' उदय झाला.

१९ व्या शतकातल्या राष्ट्रवादात - एक भूभागातील लोक दुसऱ्या भूभागावरील लोकाशी समानतेने वागु लागले. जाति आणि लिंगभेद कमी झाला. परंतु ही चेतना फक्त मुठभर बुध्दीजीवी मध्ये आली जनसामान्यात नाही. हे मुठभर बुध्दजीवी आधुनिक राजनितिकडे अन्मुख झाले त्यांना कॉग्रेसचे उदारवादी नेतें म्हटले जाते. ते जनतेकडे अशिक्षीत म्हणून पहात होते. जे काही करायचे ते आपणच करणार आहोत असा त्यांचा समज होता. परंतु उग्रवादी नेत्यांनी जनतेला महत्व देवून त्यांना जनआंदोलनात सहभागी करण्याचा उठ्ठाहास धरला तेव्हा सुधारणावादी आंदोलन सक्रिय होऊ शकले.

१८८८ मध्ये स्ट्रेचीने अशी प्रतिक्रीया दिली की, भारत राष्ट्रच होऊ शकत नाही. कारण ते जाति क्षेत्र रुपात विभाजित आहे. कारण पश्चिमी राष्ट्रवादाची तत्वे भारताला लागू पडत नव्हते . १९४५ ला चर्चील ने

भारताबद्दल असे मत व्यक्त केले की, भारत राष्ट्र होऊच शकत नाही. कारण "भारत आर्थिकदृष्ट्या अतिशय कमजोर आहे, जरी तो राष्ट्र झाला तरी टिकाव धरणार नाही".

तर ब्रिटिशांचा एक वर्ग असा होता की, तो म्हणत होता. भारत राष्ट्र झाले तर ते आमच्या केवळ मुळेचं. आम्ही भारतात रेल्वे, छापखाना, शिक्षण, तारायंत्र, पोस्टखाते इ. सुधारणा केल्या त्यामुळेच भारत राष्ट्र झाले. वरील दोन्ही मते योग्य ठरवण्यासाठी आहेत का?

बेनिटिकएडरसनने १९८३ मध्ये इंडोनेशिया मध्ये एक क्रांतीकारी विचार मांडला. राष्ट्रवादाची क्रांतीकारी व्याख्या केली ती त्यांच्या पुस्तकात "इमॉजिन कम्युनिटी " राष्ट्र होत नही, राष्ट्र सुचवाया जाता है" म्हणजेच ब्रिटिशांनी भारतीयांना राष्ट्रवाद सुचवला / जागृत केला. एकतर भारताला 'काटोग्राफी' म्हणजे निश्चित सीमा दिल्या. मॅकमोहन रेषा, रॅडक्लिफ रेषा, ड्युरंड रेषा इ. म्हणजेच राजनैतिक सीमा दिल्या. दुसरी गोष्ट म्हणजे भारतात पत्रपत्रिका चा विकास केला. त्या लोकापर्यंत पोहचल्या त्यांच्या विचाराची देवान- घेवान होऊ लागली. जनगनना ही भारतीय राष्ट्रवादाला पोषक ठरली म्हणावे लागेल. स्वच्छता अभियान राबवतांना पंतप्रधान नरेंद्र मोंदी जी म्हणतात "हम सव्वासो करोड जनता अगर चाहोगे तो काई भी माईका लाल हमारे देश को गंदा नही कर सकता" त्यांच्या या संबोधनावरुन भारतीय जनतेची एकता दिसून येते. एकतेची भावना निर्माण होते.

शशी थरुर यांनी 'डार्कनेस ऑफ इरा' नावाचे पुस्तक लिहिले यात ब्रिटिशांच्या विचाराचे खंडन केले. ते असे भारतात छोटी - छोटी संस्थाने होती, घराणी होती. त्यांना एकत्र करुन अखंड राष्ट्र बनवण्याचा प्रयत्न - मौर्य, गुप्त, वर्धन इ. नी केला. होताच ना ? तेव्हा ही आखील भारतीय साम्राज स्थापन झाले. साम्राज्य तयार होते आणि नष्ट ही होते. त्यात ब्रिटिशांनी सीमा निश्चित केल्या म्हणून कौतुक काय ? दिल्ली सल्तनत, मुगल काळातही भारतीय सीमा अकबर आणि औरंगजेबाच्या काळात चरमोत्कषीवर होत्या. जरी ब्रिटिशांनी गोष्टी केल्या नसत्या तरी त्या झाल्याच असत्या कारण कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात 'जम्बुद्विप' ची अवधारण आढळते.

दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे मुद्रन साहित्याचा विचार केला तर लॉर्ड लिटनने व्हॅर्नाक्युलर प्रेस ॲक्ट लागु करुन वृतपत्रावर बंदी घातली. कारण आमृतबाजार, 'सोमप्रकाश'मधून राष्ट्रवादी विचार मांडले जात होते. त्याला दडपून टाकले रातोरात आमृत बाजारपत्रिकेची भाषा बदलून इंग्रजीत केले. मग मुद्रण साहित्याचा किवा छापखाण्याचे एवढे कौतुक कशाला ?

जनगनना केली ती ही जातिच्या आधारावर, संप्रदायाच्या आधारावर, त्यामुळे या जनगननेने एकता ऐवजी विभाजनाचीच भावना फोफवत गेली. म्हणून जे काही केले ते केवळ त्यांच्याच फायद्यासाठी होते.

हे एक सबाल्टन इतिहासकार आहेत. त्यांच्या मते - ब्रिटिशांनी वृत्तपत्रे, कांदबऱ्या प्रकाशित केल्या असल्यातरी भारतातील ९० % लोक निरक्षर आहेत. तर ब्रिटीशांचे साहित्य वाचले कुणी ? केवळ मुठभर

साक्षर इंग्रजी शिक्षित लोक म्हणजे राष्ट्र आहे का ? ९० % लोकार्यंत तुमची मिडीया पोहचली का ?

राष्ट्र एक चेतनेचे नाव आहे. चेतना प्राचीन काळापासून भारतात होती. निसर्गतः भारताला तिन्ही बाजूने समुद्र, एका बाजुने उत्तुंग असा हिमालय अशी देणगी आहे. प्रचीन काळापासुन चक्रवती शासकाची सम्राटाची परंपरा भारताला लाभलेली आहे.

कालिदासाच्या मेघदूत मधील ढग काश्मिर कन्याकुमारी पर्यंतचे एका - एका क्षेत्राचे वर्णन करतो. तर कालिदासाने कोणते पश्चिमी शिक्षणाचे अध्ययन केले होते ? कालदासात ही चेतना आली कुठुन ? काश्मीर ते कन्याकुमारी पर्यंत भारत एक भौगोलिक दृष्ट्या एकरुप असल्याचे दिसुन येते.

राष्ट्रवादाला आध्यात्माच्या दृष्टीने पाहण्याचे काम सर्वप्रथम बकिमचंद्र चटर्जी यांनी केले. 'आनंदमठ' या कादंबरीत - 'वंदेमातरम्' देशाला भौगोलिक दृष्ट्या नाही तर देवीच्या, मातेच्या, मातृभूमी च्या रुपात पाहिले जाऊ लागले. अर्मुत स्परुपात भारत मातेची संकल्पना भारतीयांच्या मनात निर्मान होऊ लागली. उदा. एखाद्या बालकाच्या स्वरुपात जन्मतः त्याची आई मरण पावते , त्याला ती कशी होती कळत नाही तेव्हा त्याला सांगीतले जाते- तुझी आई अशी होती, तशी होती तेव्हा त्या बालकाच्या मनात स्वतःच्या आई बद्दल एक चित्र उभे रहाते माझी आई कशी असेल ? तीचा चेहरा कसा असेल ? अनेक भावना त्यांच्या मनात काहूर घालतात. त्याप्रमाणे भारत मातेला आकार देण्याचे काम रविंद्र टागोरानी भारत मातेचे चित्र काढले म्हणजे राष्ट्रवाद भौतीक संदर्भात (आकारात) नाही तर आध्यात्मिक रुपात प्रगट होऊ लागला. सारांश रुपाने विचार केला तर भौतिक असो की अध्यात्मिक असो परंतु राष्ट्रवाद भारतात होता.

१९१५ मध्ये मा. गांधी दक्षिण अफ्रिकेतून भारतात आले. मदन मोहन मालविय ने बनारस विश्व हिंदु विद्यालाच्या उदघाटनासाठी गांधीजीना आमंत्रण दिले. गांधीजीने सभेला संबोधित करतांना म्हटले की, "तब तक हम सफल नही हो सकते, तब एक हमारा विकास नही हो सकता, जब तक ७ लाख देहात मे रहनेवाले लोगों को हम कॉग्रेस के आंदोलन से नही जोडते" याचा अर्थ असा होतो की, राष्ट्रवाद फक्त मुठभर लोकापर्यंत सीमित राहणार नाही तर तो जनसामान्या पर्यंत पोहचला पाहिजे, जर तो जनसामान्या पर्यंत पोहचला पाहिजे, नाही तर तो राष्ट्रवाद हा राष्ट्रवाद राहणार नाही.

१९२० च्या राष्ट्रीय आंदोलनात गांधीजीने सामान्य जनतेला सहभागी केले. या आंदोलनाने प्रचंड रुप धारण केले. लॉर्ड डफरिनने कॉग्रेस बद्दल मत व्यक्त केले होती की, " कॉग्रेस म्हणजे मुठभर लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी संस्था आहे" संपुर्ण देश आंदोलक झाला.

केरळ मध्ये बिस्वा जातीचे, महाराष्ट्रात महार, उत्तर भारत - मध्यभारतातील दलित लोक जनजाती लोक, ज्योतिबा फुले, गोपाल बाबा वालंकर, महार नेता डॉ. भीमराव आंबेडकर, मद्रास मध्ये ई.वी. रामास्वामी नायकर, नारायण गुरुने केरळ मध्ये बिस्वा जातिच्या लोकांना संघटीत केले. भारताचा राष्ट्रवाद आता दलितांचा राष्ट्रवाद झाला.

भारतात १९२०-३० च्या दशकात वामपंथी, समाजवादी, मार्क्सवादी - कम्युनिष्ठांनी औद्योगीक श्रमिकांना संघटीत केले. आता दलित, शेतकरी, मजुर, श्रमिक संघटीत झाले. आता सर्व वर्ग राष्ट्रवादाचे प्रतिनिधित्व करु लागले. मुठभर लोकांचा राष्ट्रवाद आता 'सर्वसमावेशी राष्ट्रवाद' झाला.

जनजाती, शेतकरी, संथाळ, संन्यासी भिल्ल, रामोशी, कोळी, मोपला, गडकरी, उठाव - विद्रोह करत होते. त्यांना नेता नव्हता, दुसरीकडे नेता होता, तर त्याच्या बाजुने जनता नव्हती,आता जनता आणी नेता एकत्र आले. १९४२ 'भारत छोडो' आंदोलन झाले आणि ब्रिटिशांच्या पायाखालची जमीन सरकली. भारतीय राष्ट्रवाद आता 'देशव्यापी राष्ट्रवाद' झाला होता.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. परंतु स्वतंत्र भारतापूढे नवीन समस्या उभ्या होत्या. पश्चिमी राष्ट्रवाद भारतीय राष्ट्रवादापेक्षा वेगळा होता. जर्मन भाषावादानुसार जर्मनी राष्ट्र बनले. स्वित्सभाषावादानुसार स्वित्स राष्ट्र बनले तर फ्रान्सिसी भाषावादानुसार फ्रान्स राष्ट्र बनले. परंतु भारताला राष्ट्र बनण्यासाठी ब्रिटीशांनी अनेक समस्या निर्माण केल्या होत्या. जाति, संप्रदाय, संस्थाने, भाषा अशा अनेक समस्या होत्या. चर्चील एकीकडे हासत होता आता बनवा राष्ट्र ! इतकी भिन्नता असतांना कसे राष्ट्र निर्माण होऊ शकते ? तेव्हा हिंदीला राष्ट्रभाषेचा दर्जा दिला.आणि १४ भाषांना अनूसूची ८ मध्ये समाविष्ट करुन भारताने विविधतेतून एकता निर्माण केली

स्वर्गीय पाश्चात्य विचारवंत क्रिस्टोपरबेली यांनी म्हटले आहे की, भारतात देशप्रेमाची भावना आणि मातृभूमीच्या प्रति सर्मपनाचा भाव प्राचीन काळापासून चालत आलेला दिसतो. संपुर्ण आर्यावृतात सांस्कृतिक चेतना- मध्ययुगात भक्ती आंदालेनाच्या रुगाने पहावयास मिळतो. काश्मीर - लालदेई, तमिळनाडू - माध्यावार्च, कर्नाटक - पुरंदरदास , गुजरात - नरसीमेहता, राज्यस्थान - मिराबाई, बंगाल - चैतन्य महाप्रभू, आसाम - शंकरदेव सांस्कृतिक एकता पहावयास मिळते. यालाच सांस्कृतिक राष्ट्रवाद म्हणतात.

पाश्चिमात्य राष्ट्र त्यांच्या धरतीवर राष्ट्र होते, भारत आपल्या पध्दतीने राष्ट्रवादी राष्ट्र आहे. भारतीय राष्ट्रवाद हा विचारातून रुजला आणि विकसित झाला, पाश्मिमात्याने बळजबरीने वेस्ट फेलियाचा तह थोपला आमच्या सीमा निश्चित केल्या. आज एक - एक इंच भूमीसाठी आमचे हजारो देशपुत्र शहिद होतांना आम्ही उघड्या डोळ्यांनी पाहतो.

राष्ट्रवाद सामुदायिक समुहाची राष्ट्रीय विरासत असते. पश्चिमी राष्ट्रत विविधता कमी होती एकरुपता अधिक होती. त्यांचे आकार लहान होते. एकभाषा, एकराष्ट्र अवधारणा होती, एकल संस्कृतिची बहुलता होती. या आधारावर ते देश राष्ट्र बनले.

या उलट भारतात वैदिक धर्म , जैन धर्म, भक्ती संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय , ब्राम्हणपंथ, अवतारवाद, मंदीर, मुर्तीपुजा हे सर्व एकत्र येऊन त्यांनी 'हिंदूधर्माचे' रुप घेतले. हिंदु धर्म समुद्राप्रमाणे आहे त्यात अनेक नद्या येऊन मिळतात त्या प्रमाणे याला हिंदु धर्मा ऐवजी हिंदु संस्कृति म्हणणे सोयीस्कर ठरेल !

प्राचीन काळापासुन अनेक धर्माने एकमेकांचा आदर करत विकास केलेला दिसतो. उदा. सम्राट अशोक - बौद्ध धर्माचा अनुयायी असतांना जैन धर्मासाठी, आजिवाकासाठी त्याने विहार बांधल्याचे आढळते.

प्राचीन काळापासुन प्रत्येक धर्माला, व्यक्तीला अभिव्यक्ती स्वातंत्र होते. एक दुसऱ्या विचाराला दडपत नव्हता. उदा. शुक्रात ने ग्रीस मध्ये विरोधी विचार दिल्याने त्याला विष प्यावे लागले. ईसामसिह ला सुळावर लटकवले. जर भारता ऐवजी महात्मा बुध्द आणि महावीर युरोपात जन्माला आले असते तर त्यांना ही सूळावर चढवले असते. त्यंनी म्हटले की "ना आत्मा ना परमात्मा आहे" मोहमद पैगंबराने एकेश्वरवादाचा नारा दिला तेव्हा त्यांच्यावर काबात जीवघेणा हल्ला झाला, तेव्हा त्यांना मक्का सोडून मदीनाला स्थलांतर करावे लागले.

हिंदु धर्माचे वैशिष्ट्ये होते की त्याने सर्वांना सामावून घेतले इस्लाम धर्माचे वैशिष्ट्ये हे की तो जेथे गेला तेथे धर्मांतरणाने अल्पसंख्याक - बहुसंख्याक बनला. पण भारताचे वैशिष्ट्ये आहे की, इस्लाम अल्पसंख्याक होते ते अल्पसंख्याक राहीले म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर भारतात धर्मातराची प्रक्रिया झाली नाही. म्हणजे दोन्ही धर्म एकमेकासोबत गुण्या गोविंदान नांदु लागले.

जेम्स मिलने १९१७ हिस्टी ऑफ इंडिया लिहीला. त्यामध्ये त्याने हिदुकाल, मुस्लीमकाळ आणि ब्रिटिशकाळ संप्रदाय विभाजन केले.

प्राचीनकाळ वैदिक धर्माची महानता सांगत असल्याने इस्लामाचे महत्व कमी झाले. मुस्लमान त्यांचे मुळस्थान मध्यआशीयात शोधु लागले गीता महान होती, प्राचीन धर्म महान होता. मग आम्ही कुठे होतो ? यातून विभाजनाचे बिज पडले. काँग्रेस पासुन अलगता व बिटिशांशी जवळीकता साधू लागले. हिंदु नेत्यानीही ब्रिटिशांच्या नितिचे समर्थन केले. त्याकाळी जायसी व नानक असते तर त्यांनी दोघांना एकासुत्रात बांधले असते. तेव्हा होते ते सर सय्यद अहमद खान आणि श्रध्दानंदा सारखे नेते जे एक खास समुदाय च्या संदर्भात विचार करत होते.

आमच्या जुळणीचा आधार धर्म, संप्रदाय, क्षेत्र, असेल तर तो संप्रदायवाद झाला. एकमेकाच्या बाबतीत हस्तक्षेप आणि आपले श्रेष्ठत्व यातून संप्रदायवाद जन्माला येतो. यातूनच उग्र संप्रदाय निर्माण होतो. संसर्गासारखा पसरत जाणारा वायरस आहे.

जीना कधी मस्जिद मध्ये गेले नव्हते, कधी रोजा नाही कधी नमाज, पडत नव्हते, कॉच - विस्की प्यायचे संपुर्णरित्या पाश्चात्य अनुकरण करणार होते. ॲक्टर व्हायचे होते बॅरिस्टर झाले होते. १९३७ च्या निवडणुकीत जीनाची हार झाली. तेव्हा त्यांनी स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी केली. 'लेकर रहेंगे पाकिस्तान' चा नारा लावला एकीकडे मुसलाम दुसरे राष्ट्र मागत होते तर हिंदु दुसरे राष्ट्र महत्वाची गोष्ट अशी की जवळ पास ११०० वर्षे एकत्र राहणाऱ्या लोकांना समन्वय संस्कृतिचा विसर पडला होता. केवळ धर्माला अधर्म बनवल्याने विभाजनाची क्रुरता घडली.

बहुलवादी संस्कृतीची अव्हेलना होऊ नये. इतिहासाची पुर्नरावृती होऊ नये. मानवी मुल्यांची जोपासना व्हावी.

सारांश मानव हा समाजाचा केंद्रबिंदू आहे. मानवामुळेच समाज - समाजामुळे राष्ट्र बनते, त्यामुळे मानवी कल्याण, मानवीमूल्य , विश्वबंधुता, वैशिळशांती प्रस्थापित व्हावी हीच अपेक्षा आहे.

पाश्चात्य राष्ट्रात जन्माला आलेला राष्ट्रवादाने काय कमावले काय गमावले यावर साधक बाधक दृष्टीकोनातून अवलोकन केले गेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१) राजीव आहिर (I.P.S.) - आधुनिक भारताचा इतिहास, स्पेक्ट्रम - १९९९, जनकापूरी, नई दिल्ली

२) रामशरण शर्मा - अनुवाद - देवशंकर नवीन आणि धर्मराजकुमार प्राचीन भारताचा इतिहास - २०११.

३) संजीवकुमार - लुसेंह सामान्य अध्यायन - लुसेट पब्लिकेशन, पटना बिहार - २०१४.

४. सतिशचंद्र - वल्ड हिस्ट्री - (८००-१७००) -ओरियंटन पब्लिकेशन दिल्ली - २००७.

■■■